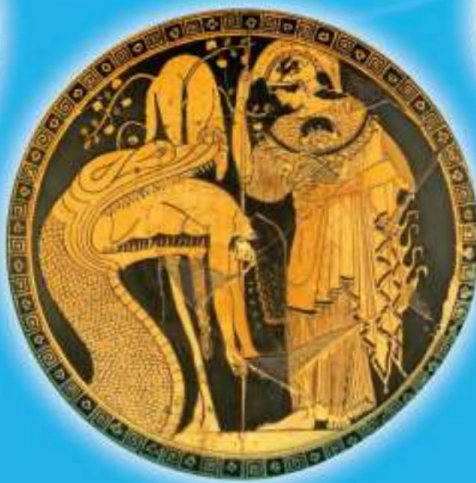
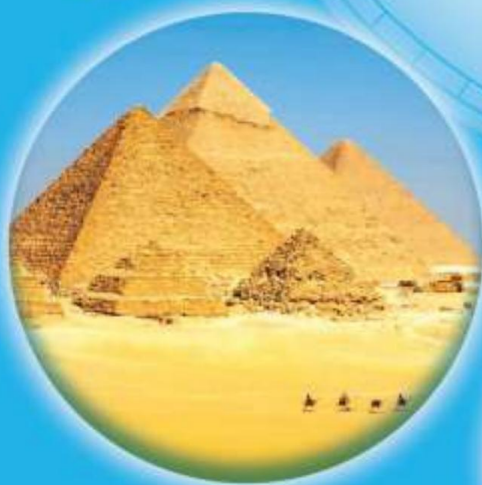

Віктор Могорита

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Віктор Могорита

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Київ
«ГРАМОТА»
2023

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— робота в парі;

— творче завдання;

— робота в групі;

— працюємо з картою;

— домашнє завдання.

Могорита В.

МЗ6 Історія України. Всесвітня історія : підруч. для 6 кл. закл. заг. середн. освіти / Віктор Могорита. — Київ : Грамота, 2023. — 256 с. : іл.

ISBN

Підручник написаний за Модельною програмою «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для закладів загальної середньої освіти (*авторський колектив: Піскарьова І. О., Бурлака О. В., Майорський В. В., Мелещенко Т. В., Щупак І. Я.*).

Навчальний матеріал подано в цікавій та доступній формі з урахуванням компетентнісного підходу й сучасних методик. Завдання різного рівня складності враховують вікові особливості шестикласників і шестикласниць, передбачено роботу в парі та групі.

УДК 94(100+477) (075.3)

ISBN

© Могорита В. М., 2023
© Видавництво «Грамота», 2023

ДОРОГІ ДРУЗІ!

Ви тримаєте в руках підручник «Історія України. Всесвітня історія». Видання допоможе вам зрозуміти досягнення періоду стародавнього світу в історії України, Європи та світу в цілому, а також античної цивілізації як основи подальшого розвитку європейських суспільств.

Текстова частина підручника складається зі вступу й чотирьох розділів: «Життя людей у первісні часи», «Цивілізації стародавнього Сходу», «Стародавня Греція та її сусіди», «Стародавній Рим і його сусіди».

Підручник допоможе вам навчитися мислити історично, тобто в часі, ураховуючи історичний досвід і здобутки людства. Ви відчуєте себе справжніми дослідниками й дослідницями, опрацьовуючи різноманітні історичні джерела, спостерігаючи, як змінювалися звичні для вас речі. Адже вчені-історики/історикині так само порівнювали інформацію з різноманітних джерел, аби відтворити картини минулого. Ви висловлюватимете власні припущення, шукатимете їм підтвердження, обґрунтовуватимете та захищатимете власну точку зору.

На уроках з історії ви дізнаєтеся більше про людину, природу й суспільство, світ матеріальних речей. Водночас аналізуватимете досвід минулих поколінь, формуватимете власні уявлення та ідеї, робитимете прогнози й плануватимете власні дії.

Сподіваємося, що підручник допоможе вам досягнути нових вершин у пізнанні світу, знайти відповіді на запитання, що вас цікавлять, осягнути незвідане й нове, зробить вашу навчальну подорож цікавою та захопливою.

Автор

ВСТУП ДО ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ

§ 1 Що вивчає історія стародавнього світу

- Доберіть асоціації до слова «історія». Визначте, які з них найчастіше повторюються. Поясніть, що вивчає історія як наука та що символізує подане зображення.

1. Якою є історична періодизація?

Життя суспільства, громади, як і життя окремої людини, постійно змінюється. І світ, і кожна людина мають своє минуле — *історію*. Вам уже відомо, що ця наука намагається дати відповіді на ключові запитання *де? коли? та як?* Пізнавати нове завжди цікаво, а поринути у вир минулих подій — не тільки цікаве, а й корисне заняття. Відомий український історик *Михайло Грушевський* вважав, що саме завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю.

- Пригадайте, що означають поняття «людина» та «особистість».

Щоб упорядкувати величезну кількість історичної інформації та згрупувати її за певними блоками, історики й історикині запропонували *періодизацію історії людства*.

Періодизація історії — це поділ історії людства на певні періоди та визначення їхньої послідовності. За основу такого поділу взято особливості життя людини та її діяльності, організацію суспільних відносин.

- Розгляньте таблицю періодизації історії людства. Як ви вважаєте, чи завжди можна періодизацію застосувати до історії окремо взятої країни? Чому?

Періодизація історії людства

Історія стародавнього світу	Середні віки	Нова історія	Новітня історія
			
Поява людини – 476 р.	476 р.–1492 р.	1492 р. – кінець XIX – початок XX ст.	1901 р. – XXI ст.

Ви цілком праві — не можна. Адже перебіг історичних подій відбувається в різних країнах не однаково та нерівномірно. Донині існують племена, які перебувають на стадії дикунства, тобто в них відсутня організована спільність. Ви, певно, читали про життя таких племен.

І це закономірно, що люди перебувають на різних етапах розвитку суспільства та виробництва. Саме тому для кожної країни застосовують власну періодизацію історії, що відповідає історичним процесам на її території.

Спроби виокремити періоди в історії українського й інших народів, які мешкали колись на наших землях, робило багато істориків, зокрема *Михайло Грушевський* та *Орест Субтельний*.

Періодизація історії українських земель

Найдавніші часи	Русь – Україна	Литовська та Польська доба	Козацька доба	Під імперською владою	Модерна Україна
					
Від появи людського життя – IV ст.	IV–XIV ст.	XIV – середина XVII ст.	середина XVII – кінець XVII ст.	кінець XVII – XIX ст.	XX–XXI ст.

Уважно розгляньте таблиці (с. 5). Пригадайте події, які ви вивчали в 5 класі, що відбулися в кожному з періодів. Опишіть одну з них (на вибір). Пограйте з однокласниками й однокласницями в гру «Відгадайте подію». Для цього складіть 2–3 речення з описом події, використовуючи власні назви та історичні персоналії, але не називаючи саму подію.

2. Що вивчає епоха стародавнього світу?

Сьогодні ми розпочнемо вивчати історію *стародавнього світу*. Це найдавніший і найдовший період минулого людства. «Чому ж найдовший?» — поцікавитесь ви. Справа в тому, що від зародження людини до появи й розквіту перших держав минуло багато часу. За цей період людство пройшло тривалий і тернистий шлях свого розвитку. Тому найперший етап — *історія первісного суспільства*. Він розпочинається з появи людини на Землі. І хоча в релігійних текстах можна відшукати відповідь на запитання «Як давно люди почали освоювати нашу планету?», сучасна наука не поділяє цю переконаність. Однозначної відповіді немає, та й бути не може. Вивчаючи історію цього періоду, ви дізнаєтесь, як люди пройшли етап *дикунства*, коли не існувало суспільної згуртованості, та етап *варварства* — час появи нерівності та зародження держав. Це дописемний період людської історії.

Потім ви помандруєте *стародавнім Сходом*, з'ясуєте, як утворилися перші держави. Як вам уже відомо, *держава* — це організована певним чином суспільна структура, яка здатна контролювати поведінку людей на певній території.

Ознаки держави як форми організації співжиття людей

- Проаналізуйте схему. Як ви вважаєте, чому кожний з елементів відіграє важливу роль в існуванні держави? Обґрунтуйте відповідь.

Наступна подорож до *Стародавньої Греції*, яку вважають колыскою європейської цивілізації, адже саме там було закладено основи багатьох сучасних наук. Невипадково першим істориком в Європі вважають давньогрецького вченого *Геродота*, який залишив чимало свідчень і про народи, що мешкали на сучасних українських просторах. Давні греки подарували світові також демократичні принципи управління державою. Завважте, що словом *цивілізація* давні греки позначали суспільство. Саме воно мало захистити людину від різноманітних небезпек і допомогти їй самореалізуватися. Цивілізація позначає період людської історії, що настав після часів дикунства та варварства. У сучасному розумінні *цивілізація* — це рівень розвитку суспільства, за якого постають міста, з'являється писемність та утворюються держави.

Потім ви потрапите до *Стародавнього Риму*, який із маленької землеробської громади досить швидко перетворився на світову державу, імперію, що мала володіння в Європі, Азії та Африці. Однак у світі не буває нічого вічного. Із часом поступово занепадала й розпалася західна частина Римської імперії. Сталося це в 476 р. й започаткувало нові зміни в житті людини.

Це й буде кінцевий пункт наших мандрів цього навчального року.

3. Якими джерелами послуговуються науковці, досліджуючи історію стародавнього світу?

- Пригадайте, як історики дізнаються про далеке минуле. Розгляньте ілюстрації (с. 8) і визначте, які існують види історичних джерел. Охарактеризуйте їх. За допомогою якого виду історичних джерел ми дізнаємося про найвіддаленіший період нашої історії? Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками й однокласницями.

Щоб дізнатися про далеке минуле, історики й історикині послуговуються різноманітними історичними джерелами. У 5 класі ви дізналися про речові, писемні й усні джерела. Про найдавніший період історії людства, допоки не існувало писемності, багато «розповідають» *речові джерела* — залишки людської діяльності. Там, де були поселення, знаходять побутові речі й знаряддя праці, на місцях битв — зброю та обладунки. Ви пам'ятаєте, що існує наука, яка досліджує речові джерела — *археологія*. Науковці розробили *археологічну періодизацію історії*. За її основу взято культурно-історичний поступ, зокрема дослідження матеріалу, який використовували люди для виготовлення знарядь праці. Виокремлюють три доби історії людства: *кам'яну* (останнім її етапом був міднокам'яний період), *бронзову* (один із перших сплавів, поєднання міді й олова) та *залізну*.

Писемність виникла тільки кілька тисяч років тому та є ознакою появи цивілізацій.

- Пригадайте, чи завжди писемні джерела об'єктивно відображають історичні події.

Проблема полягає також у тому, що не всі письмена вдалося розшифрувати. Отже, вони приховують ще чимало таємниць. Можливо, хтось із вас у майбутньому стане палеографом, тобто дослідником/дослідницею давніх зразків письма, і розгадає частину історичних загадок, знайде відповіді на запитання, які цікавлять людство.

На Землі дотепер існують народи, що живуть майже так само, як їхні пращури тисячі років тому, — полюють на тварин, збирають їстівні рослини, шукають яйця в пташиних гніздах, ловлять рибу, займаються примітивним землеробством. Вони користуються знаряддями праці,

зробленими з дерева та каменю. Їхнє життя неабияк цікавить дослідників, які прагнуть дізнатися якомога більше про життя наших далеких пращурів. Тут історикам допомагає *етнографія* — історична наука, яка, використовуючи етнографічні джерела, досліджує особливості життя та вірування народів.

Аборигени Австралії
добувають вогонь

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Висловлення, у якому йдеться про історію як науку, розміщене в рядку
 - А Дівчинка розповіла друзям цікаву історію, що трапилася з нею, коли вона відпочивала в бабусі й дідуся.
 - Б Школярі та школярки долучилися до збирання спогадів очевидців історичної події.
 - В Повчальною є історія, що трапилася з героями книжки.
 - Г Для шкільної бібліотеки придбали збірник історичних оповідань.
 2. Верхньою хронологічною межею історії стародавнього світу є
 - А поява перших цивілізацій
 - Б виникнення Римської імперії
 - В падіння Західної Римської імперії
 - Г виникнення перших міст
 3. Свідченнями найдавнішого існування людей на планеті є
 - А усні історичні джерела
 - Б писемні історичні джерела
 - В речові історичні джерела
 - Г текстові джерела
2. Що вивчає історія стародавнього світу? Які межі охоплює цей період історії людства? Пригадайте, що таке *шкала часу*. Накресліть її та позначте на ній хронологічні межі історії стародавнього світу.

3. Згрупуйте історичні джерела за видами.

- Який вид джерел тут не представлений? Охарактеризуйте кожний вид історичних джерел, заповнивши в зошиті таблицю.

Історичні джерела		
Усні	Речові	Писемні

- Які джерела належать до матеріальних, а які — до нематеріальних? Чи завжди можна довіряти інформації з історичних джерел? Поміркуйте, до інформації якого виду історичних джерел треба ставитися найбільш критично, а до якого навпаки.

- Складіть два запитання до п. 3 параграфа. Поставте їх своєму сусідові/сусідці по парті. Дайте на них відповідь.
- Що таке *цивілізація*? Складіть і запишіть у зошиті речення, використовуючи поняття «цивілізація».
- Розгляньте зображення наконечників. З яких матеріалів вони виготовлені? Розмістіть їх у хронологічному порядку (час створення та їхнього використання людиною).

7. Що для вас найцікавіше на уроках історії? Про які факти історії стародавнього світу вам уже відомо? Які цікаві оповідання, присвячені історичним подіям того часу, ви вже читали? Підготуйте коротке повідомлення за одним із таких оповідань (на вибір).

8. Розпочніть створювати тлумачний словник. Це можна робити в електронному форматі або в окремому зошиті чи блокноті. Для кожної літери потрібно створити окрему сторінку, аби спростити подальшу роботу зі словником. Слова варто записувати в алфавітному порядку. Для початку внесіть до словника пояснення термінів, про які йшлося на уроці: «періодизація історії людства», «історичне джерело», «археологія», «цивілізація».

Наприклад: **Держава** — спосіб організації суспільства, якому приналежить власна територія, наявність влади, органів охорони порядку й армія для захисту кордонів, власне законодавство й податкова система.

Поміркуйте та розкажіть

- З якою метою здійснюється періодизація історії людства.
- Які є види історичних джерел.
- Який вид історичних джерел взято за основу для створення археологічної періодизації.

§ 2 Лічба часу в історії стародавнього світу

Календар інків — це сонячно-місячна календарна система, яку використовували інки, що мешкали на території сучасного Перу (Південна Америка). Календар був зорієнтований на сонце. Рік складався з 365 днів, а високосний (інкам він був уже відомий) — з 366. У році було 12 місяців по 30 днів. Решту — 5 днів (у високосний — 6) — називали «днями без роботи».

Кам'яний сонячний календар

- Пригадайте, що таке «час» та як з'явилися календарі. Які календарні системи вам відомі?

1. Як обчислюють час?

Вам уже відомо, що вчених-дослідників/дослідниць насамперед цікавить питання, коли відбулася та чи та подія. Визначити час подій допомагає наука *хронологія*, яка й ви-

вчає способи обчислення часу. Для вимірювання часу, як і будь-чого іншого, потрібна вихідна точка, від якої розпочинатиметься відлік. Ви, певно, пам'ятаєте, що відлік років від цієї точки називають *літочисленням*. Зазвичай це якась подія, наприклад — *створення світу*. У нашій країні, як і в більшості сучасних країн, послуговуються літочисленням від умовного року народження Ісуса Христа (Різдва Христового). У хронології відповідну систему літочислення та її початок називають *ерою*. Ось чому для позначення періоду, у якому ми живемо, використовують назву *наша ера* або, *ера від Різдва Христового*. Оскільки життя на планеті вирувало й до народження Ісуса Христа, то всі події, що відбулися до першого року нашої ери (рік, який умовно вважають роком Його народження), сталися *до нашої ери*, або *до Різдва Христового* (скорочено — *до н. е.*, чи *до Р. Х.*).

Цифри, якими ми послуговуємося для обчислень, називають *арабськими*, хоча насправді їх винайшли індійці. Однак до Європи вони потрапили від арабів. Для позначення тисячоліть і століть традиційно використовують римські числа. Зверніть увагу на римські відповідники арабських чисел.

1	I	11	XI	30	XXX
2	II	12	XII	50	L
3	III	13	XIII	90	XC
4	IV	14	XIV	100	C
5	V	15	XV	1000	V
6	VI	16	XVI	100 — century 1000 — millenium	
7	VII	17	XVII		
8	VIII	18	XVIII		
9	IX	19	XIX		
10	X	20	XX		

2. Як обчислюють тривалість подій в історії?

У 5 класі ви вже використовували шкалу (лінію) часу, за допомогою якої визначали, коли відбувалися події відносно інших. Ви пам'ятаєте, що на шкалі часу роки нашої ери розміщені зліва направо. А як щодо років до нашої ери?

Проведемо дослід. До точки, яка позначає початок нашої ери, прикладіть дзеркало. Що ви побачили? Так, шкала продовжилася, її віддзеркалення і буде відображати період до нашої ери. Тільки роки на ній розміщують справа наліво. Отже, наступним після 146 р. до н. е. буде 145 р. до н. е. Те саме стосується й межі століть: початковими роками століть до нашої ери будуть роки 1500, ... , 1000, ... , 800, ... , 200, 100, а останніми роками століть — 1401, ... , 901, ... , 701, ... , 101, 1. Аналогічна ситуація з тисячоліттями: початком I тис. до н. е. буде 1000-й рік до н. е., а кінцем — 1-й рік до н. е. (див. табл.).

Наша ера (роки)

I ст.	II ст.	III ст.	IV ст.	V ст.
1–100	101–200	201–300	301–400	401–500
VI ст.	VII ст.	VIII ст.	IX ст.	X ст.
501–600	601–700	701–800	801–900	901–1000
XI ст.	XII ст.	XIII ст.	XIV ст.	XV ст.
1001–1100	1101–1200	1201–1300	1301–1400	1401–1500
XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.
1501–1600	1601–1700	1701–1800	1801–1900	1901–2000
XXI ст.				
2001–2100				

До нашої ери (роки)

I ст.	II ст.	III ст.	IV ст.	V ст.
100–1	200–101	300–201	400–301	500–401
VI ст.	VII ст.	VIII ст.	IX ст.	X ст.
600–501	700–601	800–701	900–801	1000–901

Розповідаючи про історичні події, які відбулися до нашої ери, обов'язково це зазначають — до н. е., аби уникнути плутанини, коли саме відбулася та чи та подія. Якщо біля року

події не стоїть така позначка, це означає, що подія відбулася в нашій ері, а позначення ери опускають.

- Заповніть у зошиті таблицю. Позначте початок і кінець століть.

XI ст.	XII ст.	XIII ст.	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.	XXI ст.
1100– 1001							1700– 1601			

3. Як розв'язувати хронологічні задачі?

Вам уже відомо, що для розв'язування хронологічних задач необхідно використовувати шкалу часу. Однак задачі, які ви розв'язували в 5 класі, стосувалися подій, що відбувалися в нашій ері. Алгоритм роботи залишається незмінним.

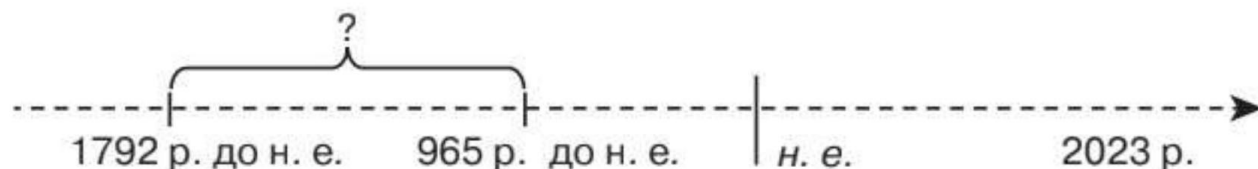
1. Накресліть шкалу часу. Посередині поставте риску, яка розмежовуватиме час, — *до нашої ери* та *нашу еру*. Якщо за умовами задачі немає потреби позначати рівномірні проміжки часу, використовуйте пунктирну лінію.

2. Рисочками на шкалі часу позначте століття чи роки.

3. Обов'язково позначте рік, у якому ви живете. Це допоможе вам зорієнтуватися в часі, а часто буде умовою задачі (зокрема, визначити віддаленість події від сьогодення).

4. На шкалі часу зробіть відповідні позначки з умови задачі. Виконайте необхідні обчислення.

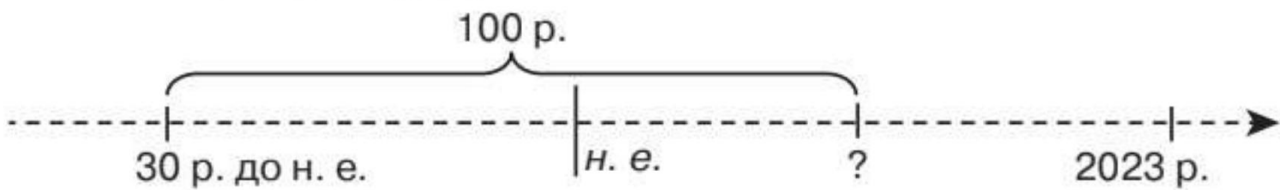
Розглянемо приклад. Правління вавилонського царя Хаммурапі розпочалося в 1792 р. до н. е. Ізраїльський цар Соломон зійшов на трон в 965 р. до н. е. Правління якого із царів розпочалося раніше? Скільки років відділяє ці події?

Позначивши роки на шкалі часу, стає зрозуміло, що правління царя Хаммурапі розпочалося набагато раніше, ніж царя Соломона, а відділяє ці події 627 років.

Як обчислити тривалість подій із переходом через еру? На перший погляд, це нібито просто. Тоді дайте відповідь на за-

питання: «У якому році минуло 100 років від початку правління давньоримського імператора Октавіана Августа, якщо він посів трон у 30 р. до н. е.?».

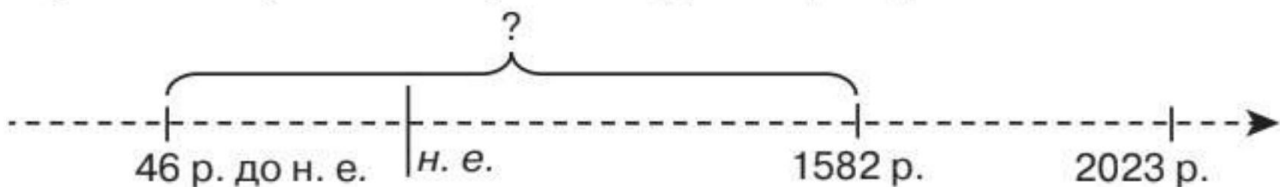

Здавалося б, ця дата має припадати на 30-й р. н. е. Але ж нульового року в літочисленні не існує. Тому, щоб визначити тривалість певної події, чи віддаленість однієї події від іншої з переходом через еру, варто скористатися формулою.

Кількість років між подіями = кількість років до н. е. + кількість років від початку н. е. – 1.

Розглянемо приклад. Наприкінці 46 р. до н. е. давньоримський імператор Юлій Цезар запровадив календар (юліанський), згідно з яким рік тривав $365\frac{1}{4}$ днів.

У 1582 р. замість юліанського календаря з ініціативи Папи Римського Григорія XIII було створено новий календар (григоріанський). Скільки років відділяє ці події?

Результат математичного обчислення: $46 + 1582 - 1 = 1627$. Отже, ці події відділяє 1627 років.

Запитання та завдання

1. Розмістіть одиниці вимірювання часу від більшої до меншої: рік, ера, хвилина, тиждень, тисячоліття, доба, година, століття.
2. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1 ера	А проміжок часу, що дорівнює 10-м століттям
2 хронологія	Б система визначення часу за роками від умовно вибраного моменту
3 літочислення	В початок літочислення та відповідна система літочислення
4 тисячоліття	Г проміжок часу в 100 років
	Д наука про послідовність історичних подій за часом

3. За допомогою QR-коду прочитайте текст і проаналізуйте подію, скориставшись поданими запитаннями.

- *Що це за подія? Де вона відбулася? Коли саме? Хто її здійснив? З якою метою? За допомогою яких засобів?*
- *Поміркуйте, календар якого року буде цілком придатний для використання в наступному році. Обґрунтуйте відповідь.*

4. Розв'яжіть хронологічні задачі.

- У 1918 р. в Українській Народній Республіці було запроваджено григоріанський календар. Скільки років минуло на той час із моменту введення юліанського календаря?
- Цар і полководець Александр Македонський народився в 356 р. до н. е. Скільки років минуло від цієї події?

5. Складіть і запишіть у зошит сенкан з одним із слів на вибір — історія, час.

Сенкан — це вірш, що складається з п'яти рядків:

1-й рядок — іменник;

2-й рядок — два прикметники, дібрані до нього;

3-й рядок — три дієслова;

4-й рядок — власне ставлення;

5-й рядок — синонім чи узагальнення.

- *Обговоріть у класі результати роботи. Оберіть найкращий варіант.*

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «літочислення» та «ера».

7. За допомогою пошукових систем знайдіть в інтернеті інформацію про якусь подію, що відбулася до нашої ери. На її основі складіть хронологічну задачу та розв'яжіть її.

Поміркуйте та розкажіть

- Що таке система літочислення.
- Що таке ера.
- У чому особливості відліку часу до нашої ери.

РОЗДІЛ 1

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

§ 3–4 Поява людини та її розселення

- Знайдіть в інтернеті та прочитайте давньослов'янський міф про створення світу. Пригадайте, які легенди про створення світу ви читали. Чому людину так цікавить, як виникли світ і люди?

1. Як різні теорії пояснюють походження життя?

Усе навколо нас просякнуте життям. Воно вирує на землі, у воді й у повітрі. Людство постійно шукало відповідь на запитання, коли й за яких обставин виникло життя. Так з'явилися міфи й легенди про створення світу й усього живого, зокрема людини. А ще відповідь на це запитання містять релігійні тексти. У Біблії, Корані й інших священних книгах є описи того, як виник світ. І хоча різні релігії по-своєму пояснюють створення світу, але всі вони переконані, що Всесвіт і людина створені Богом.

З розвитком суспільства пов'язані спроби науково пояснити цю теорію. Що більші технічні досягнення людини, то неймовірніші припущення про виникнення життя на планеті.

Теорія еволюційного походження людини розроблена британським ученим *Чарлзом Дарвіном* ще в середині XIX ст. Основна теза: усе живе сформувалося внаслідок повільного розвитку живих організмів від найпростіших форм до тих, що існують нині. Таке поступове вдосконалення форм живих організмів називають *еволюцією*. Цією теорією послуговується більшість сучасних науковців світу. Її не заперечує і релігія. Зокрема, католицька церква вважає теорію еволюції більше ніж гіпотезою. Що стосується еволюції людини, то вченим

не вдалося віднайти всі проміжні етапи її розвитку. Отже, це збільшує ваші шанси в майбутньому спробувати дати відповіді на низку запитань про походження людини.

У наш час з'являються нові гіпотези щодо виникнення життя на планеті. Зокрема, деякі вчені стверджують, що все живе на планету Земля занесено з космічного простору.

- Прочитайте подані нижче матеріали та підготуйтеся до дискусії про теорії походження людини. Разом з учителем/учителькою визначте переваги й суперечливі моменти кожної теорії. Пригадайте, чи дивилися ви фільми або телепередачі на цю тему. Які аргументи там наводились? Обґрунтуйте відповідь.

➤ «Спочатку Бог створив небо й землю. ...А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води. ...І сказав Бог: “Нехай буде світло!” І з'явилося світло. ...І побачив Бог світло, що добре воно, — і Бог відділив світло від темряви. І Бог назвав світло “днем”, а темряву — “ніччю”. І був вечір, і був ранок — день перший. І сказав Бог: “Нехай станеться твердь посеред води...” І Бог на свій образ людину створив» (З Книги Буття).

➤ «Звів небо над нами й прикрасив його, і нема в ньому щілин. Із семи небес “найнижче небо” Аллах прикрасив світилами, аби відганяти шайтана. Аллах звів склепіння та розмірив його, і затьмарила його ніч, і освітив його ранок. А після цього розпростер землю. Вивів із неї воду на пасовиська. І гори — Він же утвердив їх на користь вам і вашій худобі» (З Корану).

➤ «Хоч би як це дивно не звучало, але саме діти Чарлза Дарвіна допомогли йому сформулювати теорію еволюції. Коли в нього народився первісток, учений спостерігав за малюком і все занотовував. “Протягом першого тижня позіхає, потягується, наче дідусь, гикає, чхає, смокче”, — записав учений. Також він почав вивчати поведінку тварин, адже в будинку родини Дарвінів, як згадують очевидці, було повно різної живності. Його діти, які спочатку стали учасниками експерименту, згодом брали участь у розробленні наукових ідей, редагували його праці» (За матеріалами преси).

«Різновидом космічної гіпотези є припущення, що життя на Землю могло бути занесене з космічним пилом. Існує також думка, яка більше нагадує сюжет фентезі, ніби наші пращури були мандрівниками у Всесвіті, котрі заблукали» (За матеріалами інтернету).

- Розгляньте ілюстрації до божественної теорії походження всього живого. Які етапи створення світу на них зображено? Скористайтесь уривком із Книги Буття.

2. Кого вважають предками людини?

Як ви вже зрозуміли, питання походження людини залишається відкритим. Існує наука *палеоантропология*, що вивчає походження людини. Учені-палеоантропологи досліджують викопні кістки — частини скелетів і черепи. За допомогою спеціальних методів вони визначають їхній вік і кому вони належали. Учені з'ясували, що прабатьківщиною людства є Південно-Східна Африка. Саме в долині р. Омо (територія сучасної Ефіопії) 4–6 млн років тому мешкали *австралопітеки*, яких вважають проміжною групою між приматами й людьми. Були вони прямоходячі, з мавпячою головою та маленьким мозком. Узявши до рук палицю, могли відбиватися від ворогів чи викопувати корінці рослин.

Австралопітек гарі, що існував майже 2,5 млн років тому.

Пізніше в Африці приблизно 2,4 млн років тому виник ще один вид — *Homo habilis*, «людина вміла». На зріст невисокі (1–1,5 м), зі значно більшим об'ємом мозку. Викопні

Людина вміла

рештки цього найрозвиненішого підвиду австралопітеків виявлено в ущелині Олдувай на території сучасної Танзанії (Східна Африка). «Людина вміла» першою почала виготовляти найпростіші знаряддя праці з каменю (кварцу). Саме з неї розпочинається кам'яна доба, найдавніший період якої називають *палеолітом* (*палео* — давній, *літос* — камінь). Учені не можуть точно стверджувати, обробляла «людина вміла» камінь свідомо чи це трапилося ви-

падково. Але достеменно відомо, що родовища кварцу були на відстані 3–15 км від їхніх стоянок. Принаймні вони свідомо використовували камінь як знаряддя праці.

3. Як відбувалося розселення давніх людей?

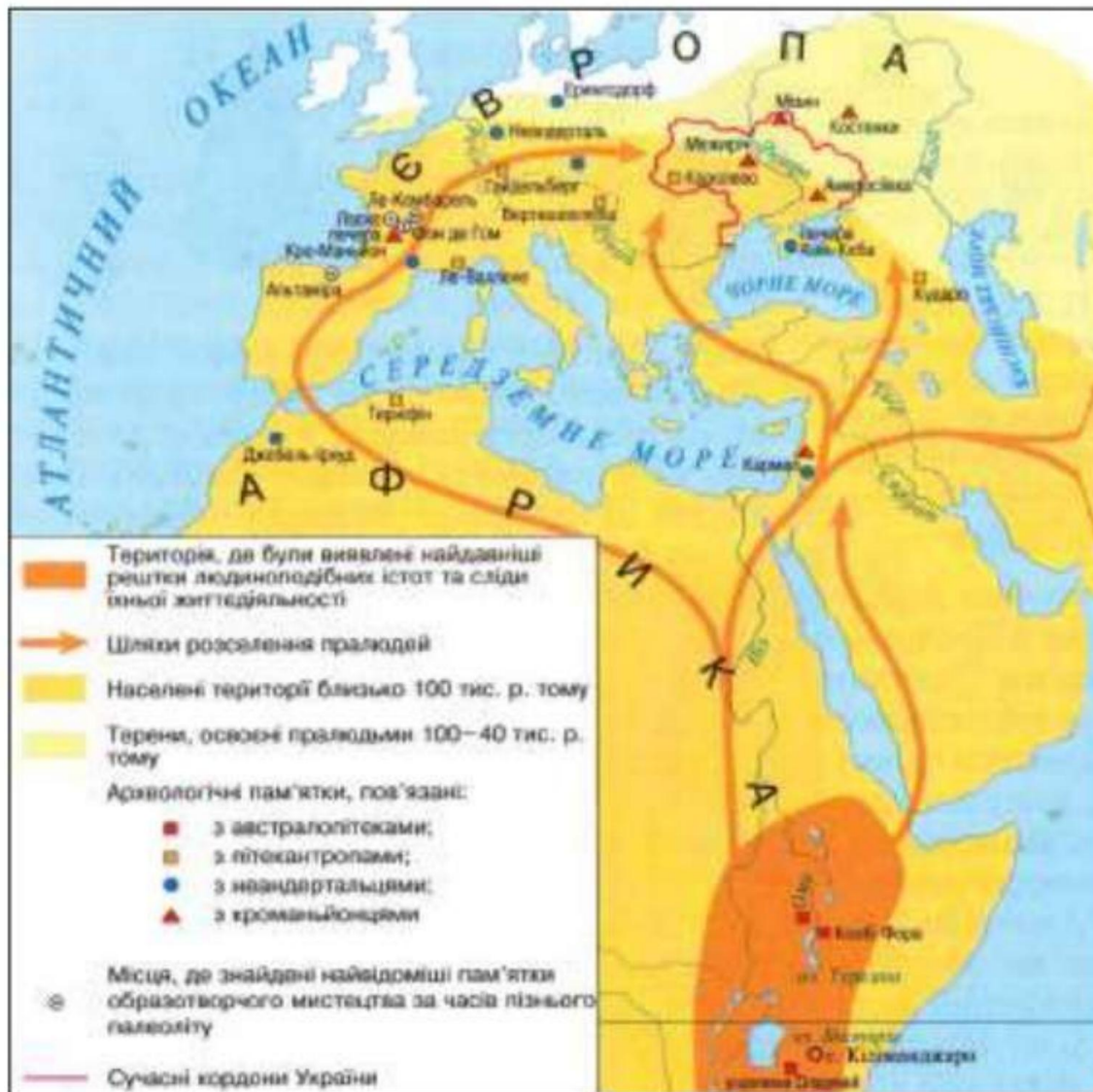
«Людина вміла» була не єдиним видом давньої людини, існували й інші — *Homo ergaster* («працьовиті») та *Homo erectus* («випростані», чи «прямоходячі»). «Прямоходячі» менше нахилилися вперед під час ходіння, ніж їхні попередники. І харчувалися вони не тільки рослинною їжею, а й полювали на дрібних тварин. Хоча це вимагало неабиякої спритності, адже м'ясна їжа значно поживніша. Поступово пралюди вийшли з Африки та розселилися на території Євразії.

- Пригадайте, що таке карта й що потрібно знати, аби вона «заговорила». Простежте на карті напрямки розселення давньої людини. Поміркуйте та зробіть припущення, скільки часу знадобилося давнім людям для подолання таких відстаней.
- З якими природними перешкодами їм доводилося стикатися на своєму шляху? Поділіться міркуваннями з класом.
- Знайдіть на карті осередки появи давніх людей: австралопітека та «людини вмілої».

Що більші простори заселяли люди, то швидше формувалися різновиди давньої людини: пітекантропи (о. Ява, Європа), гейдельберзькі люди (Європа), синантропи (Китай), денісівці (Середня Азія). Люди не тільки навчилися обробляти камені, а й виготовляли з них знаряддя праці потрібної форми — *рубила*. Рубило було універсальним знаряддям, яке ви-

Виникнення та розселення давніх людей

користували як ніж, сокиру, кайло чи металевий камінь. Якщо ці родичі сучасної людини були мисливцями, то, певно, уміли виготовляти дерев'яні *спици*.

4. Коли з'явилися перші люди на теренах України?

Шляхи, якими давні люди дісталися до території України, остаточно не з'ясовані. Більшість дослідників переконана, що вони просувалися через Західну Азію, Балкани, Центральну Європу й так дісталися українського Закарпаття. Можливо, вони просувалися й іншими шляхами, наприклад через Кавказькі гори.

Денисівська жінка-підліток.
Реконструкція на основі ДНК

Саме біля с. Королевого на лівому березі р. Тиси археологи виявили найдавнішу **стоянку** первісної людини на території Центральної Європи. *Стоянками* називають неукріплені поселення кам'яної доби. Давні люди з'явилися тут приблизно мільйон років тому.

- Розгляньте карту (див. форзац 1), назвіть стоянки давніх людей часів раннього палеоліту. Чи знаходили стоянки давніх людей часів палеоліту на території вашої області?

Археологічні розкопки на місці стоянки давньої людини в с. Королевому (Закарпаття)

Глибина розкопок сягає 12 м. Знайдені тут знаряддя праці були виготовлені переважно з каменю вулканічної породи. Це — ручні рубила, гостроконечники, скребла, ножі тощо. Не всі вони належать до одного періоду. На цій стоянці археологи розкопали кілька культурних шарів, зокрема шар граніту, у якому виявлено сліди життєдіяльності

людини. Під **культурним шаром** розуміють шар ґрунту, що містить сліди господарської діяльності людини.

5. Як люди навчилися використовувати вогонь?

Найдавніші люди боялися вогню. Але чи то цікавість, чи то випадок допомогли їм зрозуміти, що полум'я не тільки обпікає або знищує, а й здатне обігріти. Якщо тварини бояться вогню, то він може захистити людину від них у разі небезпеки. Згодом підтримувати, підкладаючи до нього хмиз і гілля. Дослідники й дослідниці переконані, що пітекантропи не вміли підтримувати вогонь, а тим паче його добувати. Натомість синантропи навчилися його підтримувати. Скільки спроб було зроблено, щоб перенести вогонь від природної пожежі до людської стоянки? А скільки нових пожеж могло виникнути внаслідок таких спроб? Та хай би як там було, вогонь докорінно змінив життя людей. Відтепер вони менше залежали від зміни дня і ночі, холодної пори року. А яким вогонь міг бути помічником під час полювання та приготування їжі! Випадок і час — ось що визначало зміни в житті давніх людей.

- Розгляньте ілюстрацію. Як іще могла використовувати вогонь людина, аби поліпшити своє життя? Обговоріть це спочатку в малих групах, а потім обміняйтеся своїми міркуваннями.

Стоянка давніх людей

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Континент, який вважають прабатьківщиною людства, — це

A Африка	B Австралія
Б Євразія	Г Америка
- Наука, що досліджує походження людини на основі викопних решток, — це

A археологія	B палеографія
Б етнографія	Г історія
- Населений пункт, біля якого виявлено найдавнішу на теренах України стоянку часів палеоліту, — це

A Королево	B Межиріч
Б Мізин	Г Киїк-Коба

2. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- Деякі народи ведуть своє літочислення від умовної дати, на їхню думку, створення світу. Зокрема, юдеї вважають, що творення світу відбулося 3761 р. до н. е. У якому році зі створення світу ми живемо за юдейською системою літочислення?
- Спільно з учителем/учителькою з'ясуйте, яким роком розпочинають своє літочислення мусульмани. Який нині рік згідно з їхнім календарем?

3. Заповніть у зошиті таблицю.

Теорії походження людини		
Божого творіння	...	Космічна теорія
		Життя на Землю потрапило з космосу

4. Заповніть у зошиті таблицю, скориставшись підказками.

	Австрало-пітек	«Людина вміла»	«Людина прямоходяча»
Як людина виглядала?			
Які використовувала знаряддя праці?			
Чим харчувалася?			
Як ставилася до вогню?			

Зразок. Знаряддя праці: дерев'яна палиця, камінь (галька, кварц), кам'яне рубило.

5. Заповніть у зошиті схему, зазначивши функції кам'яного ручного рубила.

- Поміркуйте, як іще можна було використовувати рубило. Висловте свої гіпотези, обґрунтуйте їх.

6. Пригадайте правила роботи з контурною картою. Розпочніть позначати на контурній карті стоянки людини часів палеоліту, на території України (зокрема, стоянку біля с. Королевого).

7. Прочитайте повторно текст про те, як люди приборкали вогонь (п. 5, с. 22). Складіть запитання до тексту, використовуючи питання *що? де? коли? хто? для чого? чим? як?* Обміняйтеся запитаннями з однокласником/однокласницею та дайте на них відповідь.

8. Гра «**Знайдіть відмінності**». Ланцюжком порівнюйте реконструкції зображень «людини вмілої» та «людини прямоходячої».

Пам'ятайте, що історичні реконструкції є важливим джерелом вивчення минулого, адже це результат наукових досліджень. *Антропологи* — учені, котрі досліджують походження і розвиток людини, відтворюють зовнішній вигляд на основі черепів та елементів скелетів. Нині їм допомагають у цьому комп'ютерні технології. Це майже реальні портрети, завдяки яким ви зможете сформулювати уявлення про вигляд давніх людей.

9. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «палеоліт», «стоянка».

10. Знайдіть в інтернеті міф про створення світу. Підготуйте коротке повідомлення до наступного уроку. Презентуйте в класі.

11. У Денисовій печері жили три види людей: *денисівці*, *неандертальці*, а згодом *люди сучасного типу*. Учені визначили вік відкладень і датували останки людей та артефакти, знайдені в різних частинах печери. Вони з'ясували, що денисівці мешкали в печері 287–51 тис. років тому, а неандертальці — 193–79 тис. років тому.

- Накресліть у зошиті шкалу часу й позначте періоди заселення Денисової печери денисівцями та неандертальцями.

Поміркуйте та розкажіть

- Зміст теорій походження людини.
- Хронологічні й територіальні межі появи давніх людей на Землі.
- Як виглядали та як жили пралюди.

§ 5 Життя та заняття найдавніших людей

Ви, певно, чули про печерну (доісторичну) людину. І це зовсім не про місце, яке обрали давні люди для тимчасового прихистку. Насамперед ідеться про людей, які жили в останній льодовиковий період. Хоча чимало фантастів у своїх творах описують первісних людей у період існування динозаврів.

Ч. Нейт.
Неандертальці

- Як ви розумієте словосполучення «печерна людина»? Може, ви дивилися мультфільми про життя первісних людей? Поділіться своїми враженнями з однокласниками й однокласницями.

1. Як зміни клімату впливали на життя пралюдей?

Основним заняттям доісторичних людей було мисливство. Природні умови сприяли формуванню в Європі й Азії мисливських груп до 40 осіб. Давні мисливці полювали на величезній території навколо стоянки. Дичини вистачало, щоб

Полювання на мамонта

можна було прогодувати мешканців стоянки завдяки мисливству впродовж року. Потім вони вирушали на пошуки іншої вільної території, багатой на дичину.

Справжнім випробовуванням для первісних людей стали кліматичні зміни. Приблизно 200 тис. років тому істотно похолодало.

Випадало багато снігу, який за коротке літо не встигав танути на вершинах гір і перетворювався на кригу. З року в рік криги ставало дедалі більше. Льодовики просувалися з півночі на південь. Висота цього масиву криги та снігу подекуди сягала 1,5–2 км. Для порівняння: найвищий у світі хмарочос Бурдж Халіфа в м. Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати) має висоту 828 м.

На території України льодовик дійшов до лінії Львів — Дніпро. Від холоду гинули теплолюбні рослини, тварини переміщалися далі на південь, а за ними вирушали в дорогу й люди. З'явилися нові види тварин — волохаті носороги, печерні леви й ведмеді, мамонти та ін.

Змінилася і первісна людина. Вона була кремезна, спритна й витривала. Її основним заняттям стало полювання. Південніші групи мисливців, які раніше обходилися без вогню і теплого одягу, училися мистецтву виживання в північніших.

- Розгляньте ілюстрацію. Складіть два переліки: 1) особистісні характеристики, якими мали володіти первісні люди, щоб полювати на таку велику тварину; 2) потрібне знаряддя. Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками й однокласницями.

2. Хто такі неандертальці?

Найзагадковішими з-поміж усіх пращурів сучасної людини є **неандертальці**, викопні рештки яких знайдено в долині р. Неандер (Німеччина). Сталося це в 1856 р. На думку вчених, неандертальці жили приблизно 300–24 тис. років тому. На сьогодні у світі виявлено понад 500 їхніх стоянок. І хоча в науці неандертальців часто називають *первісними людьми*, усе ж більшість учених вважає, що вони не розвинулися в сучасних людей і вимерли. Вони були кремезні, мали зріст у середньому 160–

165 см, добре пристосовані до холоду. Мали великий череп із масивними надбрівними валиками й щелепою.

Кліматичні зміни змусили неандертальців реагувати на них. Вони ховалися від негоди в печерах, вхід до яких затуляли шкурами тварин, а вогнище було джерелом тепла та світла. Мисливці навчилися робити ловильні ями й різноманітні пастки. За допомогою галасу й зброї вони лякали тварин і заганяли їх у пастку. Такий спосіб спільного полювання називають *загінним*. Кістки тварин, яких уполювали, використовували для спорудження укриттів, а хутро захищало від холоду.

Неандертальці досягли значних успіхів у виготовленні знарядь праці. Цьому неабияк сприяли зміни клімату. Найпоширенішим знаряддям у неандертальців були *гостроконечники*, подібні до ручного рубила, але значно зручніші. Також вони виготовляли *скребла*. Гостроконечники використовували для вістря списів, а скреблами різали або обробляли шкури тварин. Опанували неандертальці й виготовлення *клин-ножа*. Тупий край слугував руків'ям, а гострий — лезом, яке заточувалося.

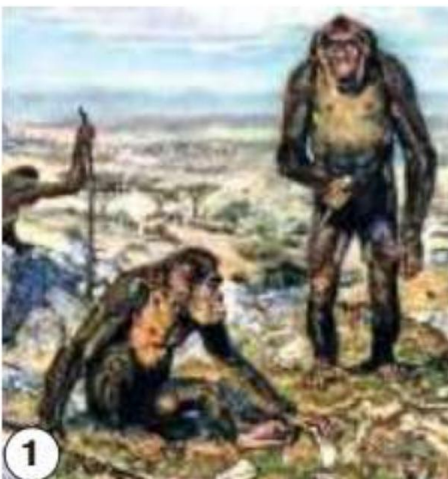

Скребло

Клин-ніж

- Розгляньте реконструкції чеського художника та книжкового ілюстратора З. Буріана. На одній із них зображено пітекантропів, а на іншій — неандертальців. Визначте, на якій із них зображені неандертальці. Обґрунтуйте відповідь.

1

2

3. Хто така «людина розумна»?

Чи не найбільшою загадкою в історії людства є зникнення неандертальців. Річ у тім, що в проміжку 40–35 тис. років тому в Європі з'явилися *кроманьйонці*. У 1868 р. виявили їхні викопні рештки в печері Кро-Маньйон (Франція), що й дало назву нововиявленому виду людини.

- Поміркуйте над причинами зникнення неандертальців.

Мабуть, у цей період відбувалися запеклі битви між різними видами людини. Саме кроманьйонців пов'язують із появою «*людини розумної*» (*Homo sapiens*). Батьківщиною нового виду також була Африка, адже там виявили їхні викопні рештки, вік яких перевищує 100 тис. років.

Кроманьйонці — предки європейців — були фізично слабшими, але стрункішими й вищими за неандертальців. Вони мали сучасні форму кістяка й будову черепа, більший об'єм мозку.

Кістяні голка й гарпуни, кремнієві наконечники списів і леза ножів

3. Буріан. Кроманьйонський старий

Кроманьйонці полювали на великих тварин — мамонтів, бізонів, печерного ведмедя, оленів та ін. Використовували списи з кам'яними та кістяними наконечниками, кістяні гарпуни для риболовлі. З кісток виготовляли голки, шила, а також статуетки та прикраси — намиста, браслети. Деякі знаряддя для зручності мали руків'я.

Кроманьйонці жили групами по 20–100 осіб спочатку в печерах, однак згодом навчилися споруджувати *шатри* з кісток великих тварин, обтягнуті шкурами. Основною їжею було м'ясо. Це змушувало постійно вдосконалювати способи полювання. Улітку раціон доповнювали рослинною їжею — корінцями, плодами, ягодами й горіхами.

З. Буріан. Полювання на печерного ведмедя

- Розгляньте ілюстрації та опишіть, як виглядав кроманьйонець. Порівняйте його із зовнішнім виглядом неандертальця. Охарактеризуйте спосіб життя і заняття кроманьйонців.

Запитання та завдання

- Виконайте тестові завдання.
 - Спосіб спільного полювання, коли мисливці лякають тварин і заганяють їх у пастку, — це

А загінне полювання	В первісне мисливство
Б пасткове полювання	Г усі варіанти правильні
 - Основним умінням, яке відрізняє людину від тварини, є вміння

А добувати вогонь	В виготовляти знаряддя праці
Б використовувати знаряддя праці	Г будувати житло
 - Вживання людей у льодовиковому періоді забезпечило

А полювання	В рибальство
Б збиральництво	Г усі варіанти правильні
- Заповніть у зошиті таблицю. У хронологічній послідовності запишіть і порівняйте предків сучасної людини: *неандерталець, австралопітек, кроманьйонець, пітекантроп*.

Спільне			
Відмінне			

- Поміркуйте, завдяки чому «людина розумна» розселилася на більшій території, ніж пралюдина. Обговоріть у класі.

- Гра «**Знайдіть відмінності**». Ланцюжком порівнюйте реконструкції зображень неандертальця та кроманьйонця. Наприклад: у неандертальця череп більший, ніж у кроманьйонця.

5. Ці найдавніші часи часто називають *періодом дикунства*. Обґрунтуйте чи спростуйте доречність такого порівняння.

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «льодовик», «загінне полювання».

7. Створіть у зошиті «хмару» слів, використовуючи для цього назви видів давніх людей і ключове словосполучення *Homo sapiens*. Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Як змінювалося життя давніх людей під впливом змін природи.
- Як змінювалися знаряддя праці.

§ 6

Життя людей на теренах України в первісну добу

Браслет із бивня мамонта

Побутує думка, що людина палеолітичної доби — це «напівмавпа» з інстинктами та прагненням вижити. Проте браслет із бивня мамонта, знайдений археологами понад 100 років тому поблизу с. Мізина на Чернігівщині, є справжнім витвором мистецтва!

- Розгляньте ілюстрацію. Якими знаннями й уміннями мала володіти людина, яка створила браслет? Яке його призначення?

1. Про що розповідають археологічні знахідки Мізинської стоянки на Чернігівщині

Вам уже відомо, що найдавніша стоянка пітекантропів на теренах сучасної України виявлена біля с. Королевого. Неандертальці ж розселилися на цій території 120–40 тис. років тому. Знайдено дві стоянки неандертальців: печера Киїк-Коба в Криму та грот Прийма на Львівщині.

Значно більше знахідок пов'язано із життям кроманьйонців. Найвідоміші з них — стоянка біля с. Мізина на Чернігівщині та Кирилівська стоянка в м. Києві. Поселення мисливців на березі р. Десни в с. Мізині виявили на початку ХХ ст. Археологи розкопали п'ять круглих жител діаметром майже 7 м, споруджених із дерев'яних жердин, укритих шкурами й обкладених ззовні кістками тварин. Також знайдено місце оброблення ка-

меню, заглиблені вогнища та ями, у яких узимку зберігали запаси м'яса. Окрім кісток мамонтів, виявили також кістки оленів, носорогів, диких коней, ведмедів, вовків, зубрів, росомак та інших тварин.

Знаряддя праці — скребки, різці, вістря, голки тощо — виготовляли з каменю і кісток. Можливо, цей процес відбувався під звуки музичного інструмента, адже саме тут знайдено найдавніші музичні інструменти, виготовлені з бивнів мамонта й прикрашені орнаментом із природного барвника *вохри* червоного чи жовтого кольору. Також під час розкопок було знайдено жіночі статуетки та фігурки тварин із бивнів мамонта. Усе це свідчить про неабияку майстерність давніх митців.

Майже 15 тис. років тому в поселенні мешкало до 50 осіб. Та одного дня вони його залишили — чи то рятуючись від негоди, чи то в пошуках кращого місця для життя.

Музичні кістки

Мізинська стоянка.
Реконструкція
І. Їжакевича

- Порівняйте текст та ілюстрацію. Як ви вважаєте, що було б варто ще зобразити, щоб повністю розкрити спосіб життя та мистецькі досягнення прадавніх мізинців?

2. Яким було життя мешканців Кирилівської стоянки

Не менш відомою стоянкою людей в епоху пізнього палеоліту є Кирилівська стоянка в м. Києві на Подолі, відкрита ві-

домим археологом *Вікентієм Хвойкою*. Археологи знайшли кістки мамонта, носорога, печерного ведмедя та лева. Виявлено доволі багато вугілля і попелу, подекуди цей шар сягав 50 см. Серед знахідок були й знаряддя праці — крем'яні ножі та скребла. Проте найцінніша знахідка — ікла мамонта, укриті карбованим орнаментом.

- Щоб дізнатися більше про археологічні розкопки та виявлені пам'ятки, частина яких зберігається нині у Франції, скористайтеся QR-кодом.

Кирилівська стоянка.
Реконструкція
І. Їжакевича

- Розгляньте ілюстрацію. Кого на ній зображено? Яке заняття визначало життя цих людей? Опишіть житла мешканців Кирилівської стоянки. Чи втілює художник у своїй реконструкції здобутки історичної науки? Обґрунтуйте відповідь.

3. Як змінилося життя людей в епоху мезоліту

Приблизно 10,3–7 тис. років тому льодовик почав танути, що неминуче позначилося на кліматі. Зникли великі, але неповороткі мамонти. Замість них з'явилися північні олені. Поступово теплішало, і тундра відійшла на північ, а з нею і північні олені. Натомість з'явилися лосі та зубри, які й стали здобиччю кроманьйонців періоду мезоліту. **Мезоліт** (*ме-зос* — середній, *літос* — камінь) — середньокам'яна доба, що була наступною після палеоліту. Поява нових видів тварин стимулювала нові винаходи. Основними заняттями стали полювання, рибальство та збиральництво.

Справжнім проривом стало винайдення лука та стріл, які зробили полювання ефективнішим. Зникла потреба у вели-

ких групах мисливців, навіть один мисливець міг бути успішним. За допомогою лука можна було полювати переважно на дрібних тварин і птахів. Вірним супутником людини стала перша приручена тварина — *собака*.

Після танення льодовика сформувалася річкова система. В озерах і річках було багато риби. Крім полювання, важливою формою господарської діяльності кроманьйонця стало *рибальство*. Було винайдено рибальський гачок, з'явився перший транспорт — човен-довбанка, виготовлений за допомогою випалювання деревини з однієї колоди.

Проте мисливці не завжди поверталися з полювання зі здобиччю. Тому важливу роль у житті людей відігравало *збиральництво*. Збирали їстівне коріння рослин, ягоди, мед, комах тощо. Однак основним продуктом були злакові. Збиральництво істотно збагатило раціон людини мезолітичної доби. У цей період відбувся і перший розподіл праці: чоловіки полювали й рибалили, а жінки з дітьми та підлітками займалися збиральництвом.

Таку форму господарювання, коли люди споживають готові продукти природи (добутих тварин і рибу, зібрані їстівні рослини), називають *привласнювальним господарством*.

- Розгляньте реконструкції З. Буріана. Який процес полювання був безпечнішим для людей, а який більш ощадливим щодо природи? Обговоріть у класі.

З. Буріан. Полювання на бізонів

З. Буріан. Полювання на диких коней

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Середньокам'яна доба — це

А палеоліт

В неоліт

Б мезоліт

Г енеоліт

2. Форма господарювання, що полягає у збиранні їстівних коренів, плодів, ягід тощо, — це

А збиральництво

В ремесло

Б полювання

Г знахідка

3. Стоянка давніх мисливців на теренах України, де під час розкопок було виявлено давні музичні інструменти, — це

А Мізинська стоянка

В стоянка в с. Межиріч

Б Кирилівська стоянка

Г стоянка Киїк-Коба

2. Запишіть у зошит *іменники, прикметники та дієслова*, які б ви використали для складання розповіді про життя давніх мисливців Мізинської стоянки.

3. Гра «**Яскрава розповідь**». Ланцюжком додайте до розповіді про життя давніх мисливців по одному реченню так, щоб не втратити логічного зв'язку.

4. Заповніть у зошиті схему. Поміркуйте, які ризики для природи пов'язані з привласнювальним господарством. Обговоріть у класі.

5. Назвіть винаходи часів мезоліту, які змінили життя людства. Чи використовують їх у наш час?

6. Скориставшись картою «Найдавніше минуле України» (див. форзац 1), позначте на контурній карті Мізинську та Кирилівську стоянки палеолітичних мисливців.

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «мезоліт», «привласнювальне господарство».

8. Складіть невелику розповідь про те, як людина винайшла лук і стріли. Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Як зміни природи впливали на життя людей.
- Які зміни відбувалися в господарюванні людей.

§ 7–8 Здобутки неолітичної революції

Людське життя повільно, але невпинно змінювалося. Істотно збільшилася кількість населення. Зокрема, якщо чисельність австралопітеків становила 10–20 тис. осіб, пітекантропів — 125 тис., то чисельність кроманьйонців сягала 5 млн осіб. Через нові способи полювання кількість тварин зменшувалася.

Давнє поселення

Тож перед людиною гостро постала проблема виживання.

- Як кроманьйонцеві можна було вирішити проблему нестачі харчових продуктів? Обговоріть свої гіпотези в класі.

1. Чому сталася криза мисливства

Групи мисливців перебували далеко одна від одної. Аби прогодуватися, потрібні були значні простори — території, на яких вони полювали та збирали коріння і плоди. Однак чисельність людей постійно збільшувалася, тому здобувати харчі для всіх членів роду мисливством і збиральництвом ставало дедалі важче. Період привласнювального господарювання завершувався. Людина мусила навчитися виробляти харчові продукти самостійно.

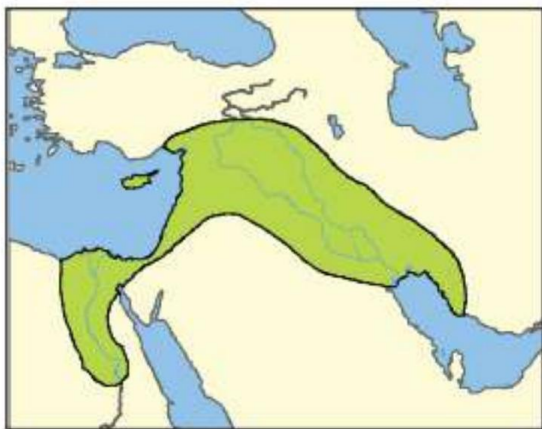
Передумови неолітичної революції

Зростання чисельності населення	Виснаження природи (різке скорочення кількості тварин)	Потреба самостійно вирощувати їстівні рослини й утримувати тварин
---------------------------------------	---	---

- Розгляньте схему. Поміркуйте, як людство могло впоратися з новими викликами.

2. Як, де й коли виникло землеробство

У процесі збирання їстівних рослин люди помітили, що зерно, яке потрапило в землю, проростає і дає такий самий

Території «родючого півмісяця» (картосхема)

колосок. Поступово вони навчилися доглядати навіть за дикорослими рослинами, захищати їх від бур'янів і шкідників. Здогадалися, що рослини можна пересаджувати ближче до поселень, щоб за ними було зручніше доглядати. А згодом почали відводити для цього спеціальні ділянки землі — городи й поля, обробляти їх, сіяти та збирати врожай. Так на основі збиральництва поступово зародилося **землеробство**, або **рільництво**, тобто вирощування польових культур.

Учені припускають, що сталося це приблизно 12 тис. років тому в районах Західної Азії та на Півночі Африки. Ці території називали «родючим півмісяцем», адже тут і справді були родючі й пухкі ґрунти, які легко обробляти. Цей початковий період у землеробстві називають **мотиковим землеробством**. Основними знаряддями праці в процесі вирощування рослин були мотика, сокира й серп.

Землеробство потребувало значних затрат часу й великої наполегливості. Хоча це була не надто поживна й одноманітна їжа, проте її було набагато більше.

- Розгляньте реконструйовані знаряддя праці для землеробства.

Палиця із сучком — прообраз мотики. Також до палиці могли приєднувати ріг чи кістку.

Реконструкція мотики із широкою кам'яною робочою частиною

Зернотерка

Серп

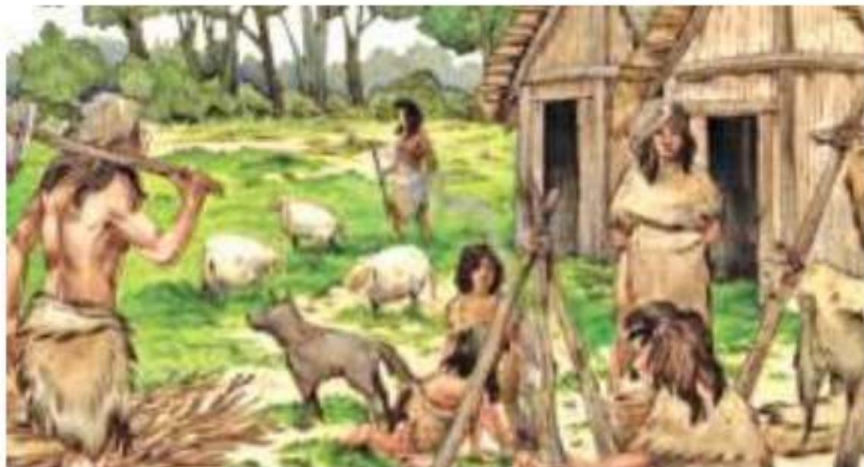
- Охарактеризуйте складність мотикового землеробства. Поміркуйте, які ґрунти були на територіях «родючого півмісяця» (див. картосхему). Чому землеробство зародилося саме там?

3. За яких обставин виникло скотарство

До появи землеробства поряд із людиною жила одна приручена тварина — собака. Це був вигідний союз — собака отримував їжу, а людина — помічника на полюванні. Крім того, собака попереджав про небезпеки, які повсюдно чатували на людину.

Мисливці полювали на кіз та овець і, можливо, залишали козенят чи ягнят «на потім» — коли не буде м'яса. Згодом стало зрозуміло, що приручити тварин значно вигідніше, ніж постійно покладатися на випадок у полюванні. Звісно, треба було дбати про тварин, заготовляти для них корм. Запаси рослинної їжі могло забезпечити землеробство. Тому вчені переконані, що скотарство виникло приблизно 10 тис. років до н. е. водночас із рільництвом.

- Поміркуйте, яких тварин одомашнили люди після собаки.

Ч. Найм.
Неандертальці

Спочатку людина одомашнила козу й вівцю, потім свиню і корову, а наостанок коня. Тварин тримали не тільки через м'ясо та шкури. Корови й кози давали також поживне молоко, з якого згодом навчилися робити сир, а вовна овець і кіз чудово зігрівала в холодну пору року.

З появою рільництва та скотарства життя людей докорінно змінилося, адже вони навчилися виробляти те, що колись брали від природи. Це був справжній переворот у житті людей. Такі кардинальні зміни в житті називають *революцією*.

Зародження рільництва та скотарства відбулося в епоху **неоліту** (*нео* — новий, *літос* — камінь), тобто нової кам'яної доби. Саме тому цю революцію вчені називають **неолітичною революцією**, а скотарство й землеробство — **відтворювальним господарством**.

Значення неолітичної революції

Перехід від привласнювальних до відтворювальних форм господарювання.

Перехід від кочового до осілого способу життя спільнот, для яких рільництво стало основним заняттям.

Задоволення потреб у продовольстві, а за сприятливих мов і його надлишок.

Поява нових знаряд праці.

Зміни в духовному сприйнятті світу.

Виникнення ремесла.

- Розгляньте схему. Поясніть значення терміна «неолітична революція». Проаналізуйте й обговоріть з однокласниками й однокурсниками кожний із поданих наслідків.

4. Що таке ремесло?

В епоху неоліту в житті людей відбулося значно більше важливих змін. Зокрема, було винайдено **прялку**, за допомогою якої з вовни, льону та конопель виготовляли нитки.

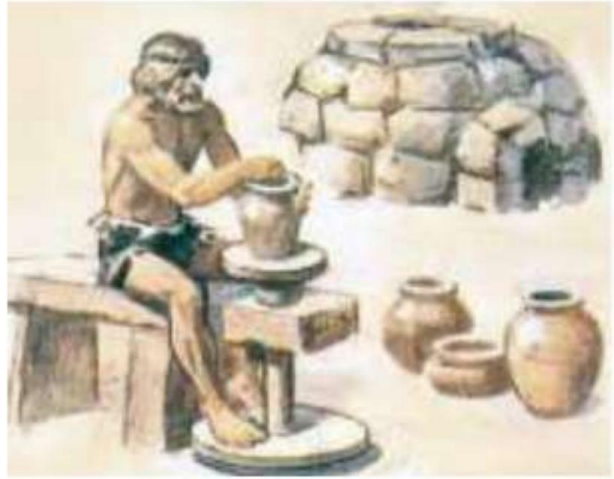

Реконструкція ткацького верстата

З'явився перший **ткацький верстат** — дерев'яна рама, на яку натягували нитки згори донизу. Ткачі протягували горизонтально нитки ряд за рядом, постійно їх ущільнюючи. Унизу для обтяжування до ниток прив'язували тягарі. З тканого полотна шили одяг — він був легший, зручніший та ошатніший за одяг зі шкур тварин.

Достеменно невідомо, як люди навчилися виготовляти посуд із глини. Спочатку глиною обмазували плетені кошики. Цілком імовірно, що випадко-

во такий кошик потрапив у вогонь — гілля обгоріло, а обпалена глина зберегла форму й не пропускала воду. Згодом навчилися створювати посуд із глиняних валиків та обпалювати його в спеціальних печах — гончарних горнах. Такий посуд був міцним і його вистачало надовго. А з винайденням гончарного круга посуд набув правильної округлої форми. Також люди навчилися свердлити та шліфувати камінь і деревину.

Виготовлення гончарних виробів за допомогою гончарного круга

Перші гончарі та ткачі займалися одночасно землеробством і скотарством. Проте виготовлення гарних і якісних виробів потребувало дедалі більше часу та вправності. Тож надалі майстри повністю присвячували себе ремеслу — виготовленню знарядь праці, посуду, одягу тощо. До давніх ремесел також належать ливарна справа й ковальство.

- Розгляньте музейні експозиції посуду часів неоліту. Який посуд, на ваш погляд, досконаліший? Який був легшим у виготовленні? Поміркуйте про призначення цього посуду.

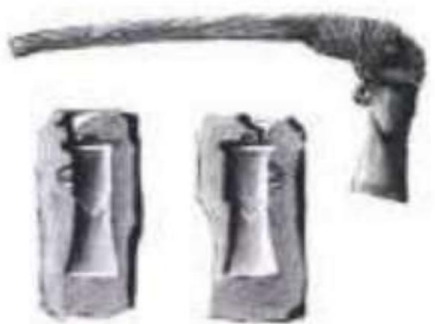
5. Як зародилася торгівля

Вправний майстер міг виготовити значно більше посуду чи тканини, ніж потребував. Однак йому вже бракувало часу для заняття землеробством чи скотарством. Але ж майстрові були потрібні харчові продукти. Так виник обмін продуктами виробництва.

Поступово звичайний обмін перетворився на **торгівлю** — обмін товарами за допомогою грошей. Таку форму торгівлі називають **обмінною торгівлею**. З поселень, які були осередками ремесла й торгівлі, згодом утворилися міста.

- У різних регіонах світу роль грошей відігравали різні товари: зерно, плоди, знаряддя праці. Чому саме ці товари використовували замість грошей? Які ще товари могли використовувати як гроші? Поділіться своїми міркуваннями з класом.

6. Як люди розпочали використовувати метали

Мідна сокира та форма для її відливання

Мідна сокира

Перехід до відтворюваних занять сприяв утвердженню осілого способу життя. Адже не можна було засіяти ниву й вирушити на пошук інших земель. Перебуваючи тривалий час на одній території, люди ретельно її досліджували. Певно, їх неабияк здивувало, що деякі камені під дією вогню стають м'якими чи розтікаються, а після остигання — знову твердими. Про що йдеться? Звісно, про самородки металів, які утворилися в природі внаслідок різних процесів. Першим металом, відкритим людиною, була мідь, яка в ті часи доволі часто траплялася на поверхні в чистому вигляді. Невдовзі люди збагнули, що міді можна надавати потрібної форми. Виробляти знаряддя праці стало зручніше. Однак мідь не повністю витіснила камінь як матеріал для виготовлення знарядь праці. Тому цей період дістав назву **енеоліт** (*енео* — мідний, *літос* — камінь) — мідно-кам'яна доба.

- Поміркуйте, чому мідь не витіснила повністю камінь як матеріал для виготовлення знарядь праці.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Криза мисливства була пов'язана з

- А** появою видів тварин, на яких людина не вміла полювати
- Б** різкою зміною клімату
- В** виснаженням природи та неспроможністю її забезпечити людство харчовими продуктами
- Г** появою нового виду людей

2. На основі збиральництва зародилося
А рільництво	В ремесло
Б скотарство	Г мисливство
4. Товари, які відігравали роль грошей у процесі обміну, — це
А гроші	В обмінні товари
Б товарні гроші	Г обмінні гроші
2. Розгляньте ілюстрації. Який вид діяльності вони відображають?

3. Заповніть у зошиті схему. Які обставини, змусили людей перейти від привласнювальних до відтворювальних форм господарювання? Чи повністю зникло привласнювальне господарство після появи рільництва та скотарства? Обговоріть у класі.

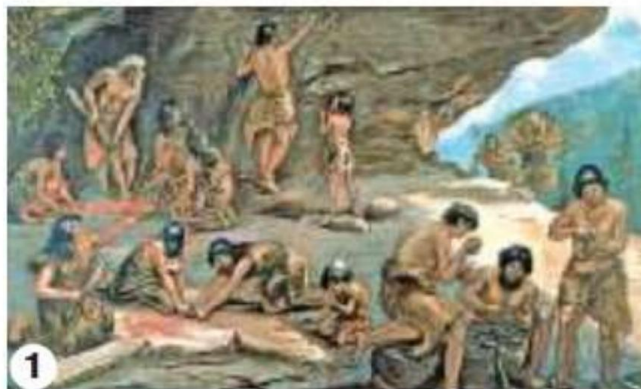

4. Розгляньте зображення знарядь праці епох палеоліту й енеоліту. Коли вони виготовлені? Розкажіть про їхнє призначення.

5. Складіть запитання до тексту п. 4 параграфа, використовуючи питання *що? де? коли? хто? для чого? чим? як?* Обміняйтеся ними з однокласником чи однокласницею. Дайте на них відповідь.
6. Розгляньте зображення людських поселень часів палеоліту й неоліту. Охарактеризуйте зміни, які відбулися.

7. Поясніть значення термінів «енеоліт», «палеоліт», «мезоліт», «неоліт» (*усно*). Накресліть у зошиті шкалу часу та позначте на ній епохи в хронологічній послідовності.
8. Заповніть у зошиті таблицю.

Найвагоміші досягнення неоліту

Неоліт	Досягнення

9. Складіть сенкан до слова *революція*. Презентуйте в класі. Оберіть найкращий варіант.

10. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «неоліт», «енеоліт», «неолітична революція».

11. Розгляньте ілюстрацію.

З. Буріан. Поселення часів неоліту

- Запишіть у зошит іменники, прикметники й дієслова, які використовуватимете для розповіді про життя людей часів неоліту.

Поміркуйте та розкажіть

- Як людина своєю діяльністю змінювала природу.
- Чому, де й коли зародилися рільництво та скотарство.
- Яку роль відіграв в історії людства початок використання металів.

§ 9 Перші землероби та скотарі України

Нове наукове дослідження підтвердило, що коні були одомашнені людиною 6 тис. років тому на землях сучасної України.

- Як ви вважаєте, чому з усіх свійських тварин коня одомашнено найпізніше? Яку роль відіграло його одомашнення в житті людини? Поміркуйте, як первісні люди використовували коней.

Наскельні малюнки в печері Ласко (Франція)

1. Що відомо про господарство та побут трипільців

Вам уже відомо, що **археологічна культура** — це речові залишки, знайдені під час розкопок, які належать до певного історичного часу й території та мають спільні ознаки. Її назва зазвичай походить від назви населеного пункту, де вперше було виявлено пам'ятку. Інколи назва вказує на особливу ознаку археологічних знахідок (культура шнурової кераміки, культура ямно-гребінцевої кераміки тощо) або на тип поховань (зрубна культура, катакомбна культура та ін.).

Назва **трипільська культура** походить від назви с. Трипіль на Київщині. Саме тут наприкінці XIX ст. відомий археолог Вікентій Хвойка виявив перші пам'ятки згаданої культури. Трипільська культура — одна з основних землеробських культур енеоліту. Вона проіснувала на українських землях від Карпат до Дніпра **півтори тисячі років** — із IV тис. до середини III тис. до н. е. Учені не можуть дійти згоди щодо витоків трипільської культури. Одні вважають, що вона зародилась у місцевих племенах землеробів і скотарів, другі — що носії цієї

культури прийшли до нас із Балкан, а треті переконані, що вона об'єднує представників різних народів.

Основою господарства трипільців було *перелогове землеробство* — земельну ділянку обробляли, допоки не падала врожайність. Потім певний час її не засівали, аби відновити родючість ґрунту. Дехто з дослідників упевнений, що трипільці першими у світі почали вносити органічні добрива для поліпшення якості ґрунтів. Сіяли ячмінь, пшеницю, просо, вирощували городні культури. Також закладали сади, займалися природною селекцією, тобто відбирали найкращі екземпляри. Існує припущення, що трипільці вирощували також льон. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом, використовуючи волів як тяглову силу. Урожай збирали кістяними та кам'яними серпами. Зерно розтирали на борошно жорнами. А ще розводили велику рогату худобу, овець, кіз і свиней.

Трипільці виявилися вправними гончарями. Посуд обпалювали в спеціальних печах — *гончарних горнах*. Оздоблювали вироби чорною, коричневою та червоною, а подеколи білою фарбами. Трипільці послуговувалися знаряддями праці не тільки з каменю, а й із міді.

Трипільці обожнювали природу. Найшанованішою богинею була Матір-Земля, яку зображували на посуді найчастіше. Доволі часто трапляються зображення змія, якого вважали провісником весни. Символами родючості, життя та сонця прикрашали не тільки посуд, а й інші предмети домашнього вжитку.

Кераміка трипільців

Кухонний посуд
(великі глечики
та горщики)

Столовий посуд
(кухлі, миски,
вази)

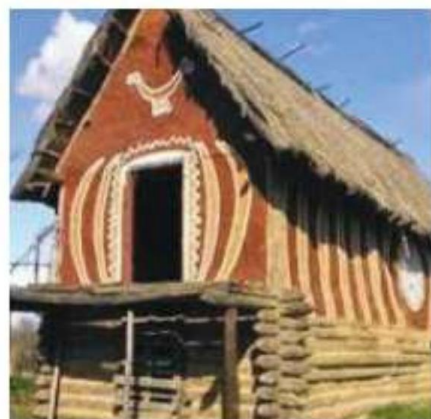
**Предмети релігійного
призначення**
(жіночі фігурки,
амулети, ритуальний
посуд)

2. Що відомо про трипільське суспільство

Трипільці жили родинами, які об'єднувалися в общини, а общини — у племена. Спочатку їхні поселення були невеликі — 30–40 глинобитних помешкань. Згодом деякі з них розрослися так, що в них мешкало до 10 тис. осіб. Ці поселення історики називають *протомістами*. Навколо такого «міста» утворювалися менші поселення.

Трипільське поселення.
Сучасна реконструкція

Сучасна реконструкція
житла часів трипіль-
ської культури.
с. Легедзине
Черкаської обл.

Трипільські поселення мали незвичне планування. Вулиці утворювали кола. Пізніше зовнішній ряд будівель слугував також укріпленням. Майдани в центрі поселень правили за загони для худоби.

Стіни будинків були з плетеного верболозу, який обмазували глиною з рештками рослин. Глинобитною була також підлога — спочатку вкладали дерев'яний поміст, а на нього глину. Дах робили двосхилим, покривали очеретяними чи солом'яними снопами. У таких будинках улітку зберігалася приємна прохолода, а взимку було сухо й тепло. Обігрівали будинки глинобитними печами, у яких також готували їжу.

Існували такі поселення 50–80 років, потім трипільці спалювали старі будинки й споруджували нові.

Дослідники вважають, що загальна кількість трипільців сягала 1 млн осіб. Вони не були войовничим народом, навпаки, могли потерпати від набігів сусідів. Досягнувши високо-

го рівня розвитку, суспільство трипільців почало занепадати. Оброблені землі виснажувалися і давали менші врожаї, а нових земель було обмаль. Змінився клімат — став холоднішим і посушливішим. Тож трипільці поступово розчинилися серед інших племен, передавши їм свої досягнення.

3. Що відомо про носіїв середньостогівської археологічної культури

Глиняний
глекчик

У добу енеоліту Подніпров'я та південні простори України заселяли племена скотарів. Це були представники **середньостогівської культури** (назва походить від поселення на о. Середній Стіг на Дніпрі). Населення мешкало в постійних поселеннях або ж утворювало сезонні стоянки. Основним заняттям було скотарство, насамперед конярство. Займалися також рільництвом, але воно мало допоміжний характер. Існує гіпотеза, що середньостогівці першими почали використовувати коня для верхової їзди.

Цікавою є кераміка племен середньостогівської культури. Виготовляли її з глини з додаванням черепашок. Оздоблювали орнаментом із наколів, відтисків мотузки, перехрещених ліній. Користувалися переважно крем'яними знаряддями праці — ножами, сокирами та теслами.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Населений пункт на Київщині, біля якого наприкінці XIX ст. виявлено пам'ятки культури землеробів, — це

А Мізин	В Майданецьке
Б Трипілля	Г Софіївка
- Відомий археолог, дослідник Кирилівської стоянки, який відкрив трипільську культуру, — це

А Борис Мозолевський	В Вікентій Хвойка
Б Дмитро Телегін	Г Іван Шовкопляс
- Природний матеріал, домішки якого виявлено в середньостогівській кераміці, — це

А черепашки	В подрібнені рослини
Б перетерте каміння	Г вапняки

2. Розгляньте ілюстрації. Про що свідчать виявлені серед трипільської кераміки моделі подвійної упряжі? Презентуйте в класі розповідь про здобутки трипільців у рільництві.

О. Карнаухова. Збирання врожаю

Модель подвійної упряжі

3. Більшість символів-оберегів, які використовують писанкарі та писанкарки, мають трипільське походження. Змодельуйте писанку-оберіг з використанням трипільських орнаментів-оберегів.

4. Визначте за картою (див. форзац 1), чи проживали племена трипільців на території вашої області. На землях яких сусідніх країн виявлено поселення племен трипільської культури? Назвіть кілька поселень трипільців-рільників.

5. Складіть запитання до п. 2 параграфа, використовуючи питання *що? де? коли? хто? для чого? чим? як?* Обміняйтеся ними з однокласником чи однокласницею. Дайте на них відповідь.
6. Проведіть уявну екскурсію трипільським помешканням. На які факти ви обов'язково звернете увагу відвідувачів?

7. Складіть речення, використовуючи слова *скотарство, кінь, верхова їзда, середньостогівці* (усно).

8. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «археологічна культура».

9. Знайдіть у бібліотеці чи в інтернеті інформацію про пам'ятки трипільської культури. Підготуйте розповідь про одну з них (на вибір). Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Якими були досягнення трипільської археологічної культури.
- Яким був спосіб життя представників середньостогівської археологічної культури.

§ 10

Форми організації первісних спільнот

Руїни палацу Хішама
в м. Єрихоні

Яке місто називають найдавнішим містом у світі? Дослідники з'ясували, що це м. Єрихон, розташоване серед пустелі в Палестині. Воно виникло приблизно 10 тис. років тому, коли переважав ще кочовий спосіб життя.

- Пригадайте ознаки цивілізації. Поміркуйте, які умови сприяли виникненню міст.

1. Що дослідникам/дослідницям відомо про праобщину

На думку дослідників, початок епохи праобщини збігся з виокремленням первісних людей із тваринного світу й тривав до появи людини сучасного типу.

- Пригадайте і назвіть предків людини, існування яких хронологічно збігається із цим періодом.

Праобщина — це умовна назва людської спільноти. У праобщинах жили предки людини сучасного типу аж до кінця палеоліту. Дослідники припускають, що це були невеликі групи з 20–30 осіб, які займалися здебільшого полюванням і збиральництвом, адже примітивні способи господарювання не могли прогодувати більший гурт. Археологи стверджують, що 40 тис. років тому люди почали усвідомлювати родинні стосунки.

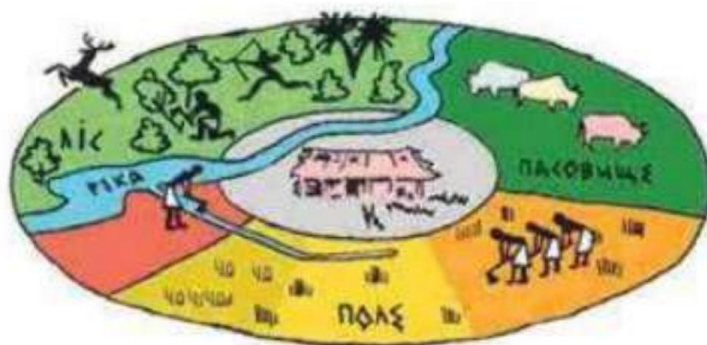
- Чи можна стверджувати, що зображена спільнота — це праобщина? Обґрунтуйте відповідь. Які наслідки мало загінне полювання для довкілля?

Стійбище неандертальців.
Сучасна реконструкція

2. Яким було родове об'єднання людей

З появою людини сучасного типу розпочався процес становлення людського суспільства. З розвитком господарства численні праобщини перестали кочувати й перейшли до осілого життя. Проживаючи поряд, вони утворювали *рід* — об'єднання кровних родичів. Щоб вижити, люди мушили згуртовуватися. Так виникли родові общини (громади).

Родова громада — це об'єднання членів одного роду, які ведуть спільне господарство. Один рід міг об'єднувати кілька таких громад. Роди, які постійно спілкувалися між собою, згодом об'єдналися в племена. Керували громадами досвідчені члени роду — *старійшини*.

Життєвий уклад
родової громади

Якими були правила співжиття в родових громадах, нам достеменно не відомо. Основним заняттям чоловіків було мисливство, справою жінок — збиральництво. Цей спосіб постачання їжі часто-густо виявлявся надійнішим за мисливство. Жінки також давали життя роду. Тож матерів у роді шанували. Вони відігравали основну роль у вихованні дітей, вели домашнє господарство. Чоловіки часто гинули на полюванні

чи в сутичках із сусідніми племенами, натомість жінки були сталою частиною роду. Саме тому вони посідали чільне місце в громадах і родах. Так сформувався *матріархат*, за якого жінкам належала провідна роль в управлінні та господарюванні. Зародилася така форма родових відносин наприкінці палеоліту й продовжувала існувати ще на початку неоліту.

3. Які зміни в суспільному житті відбулися в процесі переходу до сусідської общини

Трудові навички людей і знаряддя праці постійно вдосконалювалися. Із часом кожна окрема родина навчилася самостійно виготовляти все необхідне для її існування. Частина сімей виокремлювалася і селилася поряд із вихідцями з інших громад. Разом вони утворювали *сусідську общину (громаду)*. У сусідській громаді зросли роль і вплив окремої родини. До таких громад охоче приймали родини вправних ремісників. У цей період громада могла об'єднувати 100–120 осіб.

Ознаки сусідської громади

Люди живуть родинами, кожна в окремому помешканні.
Земля поділена на ділянки, кожна родина обробляє власну ділянку.
У спільному користуванні ліси й пасовища, разом виконують роботу, що потребує гуртування.

Відтворювальне господарство, початок оброблення металів і використання їх для виготовлення знарядь праці уможливили не тільки забезпечення харчами в достатній кількості, а й отримання надлишку, накопичення якого призвело до появи майнової нерівності.

Старійшин громад і *вождів* племен обирали на загальних зібраннях членів громади чи племені. Звісно, не всі землі громади чи племені мали однакову родючість. У чиїх руках опинялися найкращі земельні ділянки? Ясна річ, що в руках *знаті*. Так називають частину суспільства, що посідає панівне становище. Зміни відбулися не тільки в господарстві,

а й у родинних стосунках. Відтепер главою родини вважали дорослого чоловіка, а таку модель родини вчені називають **патріархальною**, що в перекладі з грецької означає «влада батька». Перехід до патріарху відбувся в результаті бурхливого розвитку скотарства, землеробства та ремесла, що сприяло піднесенню значення праці чоловіка.

Кожне плем'я мало центральну площу, де відбувався обмін товарами, збиралися народні збори. Із часом ці центри перетворилися на укріплені оборонними валами, частоколами тощо поселення — **городища**. Так з'явилися міста, що стало однією з передумов виникнення цивілізації.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Праобщини існували за часів

А палеоліту

В неоліту

Б мезоліту

Г енеоліту

2. Предки сучасної людини, які вже усвідомлювали родинні зв'язки, — це

А австралопітеки

В неандертальці

Б пітекантропи

Г кроманьйонці

3. Спільне ведення господарства було характерне для

А праобщини

В сусідської общини

Б родової общини

Г племені

2. Яка відмінність між родом і родовою громадою? Чому рід виникає у формі матріархату? Обґрунтуйте важливість ролі жінки як у первісному, так і в сучасному суспільстві.

3. Знайдіть в інтернеті інформацію про давнє місто Єрихон. Пригадайте, що таке «історична довідка», і складіть запитання, використовуючи питання *що? де? коли? хто? для чого? чим? як?* Обміняйтеся запитаннями з однокласником чи однокласницею. Дайте на них відповідь.

4. Об'єднайтеся в групи. Висловте припущення, чому залишки найдавніших міст виявляють саме на півдні. Обговоріть ваші гіпотези. Пам'ятайте, що дискусія — це не суперечка. У дискусії висловлюють аргументовані припущення й уважно вислуховують думку співрозмовників.

5. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «праобщина», «родова громада», «сусідська громада», «старійшини», «вождь».

6. Знайдіть у бібліотеці чи в інтернеті інформацію про одне з найдавніших міст світу Чатал-Гьоюк. Підготуйте розповідь про нього на наступний урок. За потреби зверніться по допомогу до рідних щодо виготовлення ілюстрацій (реконструкцій, фото місць розкопок тощо) до вашої розповіді. Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Які поняття ви вивчали на уроці, що вони означають.
- Назвіть етапи формування первісного суспільства.

§ 11 Первісна культура та вірування людей

Стоунгендж

Неподалік м. Солсбері (Англія) розташований Стоунгендж (у перекладі з англ. «висячі камені»), який складається з кількох кіл велетенських каменів заввишки до 8,5 м. Дослідники датують цю споруду IV тис. до н. е. За місцевою легендою, гігантські блакитні камені мають цілющу силу, вони з'явилися завдяки чарівникові Мерліну, чародію при дворі короля Артура, який переніс їх з Ірландії.

- Якими знаннями й уміннями володіли люди, які створили цю таємничу пам'ятку? Яке, на вашу думку, її призначення?

1. Якими були практичні знання первісних людей

Первісні люди володіли певними знаннями, причому їхній обсяг був значно більшим, ніж може здатися. Це підтверджують і сучасні археологічні дослідження.

Життєво важливими були знання з біології та медицини. Люди накопичували практичні знання про ті чи інші рослини, уміли визначати, які з них придатні для споживання, а які — отруйні. Основними хворобами були розлад травлення, інфекційні хвороби, травми, хвороби кісток.

- Як ви вважаєте, чому були поширені саме ці хвороби?

Первісні «медики» вміли приймати пологи, зашивати рани, лікувати переломи та навіть робити певні хірургічні втручання. Археологи стверджують, що після таких опера-

цій пацієнти жили довго. Знання цілителства передавали наступним поколінням.

Не менш важливими були знання з математики. Мисливці й рибалки мали знати, скільки вони вполювали тварин і як поділити рибу, скільки зерна чи іншої продукції є в громаді. Для лічби використовували зарубки на кістках, камінці або вузлики.

- Що могла лічити людина, яка мешкала 30–35 тис. років тому?

В епоху пізнього палеоліту з'явилися перші календарі. Мешканці Гінцівської стоянки на Полтавщині використовували місячний календар. За їхніми спостереженнями, місячний цикл складався з 29 діб. Знали вони й про фази Місяця. Це свідчить про те, що люди в ті часи вже спостерігали за зорями. Вони накопичували також географічні знання, бо їм доводилося багато мандрувати в пошуках їжі. Насамперед це стосувалося мисливців, адже для них було вкрай важливо добре орієнтуватися на місцевості. Так з'явилися перші карти — плани місцевостей. Одну з таких карт на бивні мамонта знайдено під час розкопок біля с. Межиріч на Черкащині.

- Як ви вважаєте, яку роль у первісному суспільстві відіграли люди, котрі володіли знаннями? Чи могло це вплинути на формування нерівності всередині громади?

2. Якими були найдавніші релігійні вірування

Первісним людям здавалося, що у світі панують грізні сили, перед якими вони почувалися безпорадними. Тому предки сучасної людини намагалися уласкавити сили природи, зробити їх своїми помічниками. Так зародилася **релігія**. Релігії ґрунтуються на вірі в існування надприродних сил, волею яких ство-

Ребро мамонта з нанесеними зарубками з печери Голельс (Німеччина)

Межиріч-карта, зображена на бивні мамонта.
14–12 тис. до н. е.

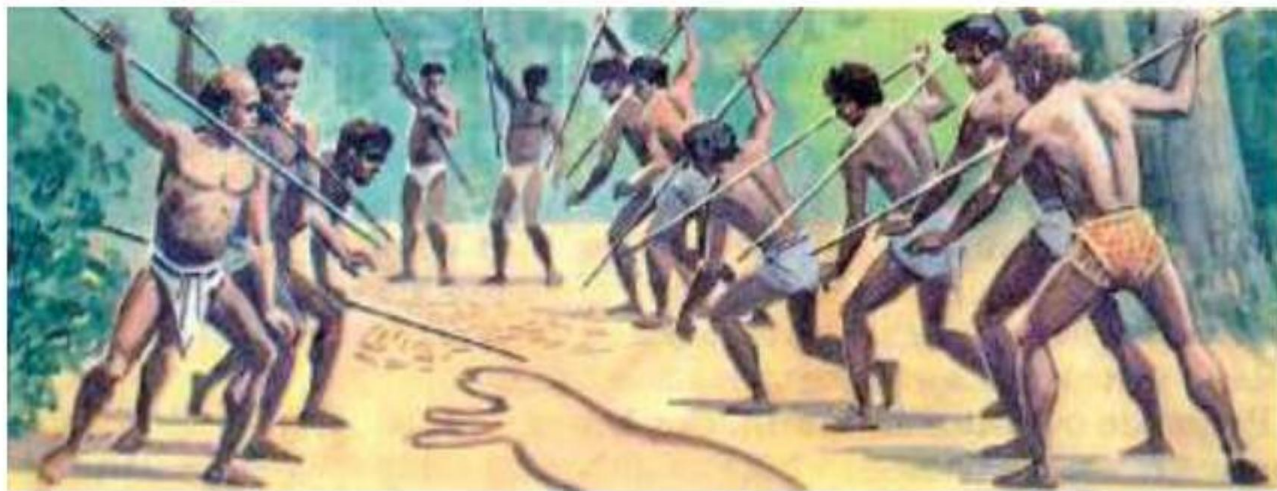
рено світ, а згодом і людину. Учені вважають, що саме турбота про померлих родичів є свідченням релігійних вірувань у потойбічне життя. Небіжчикам у могилу клали зброю, їжу, прикраси тощо. Виник культ предків — ушанування померлих і віра в те, що вони зі світу мертвих захищатимуть своїх живих родичів.

На думку вчених, релігійні уявлення зародилися орієнтовно 40 тис. років тому. Це виявляється в особливому ставленні до тварин. Зокрема, надзвичайно поширеним у Європі був культ печерного ведмедя. Так виник *тотемізм* — віра у тварину чи рослину, котру вважали предком роду та з якою пов'язували своє існування. Доволі часто племена мали назви своїх тотемів — «люди-антилопи», «люди-тигри» тощо. Убивати й уживати в їжу м'ясо тварин-тотемів було заборонено. Такі заборони називають *табу*, їх накладали вожді та жерці. Також було заборонено вимовляти імена богів і людей, які померли.

Іншою формою релігії був *анімізм* — віра в безсмертя душі, в існування духів, які населяють усе навколо. На основі анімізму сформувалася віра в особливі надприродні сили й можливості служителів культів — *шаманів*.

Важливе місце у світорозумінні первісних людей посідав *фетишизм*, що виявлявся в поклонінні предметам неживої природи, які нібито володіють надприродними силами. Ця рання форма релігійних вірувань збереглася донині, адже дехто із сучасників досі вірить у силу предметів-амулетів.

У давні часи зародилася також *магія* — віра в спроможність людини силою думки та за допомогою обрядів впливати на надприродні сили й привертати їх на свій бік.

Ритуальний танець перед полюванням

Найдавніші форми вірувань, що ґрунтуються на поклонінні явищам природи та їхньому обожнюванні, називають також *язичництвом*.

Магічний обряд.
Сучасна реконструкція

- Що таке, на вашу думку, магія? Яким було становище в суспільстві шаманів? Чому знання ритуалів передавалось у спадок? Складіть за ілюстрацією коротку розповідь про первісні форми релігійних вірувань. Презентуйте її в класі.

3. Виникнення мистецтва

Вам уже відомо, що печери зазвичай правили за житло, однак учені виявили також печери, які використовували для поховання та ритуальних обрядів. Першими у світі митцями були кроманьйонці. Їхнє мистецтво мало різні форми: обряди, музика, танці й пісні, а також нанесення зображень на різну поверхню, тобто наскельний живопис первісних людей.

Печера Шове
(Франція)

Чи не найдавнішими з виявлених зображень є відбитки долонь. Учені впевнені, що більша частина цих відбитків належала саме жінкам. Малюнки в печерах давніх людей не знаходили аж до XIX ст. Тому, коли їх виявили вперше, вирішили, що це фальсифікація. На більшості печерних зображень можна побачити бізонів.

Однак первісні художники не відразу стали такими вправними митцями. Виявлено чимало контурних зображень — художники ніби навчалися. Для створення малюнків вони використовували особливу техніку. Спочатку подряпува-

Печера Альтаміра (Іспанія)

Настінний розпис. Печера Ласко (Франція)

ли різцем зображення тварини на поверхні скелі або каменя, а потім наносили на нього фарбу, виготовлену з природних матеріалів. Навіщо давня людина зображувала тварин і людей на стінах печер та інших об'єктах, точно не відомо. Оскільки на той час уже почала формуватися релігія, вони, найімовірніше, мали ритуальне призначення.

Спів — це перша музика, створена людьми. Згодом до неї додалася гра на музичних інструментах. Першим із таких інструментів вважають маленьку кістяну флейту, шматочки якої були знайдені в печері Дів'є Бабе в Словенії.

- Вам уже відомо, що одні з найдавніших музичних інструментів було знайдено й на території України. Пригадайте, де саме.
- Розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Поміркуйте, якими знаннями мав володіти художник, щоб створити такі реалістичні зображення, як у печерах Ласко й Альтаміра.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Для створення перших карт первісні люди використовували
 - папір
 - камінь
 - кістки чи бивні тварин
 - глиняні таблички
- Заборона певних учинків, порушення якої неодмінно призведе до страшного покарання, — це
 - табу
 - правила
 - магія
 - закони
- Найбільше відбитків людських рук, виявлених дослідниками, належали
 - дітям
 - підліткам
 - жінкам
 - чоловікам

2. Доповніть речення.

Первісні лікарі вміли ...

Зарубки на кістках могли використовувати для ...

Знання про властивості рослин допомагали ...

На основі спостережень за зорями в доісторичні часи ...

3. Первісні люди вірили, що в разі порушення заборон на них очікує неминуча кара вищих сил. Складіть практичні правила — табу, дотримання яких було запорукою збереження життя та здоров'я людей. Обговоріть у класі.

4. Якій із форм первісних вірувань відповідає кожна ілюстрація?

5. До яких часів належать найдавніші твори мистецтва? Ланцюжком розкажіть про мистецтво первісних людей, додаючи кожний/кожна по одному реченню.

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «релігія», «тотемізм», «анімізм», «фетишизм», «магія».

7. Сформууйте «хмару» слів на тему «Первісне мистецтво», використовуючи матеріал, який вивчали на уроці. Презентуйте в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Які поняття ви вивчали на уроці, що вони означають.
- Якими були етапи формування первісного суспільства.

Перевіряємо свої досягнення

1. Виконайте тестові завдання.

1. Поділ історії людства на періоди та визначення їхньої послідовності називають

А синхронізацією історії

В хронологією історії

Б періодизацією історії

Г дослідженням історії

2. Зображені історичні предмети належать до

А речових джерел

Б нематеріальних джерел

В візуальних джерел

Г писемних джерел

3. До II ст. до н. е. стосується дата

А 305 р. до н. е.	В 136 р. до н. е.
Б 216 р. до н. е.	Г 105 р.
4. Поступову зміну форм живих організмів та їхнє вдосконалення називають

А еволюцією	В удосконаленням
Б розвитком	Г висуненням гіпотези
5. Сліди життя предків сучасної людини в Україні виявлено поблизу

А с. Мізина	В с. Королевого
Б с. Межиріча	Г с. Софіївки
6. Шар ґрунту, у якому археологи виявляють сліди життєдіяльності людини, називають

А культурним шаром	В науковим шаром
Б археологічним шаром	Г історичним шаром
7. Зображений вид ремесла винайдено в епоху

А палеоліту	
Б мезоліту	
В неоліту	
Г енеоліту	
8. Система землеробства, характерна для племен трипільської культури, — це

А перелогова	В іригаційна
Б орна	Г мотична
9. Неолітичну революцію супроводжував перехід людства від

А землеробства до збиральництва	
Б мисливства до скотарства	
В мисливства до рибальства	
Г збиральництва до ремесла	
10. Зображене мисливське знаряддя характерне для доби

А палеоліту	
Б мезоліту	
В неоліту	
Г енеоліту	
11. Переходу до осілого способу життя сприяло

А землеробство	В ремесло
Б збиральництво	Г рибальство
12. Знаряддя праці з матеріалу, зображеного на ілюстрації, з'явилися в добу

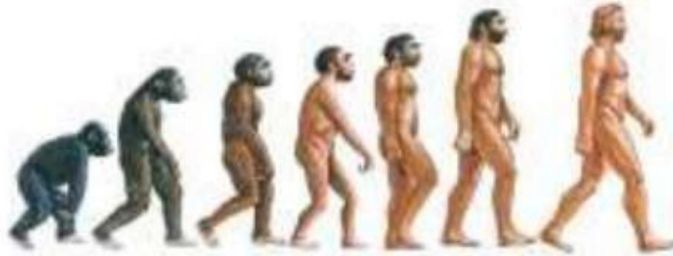
А палеоліту	В неоліту
Б мезоліту	Г енеоліту

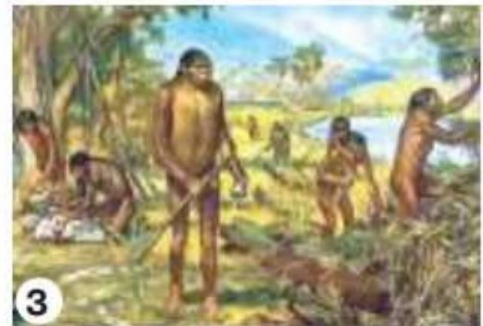
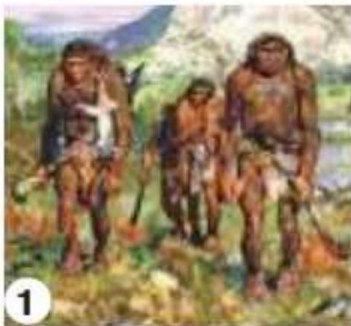
2. Розв'яжіть хронологічні задачі.

- Першу піраміду в Стародавньому Єгипті було споруджено для фараона Джосера приблизно 2650 р. до н. е. У 2019 р. поблизу неї археологи виявили поховання з муміями. Скільки років минуло із часу будівництва піраміди Джосера? Скільки років відділяє час будівництва піраміди від нових знахідок археологів?
- Чи не найбільшої слави серед царів Стародавньої Індії зажив цар Ашока (268–231 рр. до н. е.), який провів важливі реформи, що сприяли зміцненню держави. Скільки років тривало правління царя Ашоки? Скільки років минуло від початку його правління?

3. Які ви знаєте теорії походження життя на Землі? Розкажіть про сутність кожної з них. Яку з теорій походження людини проілюстровано?

4. Розмістіть зображення предків сучасних людей у хронологічній послідовності.

- Розкажіть про особливості способу життя кожного з видів пра-людей.

5. Носіям якої археологічної культури належать зображені зразки кераміки? Що вам відомо про гончарну майстерність її носіїв?

6. Розгляньте картографічне зображення. Території розселення племен якої культури позначено на картосхемі? Складіть коротку розповідь про спосіб життя представників однієї з археологічних культур на теренах України (на вибір).

7. Заповніть у зошиті таблицю.

Доба	Знаряддя праці	Основні заняття
Палеоліт		
Неоліт		
Енеоліт		

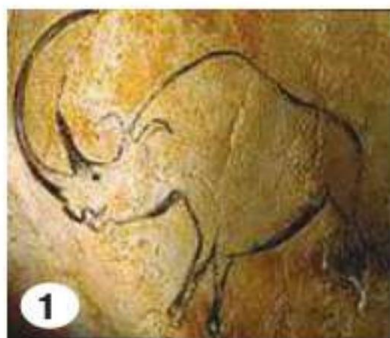

8. Пограйте в дослідників/дослідниць історії та поміркуйте над поданим історичним фактом, висунувши й обґрунтувавши власні гіпотези. Результати обговоріть у класі.

Під час розкопок археологи знаходять переважно статуетки. Яким було призначення статуеток трипільської культури? Чому, на вашу думку, не виявили чоловічих і дитячих статуеток?

9. Чи можна первісних митців назвати талановитими? Чому?

РОЗДІЛ 2

ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§ 12 Народження Стародавнього Єгипту

Ніл — єдина річка в Північній Африці, яка протікає найбільшою у світі пустелею Сахара. Її дельта — це найродючіше місце на Землі. Тисячі років вона годує народи Єгипту, і її родючість не зменшується. У деяких районах дельти збирають по три врожаї на рік.

- За яких умов виникає цивілізація? Чи можна стверджувати, що цивілізація зародилася завдяки річці та її дельті?

1. Як природні умови Стародавнього Єгипту впливали на життя його мешканців?

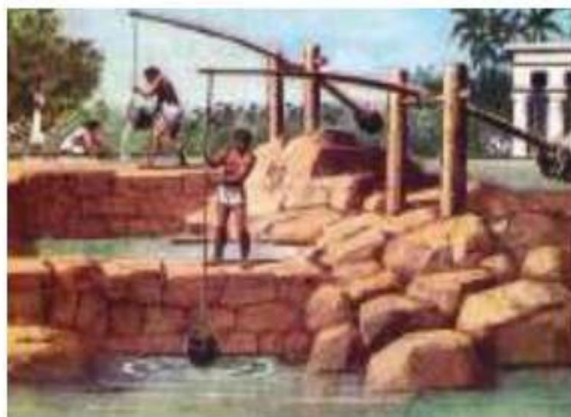
Величний Ніл, який бере початок у самому серці Африки від двох річок, несе свої води з півдня на північ серед пісків безмежної пустелі і впадає в Середземне море. Приблизно за 160 км від моря річка розгалужується на кілька рукавів. Давньогрецькі географи назвали гирло Нілу дельтою, оскільки його трикутна форма подібна до літери *дельта* (Δ) грецького алфавіту. Відтоді заболочену місцевість, утворену рукавами будь-якої річки, називають *дельтою*.

Спекотне й сухе повітря, відсутність дощів — таким був клімат на півночі Африки після танення льодовика. Волога

була тільки в прибережних болотах Нілу, долину якого називали *Та-Кемет*, тобто «чорна земля». Натомість давні греки називали цю країну Єгиптом. Береги річки були вкриті густими заростями *папірусу* — так місцеві жителі називали очерет. Тут водилися різноманітні птахи та змії, а в самій річці — крокодили.

Щороку в червні наставала нестерпна спека, дрібні річки міліли або пересихали. Проте з Нілом усе було навпаки — вода в річці швидко прибувала й затоплювала береги. Це зараз ми знаємо, що в червні від спеки танули сніги в горах і розпочинався сезон тропічних злив. Рівень води в дельті міг піднятися на 7–8 м. Найвищим він був у вересні, а потім вода спадала, залишаючи принесений родючий шар мулу. Саме завдяки цьому в дельті Нілу можна було зібрати кілька врожаїв на рік.

Аби зберегти живильну вологу якнайдовше, єгиптяни будували дамби й прокопували канали. Систему оброблення землі,

за якої воду відводять штучно на поля, називають *іригацією*. Землі, розташовані вище рівня повеней, зрошували за допомогою *шадуфів* — пристроїв для підняття води на вищий рівень, подібних до колодязних «журавлів». Землеробство було основним заняттям місцевих жителів.

- Розгляньте ілюстрацію. Що на ній зображено? Охарактеризуйте іригаційне землеробство в Стародавньому Єгипті.

2. Як виникала держава в Стародавньому Єгипті?

Одна родина була неспроможна дбати про іригаційну систему, тому сусіди об'єднувались у великі громади. Місцеві жителі називали ці об'єднання *сепатами*, а греки — *номами*. Кожний ном мав власну територію та систему іригаційних споруд. Також у кожного нома був центр — укріплене мурами поселення. На думку вчених, у ті часи існувало понад 40 таких номів. На чолі кожного ному стояв правитель — *номарх*. Він опікувався побудовою іригаційної системи, посівом і збиранням урожаю. Саме тому кожний ном намагався захо-

пити якнайбільше землі біля річки, через що між ними нерідко спалахували війни. Ном-переможець поглинав землі переможеного.

Наприкінці IV тис. до н. е. в країні залишилося два утворення: Верхній і Нижній Єгипет. Правитель Верхнього Єгипту носив білу корону, а правитель Нижнього Єгипту — червону. Війна між двома державами була неминучою.

- Покажіть на карті дельту Нілу. Чи можна визначити за картою, яке з утворень — Верхній чи Нижній Єгипет — мало більшу територію?

Карта Стародавнього Єгипту

Майте на увазі, що, показуючи на карті місце розташування якоїсь місцевості чи держави, насамперед називаємо материк чи частину світу, океани чи моря, що знаходяться поряд, інші народи чи держави по сусідству. Річки показуємо від витoku до гирла.

На початку 3100 р. до н. е. жорстока боротьба між Верхнім і Нижнім Єгиптом закінчилася перемогою правителя Верхнього Єгипту **Міні**. Він став основоположником першої династії¹ єгипетських царів і заснував столицю держави, яку єгиптяни називали *Хі-Ку-Птах*, а греки — *Мемфіс* (тобто «білі стіни»). Птах був одним із богів, яким поклонялися жителі долини Нілу. Згідно з їхніми віруваннями, він створив світ та інших богів. Саме цьому богові Міна збудував храм, а собі — палац у столиці. Від назви палацу *Пер Ао* («великий дім») походить слово **фараон**. Згодом столицю перенесли до Фів.

¹ Династія — монархи одного роду, що змінювали один одного на троні.

Корони фараона
об'єднаного
Стародавнього Єгипту

Після об'єднання царі носили дві корони, які вставлялись одна в одну, і називали себе не тільки іменем бога Гора — захисника Верхнього Єгипту, а й іменем Сета — бога-покровителя Нижнього Єгипту. Відтоді кожного правителя називали фараоном, а Єгипет перетворився на державу стародавнього Сходу.

Держава — це спосіб управління суспільством, за якого порядок підтримується за допомогою війська, чиновників, наглядачів і жерців.

3. Якою була система влади в Стародавньому Єгипті?

Фараона вважали сином бога сонця Амона-Ра, тому його слово було законом. Вельможі не могли сперечатися з ним, а найбільшою честю було право поцілувати слід від його сандалі. Хоча нерідко фараони гинули внаслідок змов вельмож.

Фараону допомагали управляти державою *сановники*, які займали високе становище в суспільстві та обіймали державні посади. Вони чинили суд і керували господарством країни. Найповажнішим сановником був *чати* (візир), який опікувався багатьма справами, крім військових. Релігійними справами відали *верховні жерці*. На місцях здійснювали управління вельможі та родова знать, а найзнатніших призначали правителями номів. В управлінні державою фараон спирався також на військо, яке не тільки охороняло державний кордон, а й використовувалось як примус у разі потреби.

На найнижчому щаблі суспільства були раби. Слід зазначити, що багатство фараона, сановників і храмів утворилося завдяки тому, що люди віддавали їм частину врожаю та худоби. Згодом виникли *податки*, які направляли як на будівництво дамб, каналів, храмів і майстерень, так і на задоволення забаганок фараона й вельмож.

Щодня піддані бажали фараону вічного життя, а його офіційний титул звучав як «Великий бог». Однак вічного життя не існує, і тому фараони намагались увіковічнити своє ім'я.

Соціальну будову будь-якого суспільства називають *соціальною пірамідою*, чи *соціальною драбиною*. На її вершині —

ті, хто володіють найбільшою владою, а в основі — групи людей, на праці й податках яких тримається вся держава.

- Розгляньте піраміду й назвіть зображені на ній соціальні групи.

Соціальна структура єгипетського суспільства

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Давні єгиптяни називали землю, на якій мешкали,

А Та-Кеметом	В Пер Ао
Б дельтою	Г номом
2. Рослину на берегах Нілу єгиптяни називали

А очеретом	В тростиною
Б папірусом	Г комишем
3. Володар держави в Єгипті — це

А король	В чаті
Б номарх	Г фараон

2. Давньогрецький історик Геродот назвав Єгипет *дарунком Нілу*. Чому історик дійшов такого висновку? Обґрунтуйте відповідь.

3. Охарактеризуйте за ілюстрацією природне середовище в Стародавньому Єгипті. Яку роль відіграли природні умови у формуванні держави?

4. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- Від першого правителя Гор-Аха єгиптяни відлічують правління 30 династій. Вони правили Єгиптом від 3100-го до 395-го року до н. е. Скільки років припадає на правління 30 династій? Скільки років минуло із часу падіння останньої династії єгипетських правителів?

5. Проведіть дискусію на тему «Що таке необмежена влада?».

- Чи можна стверджувати, що фараони володіли необмеженою владою? Чи може, на вашу думку, глава держави в сучасному світі мати необмежену владу?

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «іригація», «фараон».

7. Створіть у зошиті «хмару» слів, використовуючи терміни та поняття, які вивчали на уроці, а також ключове словосполучення *Та-Кемет*. Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Як природні умови впливають на формування спільнот.
- Якою була система влади в Стародавньому Єгипті.
- Як виникає держава.

§ 13–14 Господарське та повсякденне життя

Останні дослідження вчених підтверджують гіпотезу про те, що єгиптяни побудували піраміди в Гізі завдяки водній стихії. Вони вважають, що будівничі могли скористатися каналом від пересохлого рукава річки Ніл.

- Яку роль відіграв Ніл у розвитку Стародавнього Єгипту?

1. Що визначало господарське життя в Стародавньому Єгипті?

Життя єгиптян тісно пов'язане із землеробством. Вони працювали в господарствах фараона, храмів і вельмож. Щороку прокопували канали та рівчаки до полів, будували або ремонтували дамби, очищували басейни для води. Вирощували зернові культури — жито, ячмінь, пшеницю, просо, займалися тваринництвом. Після сівби на поля виганяли овець, щоб вони втоптали в мулисту землю зерно і воно мало змогу прорости від благодатної вологи. Вирощували також льон. З городніх культур найбільш поширеними були часник, огірки та цибуля. Також Єгипет славився своїми садами й виноградниками.

Зібраний урожай не належав землеробам, його зберігали в коморах і частково в загальних їдальнях. Чиновники наглядали за розподілом та якістю їжі.

Розпис із зображенням занять землеробів Стародавнього Єгипту

- Розгляньте ілюстрацію. Які заняття сільськогосподарського циклу на них зображено? Як ви вважаєте, чому на розписі зафіксували покарання землероба? За які провини, на вашу думку, могли застосовувати покарання?

Простий люд працював у трудових загонах. Щодня кожний загін отримував певне завдання. Однак праця непрофесійних робітників малопродуктивна, а людина не може опанувати всі види ремесел. Саме тому кожний робітник мусив опановувати фах, який обирали наглядачі.

Стародавній Єгипет славився ремісниками, хоча за свою працю вони отримували мізерну винагороду. Саме тому і землероби, і ремісники могли додатково найматися на «царські роботи».

- За допомогою QR-коду прочитайте уривок із «Повчання сановника Ахтоя своєму синові» (XXI–XVIII ст. до н. е.). Про які ремесла йдеться в документі? Охарактеризуйте становище ремісників у суспільстві.

Найтяжче було рабам, які мусили виконувати випадкові роботи. Час від часу в країні виникали збройні конфлікти між номархами, а після одного з них Єгипет захопили кочові племена *гіксосів*.

2. Спосіб життя та побут у Стародавньому Єгипті

Будинок вельможі.
Художня реконструкція

У Стародавньому Єгипті з каменю споруджували тільки храми й гробниці. Решта будівель була із цегли-сирцю. Для її виготовлення тверду суху землю розбивали палицями і насипали в кошики. З води, різаної соломи і землі ногами замішували «тісто» для цегли, яке розкладали у форми. Потім залишали на кілька днів на сонці — до повного затвердіння. Стіни будинків багатіїв і знаті були потиньковані й прикрашені

розписами. Археологам пощастило розкопати кілька давньоєгипетських поселень.

- Поміркуйте, чому так. Чи перешкоджає археологічним дослідженням сучасне щільне заселення долини Нілу?

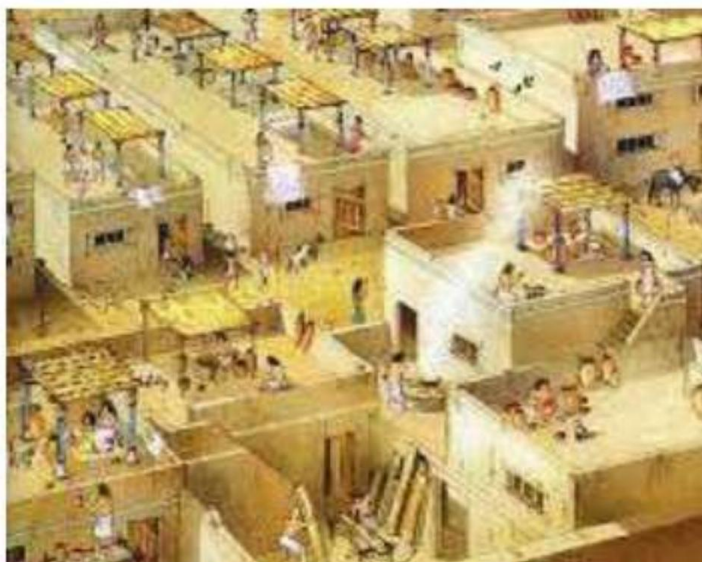
Макети та стінні розписи, знайдені в гробницях, дають нам уявлення про те, як виглядали міські й сільські оселі в Стародавньому Єгипті. У містах, де землі було обмаль, споруджували кількаповерхові будинки. Багато часу містяни проводили на даху свого будинку, бо там було не так жарко, а вечорами вітерець приносив приємну прохолоду.

У багатих будинках були ванні кімнати й убиральні, облицьовані каменем, що убезпечувало цегляну кладку від водяних бризок.

Єгиптяни тримали одяг у великих скринях, а прикраси й косметику — у скриньках. Одяг виготовляли з лляної тка-

нини: для простолюдинів із грубого сірого полотна, а для знаті — із тонкого й вибіленого.

Їжа пересічних єгиптян була доволі проста: ячмінні та пшеничні перепічки, каші й овочі, сушена риба. Заможні люди споживали м'ясо, молоко й сири, пироги, фрукти, медові напої.

Міська забудова. Реконструкція

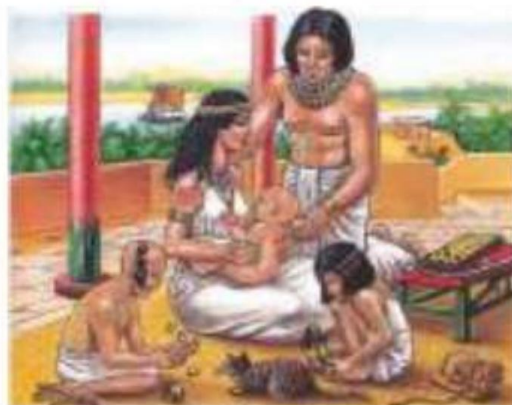
- Розгляньте ілюстрацію. Охарактеризуйте життя та побут представників різних верств давньоєгипетського суспільства.

3. Сім'я та система виховання в Стародавньому Єгипті

У кожному домі жила велика родина, що об'єднувала представників кількох поколінь і близьких родичів. Сім'ї були багатодітні, адже що більше дітей, то більше помічників по господарству. Часто до родини приймали самотніх родичів або хворих. Так родина перетворювалася на справжній клан.

Народження дитини було великою радістю для єгиптянина. Та якщо немовля мало вроджені фізичні вади, його залишали напризволяще. Вихованням дітей займалася мати. Проте вже з раннього віку діти допомагали дорослим у полі або в майстерні. Дітей із багатих сімей у віці 5–6 років навчали читати, писати й лічити.

Деякі з ігор збереглися донині, наприклад чехарда (аналог української гри «довга лоза») або перетягування каната.

Давньоєгипетська сім'я.
Художня реконструкція

- Чехарда — гра, у якій гравці перестрибують один через одного. Дізнайтеся більше про правила гри та пограйте з друзями.

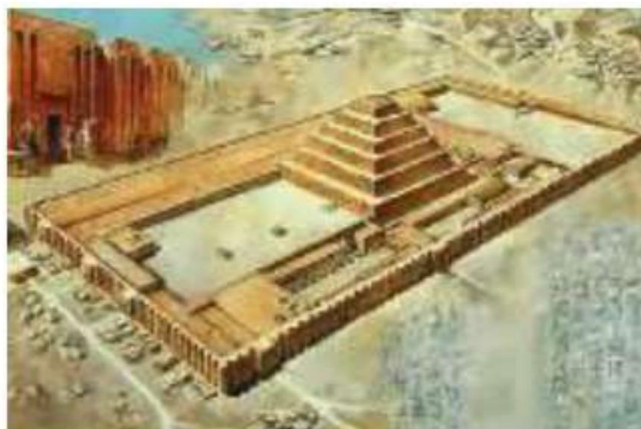
4. Що символізують єгипетські піраміди?

Єгипетські піраміди — одне із семи чудес світу, наукова загадка, що потребує вивчення. Піраміди були побудовані як гробниці фараонів. Єгиптяни вірили в потойбічне життя, вважали смерть початком подорожі в інший світ.

Крім того, піраміди символізували велич і могутність влади фараонів, яких єгиптяни вважали богами. Саме тому фараон благословляв усі важливі події. Перед розливом Нілу він кидав у нього папірус із наказом до розливу, Фараон робив першу борозну під час оранки, а також зрізав перший сніп.

До нашого часу збереглося майже 100 пірамід.

Перша піраміда була споруджена за правління фараона Джосера. Спочатку довкола неї існувала стіна з багатьма дверима, з яких відчинялися тільки одні.

Гробниця Джосера.
Макет-реконструкція

Піраміда Хеопса

- Поміркуйте спільно з учителем/вчителькою, що міг символізувати такий задум будівничих.

Найвищою є піраміда Хеопса (початкова висота 146,6 м, нині 139 м). На її спорудження пішло понад 2,3 млн кам'яних блоків. Фараони починали турбуватися про свій «вічний дім» одразу після приходу до влади. Однак деякі піраміди так і залишилися недобудованими. Охороняє комплекс пірамід сфінкс — статуя лева з головою людини. Це також символ божественної влади фараона.

Більшість пірамід мисливці за скарбами пограбували ще в давнину. Пізніше фараони відмовилися від практики спо-

рудження пірамід. Для них вирубували гробниці в скелях. Деякі з них добре збереглися, їхнім дослідженням займаються науковці. Однією з таких гробниць є усипальниця Тутанхамона. Її дослідження відкрило чимало таємниць, незважаючи на те, що в стародавні часи вона була двічі пограбована шукачами скарбів. Багато знахідок із гробниці нині зберігається в музеях Каїра та Луксора (Єгипет).

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Із зернових культур єгиптяни віддавали перевагу

А пшениці	В ячменю
Б житу	Г просу
2. Для будівництва житла давні єгиптяни використовували

А камінь	В деревину
Б бетонну суміш	Г цеглу-сирець
3. Найвищою вважають піраміду

А Хеопса	В Тутанхамона
Б Джосера	Г Міни

2. Розв'яжіть хронологічні задачі.

- Найбільше народне повстання в Стародавньому Єгипті відбулося в 1750 р. до н. е. Повстанці знищили архіви, у яких зберігалися боргові документи. Скільки років минуло з часу повстання?
 - Тутанхамон помер близько 1327 р. до н. е. Його усипальницю відкрили в 1922 р. Скільки років відділяє ці події?
3. За наведеними фактами зробіть висновки щодо повсякденного життя в Стародавньому Єгипті.
- Хліб єгиптян був такий грубий, що можна було зламати зуби.
 - Усередині будинків часто малювали сцени з природи або яскраві візерунки.
 - Більшість людей купалася щодня та часто в річці Нілі.
4. Прочитайте твердження та зробіть висновки про становище жінок у давньоєгипетському суспільстві.
- Жінки могли бути жрицями, наглядачами й адміністраторками.
 - Деякі жінки досягли неабияких висот, наприклад Хатшепсут — одна з наймогутніших жінок-фараонів Єгипту.

Цариця Хатшепсут
Реконструкція

5. Заповніть у зошиті в таблиці, які види робіт виконували раби, селяни, ремісники, писарі, солдати, жерці, чиновники.

Раби	Селяни	Ремісники	Писарі	Солдати	Жерці	Чиновники

6. Об'єднайтеся в групи для дискусії. Як ви розумієте грецький вислів: «Усе на світі боїться часу, а час боїться пірамід»? Аргументи якої групи були найцікавіші?

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «піраміда».

8. Знайдіть інформацію в інтернеті й підготуйте розповідь про повсякденне життя єгипетської родини. Доберіть ілюстрації.

Поміркуйте та розкажіть

- Охарактеризуйте господарство Стародавнього Єгипту.
- Якими були повсякденне життя та побут єгиптян.
- Якою була система виховання в Стародавньому Єгипті.

§ 15–16 Релігія та культура Стародавнього Єгипту

Розетський камінь.
Фрагмент

Розетський камінь знайшла в Єгипті французька армія Наполеона Бонапарта в 1799 р. Саме завдяки цій стелі французький дослідник Ж.-Ф. Шампольйон зумів розшифрувати ієрогліфічне письмо давніх єгиптян.

- Пригадайте, яку роль відіграють писемні джерела в історичних дослідженнях. Поміркуйте, якими були б наші знання про життя давніх єгиптян без аналізу тогочасних писемних джерел.

1. Яким богам поклонялися давні єгиптяни?

Єгиптяни вірили, що світом правлять боги. Своїх богів вони уявляли людьми з головами тварин. Шанували й священних тварин: кішку, сокола, змію, жука-гнойовика скарабея.

Головні боги Стародавнього Єгипту						
Ра (Амон)	Ісіда	Гор	Атон	Осіріс	Сохмет	Сет
бог сонця, творець світу	богиня родючості й кохання	бог ранкового сонця, символ влади фараона	бог сонячного диска	бог природи й царства мертвих	богиня війни	бог зла й пустелі

Бога сонця Ра, найшанованішого з богів, єгиптяни уявляли людиною з головою сокола. Щодня він мандрував небосхилом на золотому човні зі сходу на захід. Бог місяця Тот, намісник Ра, мав голову барана. Люту й жорстоку богиню Сохмет зображували з головою левиці. Осіріса, царя потойбічного світу, уявляли мумією із зеленим обличчям чи головою бика. Єгиптяни обожнювали також явища природи й небесні тіла.

- Пригадайте, які вірування називають язичництвом? Чи можна назвати вірування давніх єгиптян язичницькими?
- Знайдіть в інтернеті та прочитайте міф про бога Осіріса. Поясніть, які явища природи відображено в ньому.

Аби зміцнити владу царів і позбутися надмірного впливу жерців, фараон *Аменхотеп IV (Ехнатон)* проголосив єдиним верховним богом Атона, якого зображували як сонячний диск, що простягає до всього свої руки-промені. Віровчення про існування одного верховного бога називають *монотеїзмом* (*моно* означає «один»). Після смерті Ехнатона його нащадки скасували реформу.

- Розгляньте ілюстрації. Яких богів Стародавнього Єгипту на них зображено? На підставі чого ви зробили такі висновки?

2. Які особливості давньоєгипетського письма?

Картуш

Наявність писемності — одна з ознак переходу певної соціальної групи до цивілізації. Давньоєгипетське письмо було **ієрогліфічним**: знаками позначали окремі звуки або й цілі слова. Зокрема, слово *вода* зображували двома хвилястими лініями, а слово *йти* — це дві ноги, які крокують. Слово *душа* передавали на письмі зображенням птаха з людською головою, а слово *дитина* — зображенням людини, що прикладає руку до рота. Імена людей чи фараонів обрамлювали *картушем* — фігурою, подібною до витягнутого овалу. Таким складним письмом користувалися переважно жерці

для запису текстів релігійного змісту. Водночас існувало й простіше письмо для щоденного вжитку.

Ієрогліфи розміщували горизонтальними рядами справа наліво чи вертикальними — згори вниз. Матеріалом для письма слугував папірус, виготовлений із нільського очерету. Писали чорним і червоним чорнилами спеціальними паличками. Червоним кольором виділяли дати.

- За допомогою QR-коду прочитайте, як виготовляли папірус. Оцініть значення цього матеріалу для письма.

3. Освіта та наукові знання в Стародавньому Єгипті

У Єгипті існували школи, де дітей навчали грамоти й наук. У школу записували хлопців із заможних родин, оскільки навчання було платним. Дівчата навчалися вдома. Дітей у школі вчили писати спочатку на глиняних черепках очеретяними паличками. Тільки після цього їм давали папірус. Окрім читання та письма, учнів навчали арифметики, геометрії та географії. Здобувши звання «переписувача, що отримав дощечку», можна було обійняти адміністративну посаду.

Єгиптяни були вправними будівельниками, а для цього потрібні математичні знання. Вони були обізнані з математичними діями, геометрія допомагала обчислити площу й об'єм. Високого рівня досягла медицина, а мистецтво баль-

замування потребувало ґрунтовних знань про будову людського організму. Добре знали єгиптяни й на астрономії.

І хоча жінкам у ті часи було доволі складно здобути освіту, але таке траплялося. Зокрема, першою у світі жінкою-лікаркою вважають Песечет, яка практикувала в Мемфісі в III тис. до н. е.

Імовірно зображення
Песечет — першої
в історії жінки-лікарки

4. Література Стародавнього Єгипту

Літературні твори були доволі різноманітні. Насамперед це релігійні тексти, а також тексти, у яких описано життя представників різних верств суспільства, зокрема життєписи фараонів і знатних єгиптян.

Серед історичних творів можна згадати «Хроніки Тутмоса III», у яких ушлявлено походи війська до Сирії та Палестини на чолі з фараоном Тутмосом III.

Збереглися також фрагменти повчальної літератури.

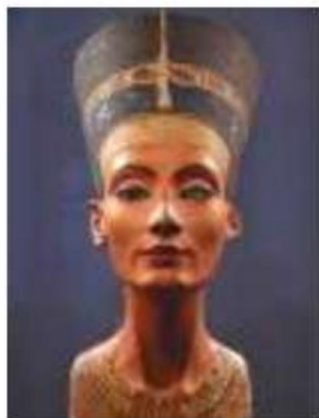
5. Архітектура та мистецтво Стародавнього Єгипту

Найвизначнішими архітектурними спорудами були гробниці та храми. Давні єгиптяни першими почали застосовувати камінь для будівництва, навчилися зводити споруди з колонами. Донині збереглися залишки храмових комплексів, які вражають своєю красою та величчю.

Храмовий комплекс у Луксорі: 1) реконструкція; 2) сучасний вигляд

- Порівняйте сучасне фото з реконструкцією храмового комплексу.

Цариця
Ніфертіті.
Скульптурний
портрет

Митці розмальовували яскравими фарбами стіни палаців фараонів, маєтки вельмож, поховальні кімнати пірамід і гробниць. Опанували мистецтво портрета, зокрема скульптурного. Адже єгиптяни вірили, що в таких портретах живе душа померлого, тому людей зображували молодими.

В історичній науці існує науковий напрям — **єгиптологія**, представники та представниці якого присвятили життя дослідженню історії та культури Єгипту. Цей напрям значно пожвавився після відкриття Ж.-Ф. Шампольйона. Однак тільки на початку ХХ ст. було заборонено вивозити археологічні пам'ятки за межі держави. Тому багато єгипетських скарбів донині зберігається в приватних колекціях і недоступні для дослідження.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Бог-володар потойбічного світу — це

А Сет

В Ра

Б Гор

Г Осіріс

2. Релігійну реформу намагався провести фараон

А Хеопс

В Тутмос III

Б Ехнатон

Г Джосер

3. Для письма єгиптяни використовували

А папірус

В пергамент

Б папір

Г дерево

2. Розгляньте ілюстрацію з одного сувою. Що на ній зображено?

3. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- На Розетському камені висічено три варіанти указу мемфіських жерців, виданого в 196 р. до н. е. Цей текст допоміг Ж.-Ф. Шампольйону в 1822 р. розшифрувати єгипетське ієрогліфічне письмо. Скільки років відділяє ці події? Скільки років минуло від дати указу до відкриття Ж.-Ф. Шампольйона?

4. Прочитайте фрагмент давньоєгипетського шкільного повчання. Якою була система навчання в Єгипті? Чому багато уваги приділяли підготовці майбутніх чиновників?

«Пиши своєю рукою, і читай ротом, і питай поради в того, хто знає більше... Не проводи дня без діла, а то поб'ють тебе, бо вухо хлопця на його спині, він слухає, коли його б'ють».

5. Зробіть висновки за поданими фактами.

- У Стародавньому Єгипті високого рівня розвитку досягла хірургія. Давні лікарі використовували скальпелі, катетери, затискачі, пінцети й бинти.
- У єгиптян часто виникали проблеми із зубами. Їх також вправно лікували і навіть протезували, хоча дантистів у країні було мало.

6. Оберіть один із пунктів параграфа та складіть до нього запитання, починаючи словами *чому* та *яким чином*. Обміняйтеся запитаннями із сусідом/сусідкою по парті. Дайте на них відповідь.

7. Унесіть до тлумачного словника. пояснення термінів «язичництво», «ієрогліф», «папірус».

8. Розв'яжіть задачу часів Стародавнього Єгипту. За потреби зверніться по допомогу до дорослих. Чи пояснює ця задача, чому єгиптяни обожнювали кішок?

- Кожний із 7 єгиптян має 7 кішок. Кожна кішка з'їдає по 7 мишей. Кожна миша за літо з'їдає 7 ячмінних колосків. А із зерен одного колоска можна виростити 7 жмень зерен ячменю. Скільки жмень ячменю щороку рятують кішки?

9. Складіть у зошиті «хмару» слів до однієї з тем на вибір: «Релігія», «Культура». Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Яке значення має письмо для розвитку цивілізації.
- Охарактеризуйте наукові досягнення єгиптян.
- Яких вершин досягла культура Стародавнього Єгипту.

§ 17 Народження цивілізацій Дворіччя

Шумерський міф про потоп починається з оповіді про те, як досконало створили боги людський рід і як чудово все було влаштовано на землі. Потім оповідається про рішення богів знищити людство. Однак набожний правитель Зіусудр почув божественний голос і за його повелінням збудував велетенський корабель, завдяки якому врятувався під час потопу і згодом отримав від богів безсмертя.

- Які подібні історії вам уже відомі? Які чинники могли вплинути на те, що подібна історія є в багатьох народів світу?

1. Як природа Дворіччя вплинула на заняття його мешканців?

У Південно-Західній Азії з півночі на південь протікають дві великі річки — Тигр та Євфрат. Долину цих річок грецькі географи назвали *Месопотамія*, що означає *Межиріччя*, чи *Дворіччя*. Обидві річки беруть свій початок у горах Вірменії і впадають у Перську затоку. Клімат уздовж течії істотно відрізняється. На півночі спекотне й сухе літо та доволі сувора зима. На півдні, надзвичайно спекотно. Відрізняється і рельєф: на півночі степові пагорби, на півдні — рівнина, утворена наносами мулу Тигру та Євфрату. Однак палюче сонце перетворює все довкола на глиняну кірку.

Навесні річки розливалися, бурхливі потоки змивали все на своєму шляху. Ця картина наводила жах на місцевих жителів, які з'явилися тут уже в VII тис. до н. е. Потроху заселяючи цю негостинну землю, люди мусили навчитися відводити воду, коли був її надлишок, щоб зрошувати лани під час спеки.

Основною рослиною була фінікова пальма, плоди якої надзвичайно смачні та поживні, а кісточки можна використовувати для багаття, щоб приготувати їжу, чи як корм для худоби. З її листя виготовляли різноманітні плетені вироби. Вирощували також яблуні, фігові дерева, виноград, із зернових — ячмінь та просо, з овочів — цибулю, часник, огірки.

Найдавніші держави Дворіччя

- Покажіть на карті, де беруть початок річки Тигр та Євфрат. Які форми рельєфу на півночі та півдні за течією річок? Куди впадають річки Тигр та Євфрат?

2. Хто такі шумери?

Найдавнішими мешканцями Дворіччя були **шумери**. Їхні поселення відомі від IV тис. до н. е. Вважають, що цей народ першим застосував гончарний круг і винайшов колесо, навчився випалювати цеглу, прокласти канали й зрошувати земельні ділянки, будувати кораблі та колісний транспорт, виготовляти знаряддя праці з міді та бронзи. Шумери створили одну з перших цивілізацій, хоча навіть у пік злету чисельність населення не перевищувала 1 млн осіб.

Шумери, що моляться.
Музейні експонати

Громаду очолював правитель-жрець, який був водночас і військовим вождем. Саме тому шумерські храми були осередком формування держави, а при них зберігалися значні запаси продовольства на випадок стихійних лих і неврожаю.

У III тис. до н. е. шумери почали обносити свої міста захисними мурами, адже багатства Шумеру приваблювали сусідів, що вели кочовий спосіб життя.

Кожне шумерське місто налічувало приблизно 40–50 тис. жителів та мало ознаки самоуправління. Так виникли **міста-держави**. Але згодом міста були змушені об'єднуватися у військові союзи, щоб разом оборонятися від ворогів. Найдавнішим у Шумері вважають місто Еріду, неподалік якого знаходилося місто Ур.

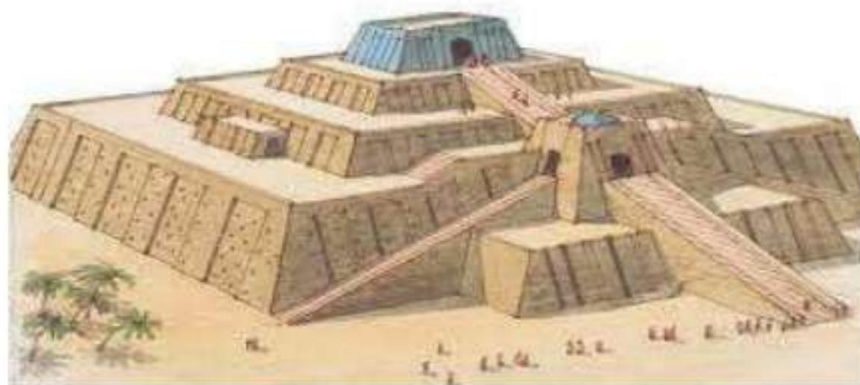

- Розгляньте карту (с. 79) та поміркуйте, у якій частині Дворіччя могли мешкати кочівники. Покажіть на карті шумерські міста-держави.

3. Релігійне та культурне життя населення Дворіччя

Дворіччя, так само як і Стародавній Єгипет, — одне з найдавніших джерел світової культури. Шумери та сусідні народи — асирійці, вавилоняни, створили міфічні сюжети про явища природи та життя попередніх поколінь. У давнину всі природні явища поставали в образі тварин, а згодом — людиноподібних істот, як це було і з релігійними уявленнями. Своїм головним богам шумери будували храми у формі багаторусних східчастих споруд — **зикуратів**.

Оскільки шумери заснували свою цивілізацію, одним із найвизначніших їхніх винаходів є писемність. Писали за-

Макет-реконструкція зикурату

гостреною паличкою по сирій глині знаками, схожими на клинки. Таке письмо називають **клинописом**.

У шумерів існували школи, де учнів навчали письма та читання, лічби, географії, астрономії, музики, основ медицини та релігійних обрядів. Шумери не тільки знали чотири математичні дії, а й уміли знаходити квадратний і кубічний корені, винайшли дробі. Шумерський календар був місячно-сонячний і налічував 365 днів, а рік поділявся на 12 місяців.

Розшифровка шумерських текстів свідчить, що вони володіли також знаннями з хімії та методами лікування хвороб. Вони запровадили суд присяжних, де пересічні мешканці міста-держави визначали ступінь вини тих, кого притягували до відповідальності.

- Розгляньте ілюстрацію. На що ви звернули увагу передусім? Складіть коротку розповідь про навчання в шумерській школі.

Шумерська глиняна табличка.
Музейний експонат

Школа в Шумері. Художня реконструкція

- За допомогою QR-коду, перегляньте відеофрагмент про досягнення шумерської культури та її взаємозв'язок із культурою українського народу.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Територія, що охоплювала долини Тигру та Євфрату, отримала назву

А Та-Кемет	В Дворіччя
Б Дельта	Г Рівнина
2. Першими створили свою цивілізацію на теренах Месопотамії

А шумери	В вавилоняни
Б ассирійці	Г єгиптяни
3. Шумерське письмо — це

А ієрогліфічне письмо	В звуко-буквене письмо
Б клинописне письмо	Г вузликове письмо

2. Доповніть речення.

Природні умови Дворіччя істотно відрізнялися. На півночі
Натомість на півдні

3. Що таке *місто-держава*? Яку назву мали аналогічні утворення в Стародавньому Єгипті? Що визначало утворення міст-держав у шумерів?
4. Заповніть у зошиті таблицю.

Критерії для порівняння	Вид письма	
	ієрогліфічне	клинописне
Визначення		
Матеріал, який використовували для письма		

5. Королівську гру «Ур» винайшли між 2600 і 2400 рр. до н. е. Залишки гри, відомої як «Гра 20 квадратів», виявили в 1920-ті роки. У ній використовували чотири тетраїдичні кубики чорного та білого кольорів. Початкові правила гри невідомі. На сьогодні знайдено тільки дві дошки для гри.

- Запропонуйте власні правила гри. Складіть у зошиті хронологічну задачу за поданою інформацією та розв'яжіть її.

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «Дворіччя», «місто-держава», «зикурат», «клинопис».

7. Складіть кросворд «Заняття населення Дворіччя», використовуючи слова, що позначатимуть господарське життя населення цих територій.

Поміркуйте та розкажіть

- Як природні умови пов'язані з формуванням спільнот у Дворіччі.
- Якими були досягнення шумерської цивілізації.

§ 18 Піднесення Вавилону

Понад 4 тис. років тому люди жили в Месопотамії і розмовляли однією мовою. Земля тут була багата, тому люди жили заможнo. Вони сильно запишалися і вирішили побудувати вежу до самого неба. Для її спорудження використовували не камінь, а необпалену цеглу-сирець, а для з'єднання цегли — гірську смолу. Вежа ставала все вищою. Нарешті Бог розгнівався на пихатих людей і покарав їх: він змусив будівельників розмовляти різними мовами. Люди перестали розуміти одне одного, припинили будівництво вежі і розійшлися навсібіч. Недобудована вежа із часом розвалилася, а місто назвали Вавилоном, що означає «перемішання».

П. Брейгель-Старший.
Вавилонська вежа.
Фрагмент

- Науковці переконані, що ця біблійна історія народилася в період єврейського полону у Дворіччі. Яка споруда могла викликати асоціації з вежею в поневоленого народу? Зробіть за легендою припущення, яке місто в Дворіччі перехопило пальму першості.

1. Що визначило піднесення Вавилону?

Міста-держави Дворіччя змагалися за владу над усім регіоном упродовж кількох століть. Чи не найбільшого розквіту держава досягла в часи правління монархів міста Ур (*знайдіть його на карті, с. 79*). Але наприкінці ХХІ ст. до н. е. місто Ур було виснажене боротьбою з **амореями**. Цей кочовий народ шукав нові пасовища для худоби, бо степи перетворювалися через посуху на пустелю. Правитель міста наказав спорудити стіну, аби перешкодити просуванню кочівників. Однак це не допомогло, і згодом амореї заснували у Дворіччі

Амореї. Художня
реконструкція

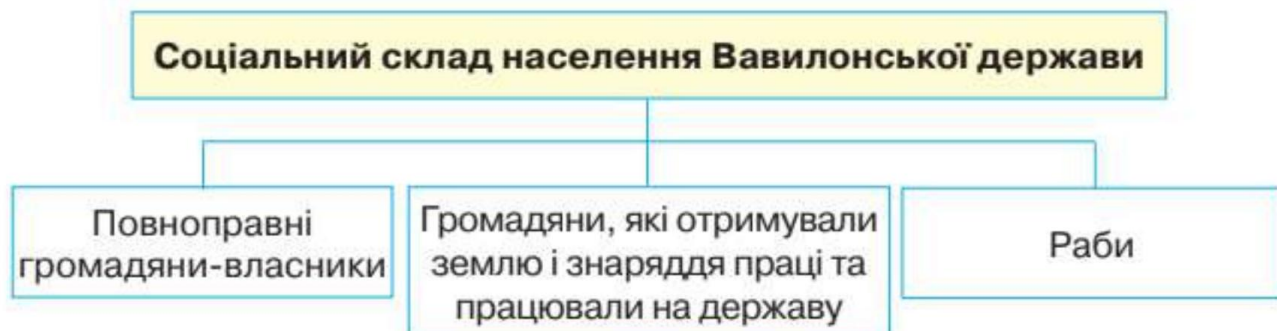
кілька царств. Наймогутнішим з них було Вавилонське, яке підпорядкувало собі значну частину Двोरіччя.

2. Що відомо про Вавилонське царство та його правителів?

Найвідомішим правителем міста був цар Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Захист кордонів, господарське життя, збирання податків, будівництво — усе було в полі зору царя. За Хаммурапі було організовано митну службу та запроваджено сплату податків торгівцями. Також цар заборонив продаж оброблюваних земель. Земля належала цареві, общинам і храмам. Іменем царя назвали найбільший зрошувальний канал — «Хаммурапі — достаток народу». І це не випадково, адже основним заняттям вавилонців було землеробство. Будівництво каналів потребувало значних коштів і сильної влади.

- Знайдіть на карті (с. 79) м. Вавилон. Покажіть територію Вавилонської держави за часів Хаммурапі.

Хаммурапі розумів, що держава сильна тоді, коли заможні громадяни сплачують податки. Тому цар ужив заходів, які запобігали обезземеленню громадян за борги.

- Розгляньте схему. Як ви вважаєте, чому правитель не був зацікавлений у перетворенні громадян на рабів? Чи далекоглядною була політика володарів, які намагалися збільшити свої статки через збільшення податків?

Вавилон мав постійну армію. За службу воїни отримували від царя земельні наділи, які передавались у спадок. На першу вимогу володаря мали вирушати в похід. Земельні наділи не можна було продати чи закласати. Кредитор міг відібрати у воїна все його майно, окрім землі.

Макет-реконструкція
Вавилону

3. Якими були закони царя Хаммурапі?

Хаммурапі увічнив своє ім'я тим, що уклав перший відомий в історії збірник законів. Вам уже відомо, що **закони** — це обов'язкові для виконання приписи, покликані врегулювати суспільні відносини в громаді чи державі. Закони Хаммурапі містили 282 статті, що стосувалися найважливіших відносин між членами суспільства.

- Ознайомтеся з уривками із законів царя Хаммурапі. Чи можна вважати їх жорстокими?

«Якщо людина почне, заприсягнувши, звинувачувати іншу людину у вбивстві і не доведе цього, її треба вбити».

«Якщо людина вкраде чийогось малолітнього сина, то її треба вбити».

- Чим зумовлене, на вашу думку, таке суворе покарання?

«Якщо суддя... ухвалить рішення, складе документ із печаткою, а потім змінить своє рішення, то... він повинен сплатити суму позову в 12-кратному розмірі... і не повинен засідати в суді».

- Чому так важливо, щоб у державі існував чесний суд?

«Якщо людина пограбує і буде схоплена, то її треба вбити».

Якщо хтось сховає раба, який утік від господаря, його треба вбити».

Базальтовий стовп із
викарбуваним на
ньому кодексом
Хаммурапі.
Музейний експонат

- Яку увагу приділяли захисту приватної власності?

«Якщо син ударить батька, то йому треба відрізати пальці. Якщо раб ударить вільну людину, йому треба відрізати за це вухо».

- Чому за той самий злочин закони передбачали різне покарання? Про що це свідчить?

«Якщо лікар зробить людині надріз бронзовим ножом і спричинить цій людині смерть або зніме таким ножом більмо і пошкодить людині око, то йому треба відрізати пальці.

Якщо будівельник збудує людині дім і зробить свою роботу неякісно, якщо будинок завалиться і спричинить смерть господаря, то цього будівельника треба вбити».

- Як закони царя Хаммурапі регулювали трудову діяльність представників різних професій?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. До падіння Шумеру призвели набіги

A гіксосів	B скіфів
Б амореїв	Г філістимлян

2. Вавилонська держава досягла розквіту за правління царя

A Хаммурапі	B Абі-ешу
Б Суму-абум	Г Аммі-цадука

3. За свою службу воїни отримували

A щорічну платню
Б земельний наділ у користування на період військової служби
В щомісячну платню
Г земельний наділ у постійне користування з правом передавати в спадок

2. Поміркуйте, чому іменем царя названо найбільший канал. Яку роль відігравала іригаційна система в житті населення Дворіччя?

3. На контурній карті позначте межі держави царя Хаммурапі, підпишіть її столицю. Не забувайте про умовні позначення (легенду карти).

4. Проаналізуйте інформацію. Поясніть, чому за царя Хаммурапі влада намагалася контролювати виробництво в державі й не допустити розорення населення через дорогі позики.

- Дослідники й дослідниці переконані, що станом на 1760 р. до н. е. влада Вавилонської держави контролювала господар-

ство від виробництва до продажу. Також існували державні кредити з низькими відсотками, що позбавило прибутків лихварів.

5. Складіть речення зі словами *громадяни, податки, цар, храми*.

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «закони».

7. Накресліть шкалу часу. Позначте на ній роки правління царя Хаммурапі. Скільки років тривало його правління? Скільки років минуло з того часу?

Поміркуйте та розкажіть

- Якими були причини падіння Шумеру.
- Яких заходів ужив цар Хаммурапі для зміцнення держави.

§ 19–20 Фінікійські міста-держави. Ізраїльсько-Юдейське царство

У давнину пурпур, лазур, пізніше — кармін були дорожчими за золото й коштовності, тому придбати їх могли тільки дуже знатні вельможі та королі. Тому пурпур — давній символ влади, ознака вельможності їхнього власника.

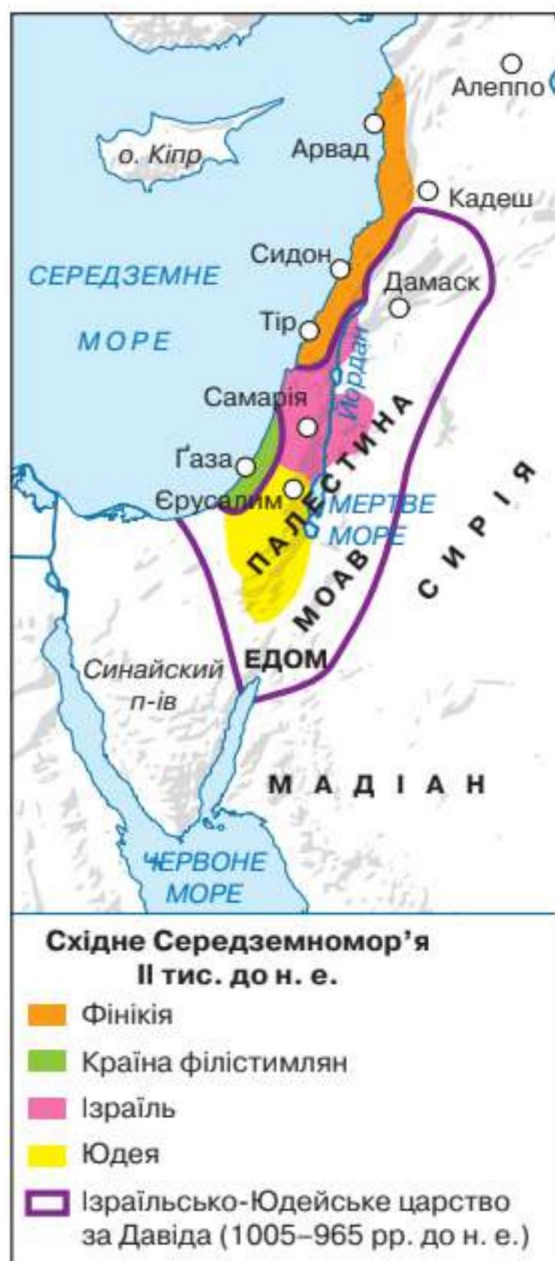

- Поміркуйте, які саме чинники могли вплинути на те, що одним із символів влади був певний колір.

1. Як природні умови Фінікії вплинули на заняття її мешканців?

Понад 4 тис. років тому на східному узбережжі Середземного моря оселилися племена, які згодом греки назвали *фінікійцями*, а країну, що виникла, — *Фінікією*. Фінікійці оселилися на Саронській рівнині, відокремленій від Азії Ліванськими горами. Тут були чудові природні умови: ідеальний клімат, кедрові ліси й оливкові гаї. Тому деревина й олія стали основними товарами, які приносили чималий зиск.

Фінікійці селилися вздовж берегової лінії, утворюючи міста-порти: Бібл, Тір, Сидон та ін. На честь міста Бібл названо одну з найважливіших книг людства — Біблію. Фінікія була об'єднанням міст-держав.

Основним заняттям фінікійців була морська торгівля. Це й не дивно, адже транспортувати товари морем простіше, аніж суходолом. Та й мито не треба сплачувати. Перевозили деревину, оливкову олію, срібло й олово, яких було вдосталь у копальнях. Була у фінікійців і мідь. Вам уже відомо, що олово й мідь утворюють сплав — бронзу. Отже, ще до початку залізного віку фінікійці вже торгували виробами з бронзи. Купці не гребували й піратством, і работоргівлею.

Із часом чисельність фінікійців зросла. Частина з них мусила в пошуках кращої долі переселитися на нові прибережні землі довкола Середземного моря.

Процес освоєння нових земель називають **колонізацією**, а засновані на них поселення — **колоніями**. Натомість місто, яке заснувало колонію, тобто самостійна адміністративна одиниця, — це **метрополія**.

2. Якими винаходами славилися фінікійці?

У фінікійців була найбільша на той час флотилія. Кораблі мали високу корму та щоглу з прямокутним вітрилом, а моряки могли скласти перелік небесних орієнтирів і детальну карту морського узбережжя. Така собі прадавня навігація.

Фінікійський
корабель

Однак найбільшим досягненням фінікійців стала абетка. Вони першими придумали **звуко-буквену систему письма**, у якій один звук відповідав од-

ній букві. Фінікійська абетка налічувала 22 букви, вона стала прообразом усіх європейських абеток.

Також фінікійці добували з мушель унікальний пурпуровий барвник. Купці отримували шалені прибутки від продажу пурпурової тканини. А ще ми завдячуємо фінікійцям винайденням скла. Воно було непрозоре, проте з нього можна було виготовляти посуд і намистини для тогочасних модниць.

Ⲁ	'	Ⲑ	T	ⲡ	P
ⲁ	B	ⲑ	Y	ⲓ	S
Ⲃ	G	Ⲓ	K	ⲕ	Q
ⲃ	D	ⲓ	L	Ⲍ	R
Ⲅ	H	Ⲕ	M	ⲍ	Š
ⲅ	W	ⲕ	N	Ⲏ	T
Ⲇ	Z	Ⲍ	S		
ⲇ	H	ⲏ	'		

Фінікійська абетка і латинські відповідники

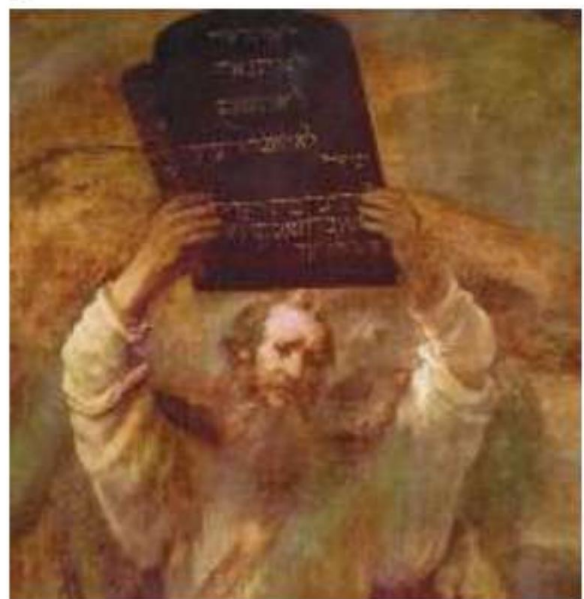
- Запишіть у зошит винаходи фінікійців. Підкресліть ті з них, які мали надзвичайне значення для розвитку людства. Обговоріть результати роботи із сусідом/сусідкою по парті.

3. Якими були духовний світ і суспільний лад давніх євреїв?

У XIV–XIII ст. до н. е. до Ханаану прийшли племена скотарів, які мешкали за річкою Євфратом (у давні часи Євер). Цей народ відомий під назвою *євреї*, що можна тлумачити як «той, що перейшов». Історичні відомості про життя давніх євреїв викладені в Біблії в Старому Завіті.

Згідно з Біблією, першим євреєм був Авраам, який жив поблизу шумерського м. Ур. Він був скотарем і кочівником. Згодом прийшов до Ханаану й оселився там. Його онук Яків змінив ім'я на Ізраїль. Він мав 12 синів, які й дали початок 12 племенам. Тому євреїв також називають ізраїльтянами. Ізраїльські племена поклонялися єдиному богу — Ягве.

У XII ст. до н. е. південно-західну частину Східного Середземномор'я захопили войов-

Рембрандт. Мойсей, який розбиває скрижалі

ничі філістимляни. Саме від них ця земля отримала назву **Палестина**. Довгий час палестинці та ізраїльтяни послуговувались однією мовою. Однак не тільки ізраїльтяни й палестинці вподобали землі Ханаану, на них зазіхали також хети та єгиптяни. Траплялося, що євреї опинялися в полоні. Зокрема, тільки наприкінці XII ст. до н. е. євреям пощастило врятуватися з тривалого єгипетського полону. Їх вивів звідти пророк Мойсей, тобто духовний вождь і законодавець. Мойсей отримав від Бога 10 заповідей на двох кам'яних плитах — скрижалях. Це сталося на горі Синай.

- Прочитайте 10 заповідей Божих. Чому вони стали втіленням загальнолюдської моралі? Які з них є першочерговими? Чи сприяли ці заповіді згуртуванню ізраїльського народу?

«1. Я є Господь Бог твій, нехай не буде в тебе інших богів переді Мною.

2. Не роби собі ідола і всякої подоби з того, що на небі вгорі, або на землі внизу, і що у воді під землею: не поклоняйся їм і не служи їм.

3. Не згадуй імені Господа Бога твого даремно.

4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його: шість днів працею і виконуй у них всю роботу свою, а день сьомий — субота — для Господа Бога твого.

5. Шануй батька свого і матір свою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі.

6. Не вбивай.

7. Не чини перелюбу.

8. Не кради.

9. Не свідчи неправдиво проти ближнього свого.

10. Не жадай дому ближнього свого... дружини... раба... рабині... ані вола... ані осла, ані всього, що в ближнього твого».

4. Як євреї створили свою державу?

Наприкінці II тис. до н. е. євреї перейшли до осілого способу життя: почали орати землю та займатися ремеслом, зокрема виплавляти залізо. Єврейські племена об'єдналися й обрали своїм царем **Саула**. Однак Саул загинув у війні з філістимлянами, і царем став **Давид** — герой міфу «Давид і Голіаф» у Старому Завіті. Молодий Давид переміг філістимлянського воїна Голіафа в поєдинку за допомогою праці —

зброї для метання каміння. Після цього ізраїльські та юдейські війська вигнали зі своєї землі філістимлян.

За правління Давида було створено гвардію з іноземців — філістимлян і критян. З метою запровадження податків провели перепис населення. Після укладення миру з філістимлянами територія Ізраїлю розширилася до Червоного моря.

Наступником Давида став його син **Соломон**. За його правління Ізраїльсько-Юдейське царство досягло свого розквіту. Завдяки дипломатії та торгівлі Соломон зміцнив державу. У країні розпочалося будівництво, відновлювали й засновували нові міста, будували палаці. Зокрема, було споруджено величний Єрусалимський храм на честь бога Ягве. Згідно з Біблією, храм було оздоблено ліванським кедром, міддю, коштовним камінням і золотом. До нього урочисто перенесли «Ковчег Завіту», у якому зберігали 10 заповідей — найбільшу святиню ізраїльтян.

Цар Соломон був мудрим порадиником і справедливим суддею.

Зі смертю Соломона (930 р. до н. е.) практично завершилася історія Ізраїльського царства як єдиної держави. На престол зійшов його син — *Ровоам*, який проводив жорстку репресивну внутрішню політику. Йому належить вислів: «Батько мій карав вас бичами. Я ж каратиму скорпіонами».

Храм Соломона.
Реконструкція

Десять колін Ізраїлевих не визнали над собою владу Ровоама й об'єдналися під владою Єровоама I, утворивши в північній частині **Північне Ізраїльське царство**. Коліна Юди і Веніаміна залишилися вірні роду Давида й утворили **Юдейське царство** із центром у м. Єрусалимі.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Назва фінікійського народу, якою ми користуємося донині, —

- А** єгиптяни
- Б** шумери

- В** греки
- Г** філістимляни

2. Палестина в давнину мала назву
А Йорданія **В** Сарон
Б Евер **Г** Ханаан
3. Завершальним етапом в існуванні Ізраїльського царства як єдиної держави було правління царя
А Ровоама **В** Давида
Б Соломона **Г** Саула

2. Позначте на контурній карті межі та найважливіші міста Фінікії та Ізраїльсько-Юдейського царства.

3. Розв'яжіть хронологічні задачі.

- Скільки років відділяє правління двох славетних царів — Хаммурапі та Соломона?
 - У 814 р. до н. е. колоністи з м. Тира заснували нове поселення на південному узбережжі Середземного моря (*знайдіть його на карті, с. 79*). У 146 р. до н. е. неприступне місто підкорила римська армія. Скільки років проіснувало поселення?
4. Як ви розумієте повчання царя Соломона: «Хто держить свій дім у безладі, успадкує вітер».
5. Охарактеризуйте значення 10 заповідей для сучасної людини.
6. Розгляньте ілюстрацію. Проаналізуйте причини розколу Ізраїльського царства. Як ви вважаєте, до чого призвела ця подія?

Ю. фон Каролсфельд.
Розділення царства

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «колонізація», «колонія», «звуко-буквене письмо».
8. Знайдіть пояснення біблійних висловів: *берегти, як зіницю ока; бути на сьомому небі; вовки в овечій шкурі; манна небесна; що посієш, те й пожнеш*.

Поміркуйте та розкажіть

- Якими були природні умови Фінікії та Палестини.
- Якими були суспільний лад і духовне життя єврейського народу.
- Які винаходи уславили фінікійців.

§ 21 Перська держава

Вираз «царська дорога» в давнину означав «легший і швидший шлях домогтися чогось». Насправді «царська дорога» — це мощена дорога завдовжки понад 2,5 тис. км, яка пов'язувала різні кінці Перської держави. Уздовж неї було споруджено 111 поштових пунктів, де можна було замінити коней. Дорогу використовували ще кілька століть після падіння імперії.

Царська дорога

- Яким було, на вашу думку, призначення «царської дороги»?

1. Природа та населення Іранського нагір'я

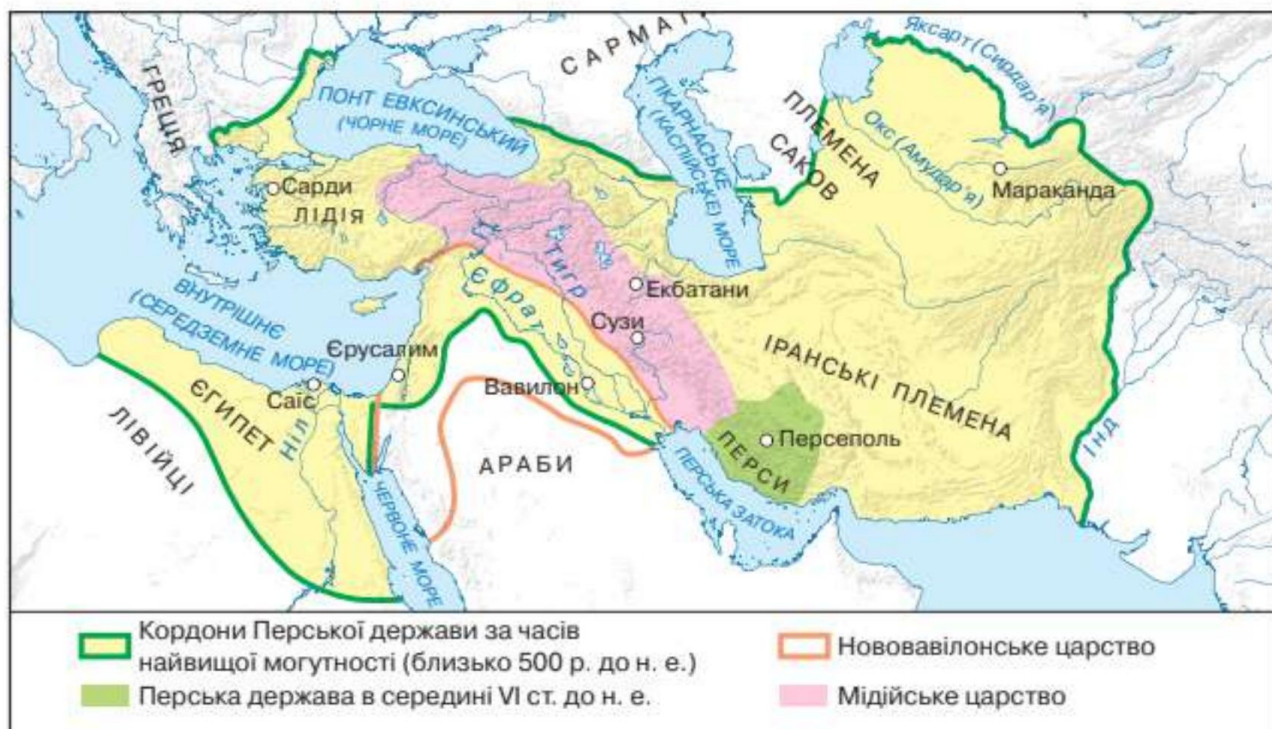
На схід від Месопотамії розташоване велике Іранське нагір'я, обмежене гірськими вершинами — давно згаслими вулканами. Тут досі земля іноді здригається від потужних землетрусів. Дістатися до цієї кам'янистої напівпустелі можна було тільки небезпечними вузькими стежками. Серед солончаків зрідка траплялися невеликі безстічні озера, а заростями прибережного очерету гуляли сухі й гарячі вітри. Життя зосередилося в нечисленних оазах. Річки в спекотну пору року пересихали. Ґрунти на Іранському нагір'ї переважно неродючі, а вода часто непридатна для пиття. Однак за умови зрошення можна було отримувати непогані врожаї.

Здавна тут кочували племена мідійців і персів. Основним їхнім заняттям було скотарство — розводили коней, овець і верблюдів. Зрештою на Іранському нагір'ї утворилося кілька держав: Мідія, Персія та Лідія.

2. Як утворилася Перська держава?

Походження персів пов'язують із войовничими кочовими племенами *аріїв*, які дали початок багатьом сучасним народам. Частина цих племен оселилася на території сучасного Ірану. Назва походить від давньої назви «Аріана», що означає «країна аріїв». Опинившись у тій частині Іранського нагір'я,

Перська держава

де землі були придатні до землеробства, вони перейшли від кочового способу життя до осілого, хоча й зберегли військові традиції кочівників.

- Покажіть на карті Іранське нагір'я, а також території, які займали перси та мідійці.

Історія Стародавньої Персії як великої держави розпочалася в середині VI ст. до н. е., коли під керівництвом талановитого вождя, а згодом царя Кіра II перси завоювали Мідію — одну з великих держав Сходу. Потім вони почали погрожувати столиці могутнього Нововавілонського царства м. Вавилону.

Воїни-перси.
Художня реконструкція

Кір II. Портрет-
реконструкція

У 539 р. до н. е. поблизу м. Опіса, що на р. Тигр, відбулася битва між арміями персів і вавилонян, що завершилася блискучою перемогою персів. Вавилонян було повністю розбито, а сам Вавилон, найбільше місто давнини, упродовж століть уходив до складу імперії персів.

- Пригадайте з 5 класу, яку державу називають імперією.

Імперією називають державне утворення, що має у своєму складі силоміць приєднані території та народи.

- Ознайомтеся з історичним джерелом.

«Головна доблесть персів — мужність. Немає нічого гіршого для них за брехню та борги. У річку перси не плюють, також вони не миють руки в річці й нікому не дозволяють цього робити. До річок перси взагалі ставляться з великою повагою» (За Геродотом).

- Які цінності перси вважали пріоритетними?
- Чим можна пояснити таке шанобливе ставлення до води?

3. Яким було царювання Дарія I?

Цар Дарій I продовжив завойовницьку політику попередників. Він зміцнив кордони Перської держави як на сході, так і на заході. За його правління під її владою перебував майже весь тодішній цивілізований світ. Тільки Стародавня Греція не збиралася підкорятися войовничим персам. Але про це йтиметься в розділі 3.

Дарій I уславився своїми реформами. Вам уже відомо, що **реформа** — це заходи, метою яких є зміни на краще. Хоча вони можуть бути вдалими або й не дуже.

Дарій I — цар царів.
Рельєф

Реформи Дарія I	
Система управління	Територію держави було поділено на <i>сатрапії</i> (області). Сатрапи (управителі) мали повну владу і відповідали за господарство, торгівлю та карбування грошей, збирання податків.
Упровадження податкової системи	Для кожної сатрапії було визначено загальний розмір податку. Перси, на відміну від поневолених народів, податки не сплачували, але виконували різні повинності.
Карбування грошей	Запроваджено єдину грошову одиницю — <i>дарик</i> (золота монета масою 8,4 г).
Формування чиновницького апарату	У столиці було створено <i>канцелярію</i> , куди запросили найкращих чиновників. Такі ж канцелярії були в кожній сатрапії.
Зміцнення війська	Армія складалася з кінноти (у якій служили представники знаті) та піхоти (до неї вербували простий люд). Завдяки злагодженій взаємодії на полі бою перси перемагали ворогів.
Зміцнення правової системи	Упроваджено єдині для всієї імперії правові норми.
Створення пошти	Щоб якомога швидше доставляти царську кореспонденцію, було створено поштову службу. Для цього й побудували «царську дорогу».

- З якою метою було здійснено ці реформи? Якими були наслідки кожної з них? Обговоріть це в класі.

Жодна імперія не може існувати вічно, адже вона тримається на силі зброї. Невтішна доля спіткала й Перську імперію.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Основним заняттям персів-кочівників було

А землеробство	В торгівля
Б скотарство	Г усе перераховане
- Перси завоювали Мідію за часів царя

А Дарія I	В Камбіза II
Б Дарія III	Г Кіра II
- Важливі реформи здійснив перський цар

А Дарій I	В Камбіз II
Б Дарій III	Г Кір II

2. Проаналізуйте історичний факт. Що символізував цей ритуал?

«Під час коронації майбутній перський цар мав одягнутися як проста людина, з'їсти їжу простолюдинів — жменю сушених фіг і випити склянку кисляку».

3. Полічіть, скільки років минуло із часу переможної для персів битви над вавилонянами.

4. Вам відомо, що золото доволі м'який метал. Чому перси карбували гроші саме із золота, а не з бронзи?

5. Ланцюжком побудуйте хронологічну розповідь про зародження і розквіт Перської імперії.

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «імперія», «реформа».

7. Для кого з видатних особистостей ви погодилися б створити сторінку у фейсбуці (Хаммурапі, Давид, Соломон, Дарій I). Яку інформацію варто на ній розмістити? Знайдіть у мережі «Інтернет» ілюстрації для оформлення такої сторінки.

Поміркуйте та розкажіть

- Як природні умови визначали заняття населення Іранського нагір'я.
- Як утворилася Перська імперія.
- Які реформи здійснив Дарій I для зміцнення Персії.

§ 22–23 Стародавня Індія

У великих будинках на нижньому поверсі розміщувалися кухня, кімната для вмивання, колодязь і комори. Житлові кімнати знаходилися на другому поверсі. Стіни вкривали шаром мулу, змішаного з травою, а потім обмазували глиною.

Будинки мали також внутрішні дворики з дерев'яними балконами. Дах був плоский, і в спекотні ночі там спала вся родина.

У жодному з будинків археологи не знайшли мотики чи серпа. Натомість було виявлено чимало ремісничих інструментів.

Хараппа. Комп'ютерна реконструкція

- Що було спільного в міській забудові цивілізацій Сходу? Про що свідчить відсутність у містах сільськогосподарських знарядь праці?

1. Якими були природні умови Індії?

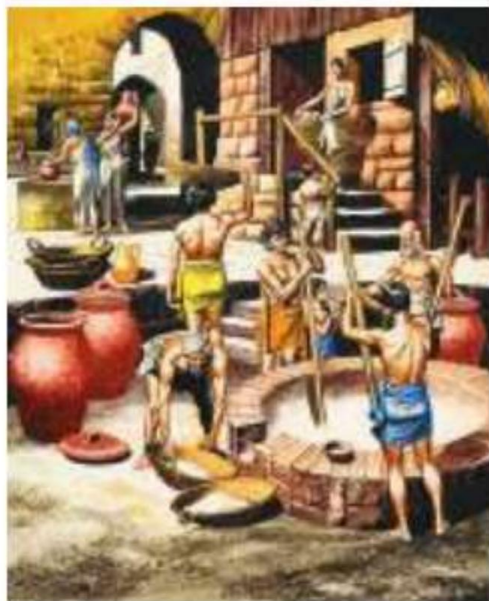
Стародавня Індія заховалася за Гімалайськими горами на півдні Азії. У давнину Індією називали всі землі на схід від долини річки Інд. Окрім Інду на заході, на сході Індії протікає інша велика річка — Ганг. Обидві річки мають чимало приток.

Природні умови в долинах обох річок відрізнялися. У долині Інду дощ випадав рідко, а повені траплялися тільки під час танення снігів у високогір'ї. Землеробство було можливе за умови зрошування. Натомість долину Гангу вкривали тропічні джунглі, а протягом червня–серпня ішли безперервні мусонні дощі. Тут росли очерет, бамбук, а у водоймах — лотос. Водилися королівські тигри, леви, слони, носороги, мавпи, змії. Це був справжній рай для мисливців.

- Як природні умови Стародавньої Індії відрізнялися від Дворіччя та Стародавнього Єгипту? Як вони визначали життя та заняття тутешніх мешканців?

2. Що відомо про найдавніших мешканців у долині Інду?

Цивілізація Стародавньої Індії була мало вивчена. Вважали, що основні центри цивілізації стародавнього світу знаходилися на

Міські будні.
Реконструкція

Близькому Сході, у межиріччі Тигру та Євфрату, у Стародавньому Єгипті. Усе змінилося на початку XX ст., коли було знайдено сліди найдавнішої *Хараппської* (протоіндійської) *цивілізації*. Виявилося, що культура Стародавньої Індії була не менш розвинена, ніж у Шумері чи Вавилоні. На сьогодні знайдено понад 500 поселень цієї цивілізації, з яких найбільш досліджені *Хараппа* та *Мохенджо-Даро*.

У найбільших містах мешкало до 100 тис. осіб. Широкі вулиці перетиналися під прямим кутом. Основним будівельним матеріалом була

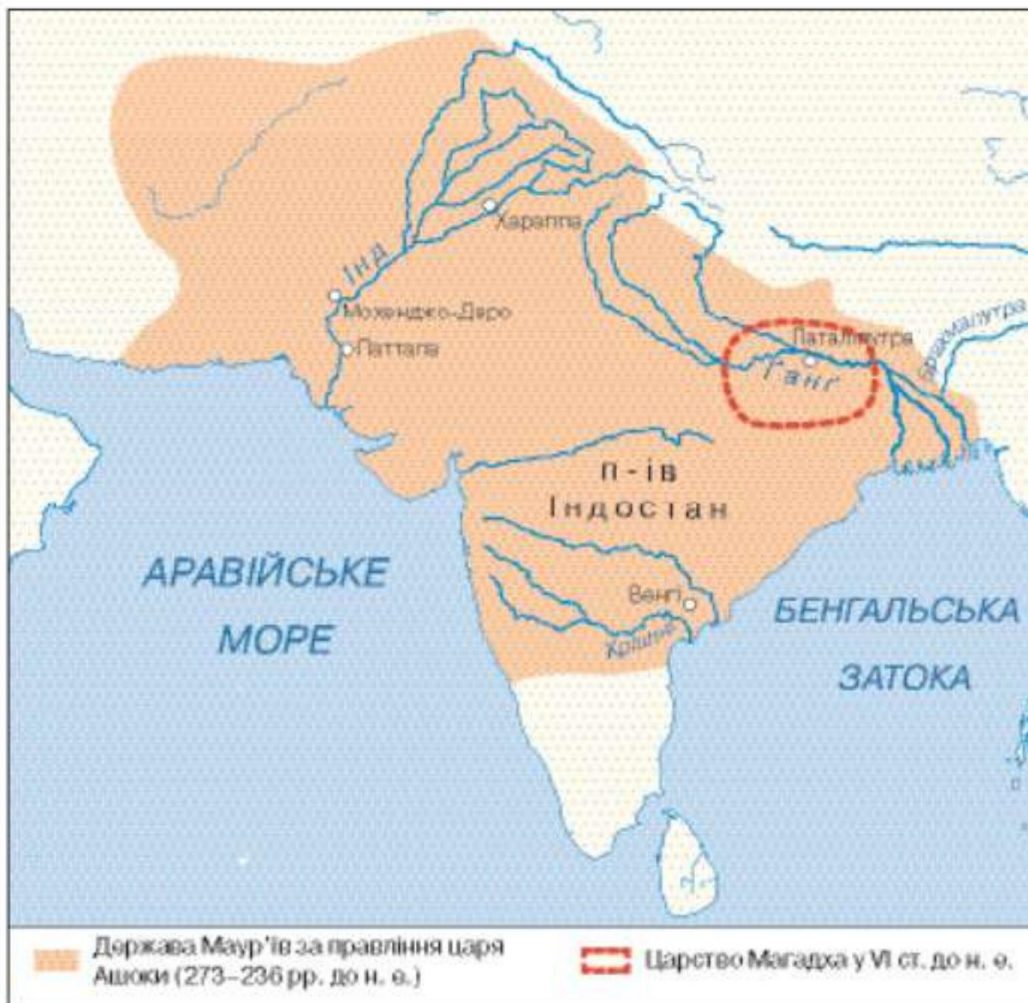
обпалена цегла. Міста мали досконалу каналізаційну систему. За захисні споруди правили міські мури.

Найімовірніше, містяни були ремісниками, а землеробством займалися мешканці сільських поселень. Вирощували зернові, горох, рис, дині, бавовник. Жителі міст займалися також скотарством і мисливством.

Історичною загадкою залишаються причини занепаду цивілізації. Порожніли міста Хараппа й Мохенджо-Даро, скорочувалося ремісниче виробництво, занепадала торгівля.

Згідно з однією з гіпотез, це спричинили зміни в екології (інтенсивне вирубування лісів і нераціональне ведення поливного землеробства), хвороби й епідемії, сильна засуха. Останньою краплею стало вторгнення кочових племен — аріїв, які прийшли в Індію із середньоазійських степів.

Стародавня Індія

- Знайдіть на карті міста Хараппу та Мохенджо-Даро. У долині якої річки вони знаходяться? Як природні умови визначали спосіб життя місцевого населення?

3. Як в Індії постала держава аріїв?

Індоарійці, які прийшли в Індію з Ірану приблизно 1500 р. до н. е., були скотарями-кочівниками. Вони вирубували джунглі Гангу залізними знаряддями праці, висушували мочарі й будували поселення. Звичайно, ці поселення були набагато скромнішими за міста в долині Інду. Очолював їх **раджа** (цар), що був розпорядником усього майна, а також командував військом.

В Індії багата природа давала змогу безтурботно жити завдяки мисливству та збиральництву. А завдяки клімату обходилися без теплого одягу та спорудження теплих будинків. Аби пришвидшити процес створення держави, індоарійці поділили суспільство на стани — **варни**.

Спочатку в індоарійців існувало три варни: **брахмани** — члени жрецьких родин; **кшатрії** — члени царської родини та військова знать; **вайш'ї** — рядові вільні общинники.

Підкоривши місцеве населення, індоарії не перетворили їх на рабів, а зробили частиною громади. Ці люди належали до четвертої варни — **шудри**.

Належність до варн визначало походження. Шлюби між представниками різних варн були заборонені. Індійці вважали, що брахмани постали з вуст верховного божества Брахми, кшатрії — з його рук, вайш'ї — зі стегон, а шудри — зі стоп.

У 317 р. до н. е. Індія була об'єднана під владою Чандрагупти з роду Маур'я. За часів правління його онука — раджі Ашоки почали формуватися **касти**, які об'єднували людей однієї професії чи одного роду заняття. Належність до каст також була спадковою.

- Прочитайте, про що йдеться у висловленні Ашоки, який багато воював і придушив не одне повстання.

Цар Ашока.
Реконструкція

«150 тис. осіб захоплено, 100 тис. убито і в багато разів більше померло... Не здобуйте нових перемог, а перемогою над собою вважайте терпіння та помірковану суворість».

- Яку пораду дав цар Ашока нащадкам? Як він ставився до війни? З'ясуйте за картою (с. 99), які території входили до складу держави Маур'я за часів царювання Ашоки.

4. Яким було релігійне життя у Стародавній Індії?

У Стародавній Індії зародилося віровчення, яке стало однією з трьох світових релігій — **буддизм**. Засновник буддизму **Сідхарха Гаутама** народився в царській родині десь у 600-х роках до н. е. Як свідчить легенда, він жив у розкоші, відгороджений від зовнішнього світу. Батьки бажали захистити його від болю та страждань. Однак після кількох видінь молодий царевич зрікся всього й обрав життя аскета.

Духовне прозріння зійшло на Сідхарху, коли він упродовж багатьох днів медитував під деревом бодхі. Відтоді Сідхарху називали **Буддою**, тобто просвітленим. Також він збагнув «чотири благородні істини»: 1) жити — означає страждати; 2) «страждання» породжене бажанням; 3) уникнути страждання можна, позбувшись будь-якої прихильності; 4) цього досягають завдяки щедрості й доброчесності, милосердю, терпимості та всепрощенню.

Спасіння чекає на того, хто подолає жагу життя, упокорить пристрасть та обмежить свої бажання. Тільки так можна досягти душевного спокою — **нірвани**. Буддизм відкидає принцип нерівності каст, звертається до особистості і проголошує рівність людей із народження.

- Прочитайте висловлення Будди. Як ви розумієте одне з них (на вибір).

- «Не відповідайте злом на зло, інакше злу не буде кінця. У відповідь на образу поцілуйте ворога свого, і йому стане набагато болячіше.
- Скільки б мудрих слів ви не прочитали, скільки б не сказали, яка від них користь, якщо ви не застосовуєте їх на ділі?
- Щастя ніколи не прийде до того, хто не цінує того, що вже має».

Велика ступа Санчі. Індія

Будда

Брахма,
творець Усесвіту

Окрім буддизму, в Індії було чимало прихильників *індуїзму*, що ввібрав у себе засади народних вірувань. Індуїзм ґрунтується на вірі в *сансару*, учення про плинність усього живого, кругообіг народження і смерті та переселення душ померлих в інші тіла. У кого перевтілиться людина після смерті залежить від її поведінки в попередньому житті. Це закон *карми*. Прихильники цієї релігії вважають

верховними богами *Брахму*, *Вішну* та *Шиву*. Вони обожнюють річку Ганг і вірять, що її води позбавляють від гріхів і хвороб. Індуїсти вважають священними тваринами корову та змію. Часто зображують лотос, що символізує чистоту й доброту. Нині індуїзм сповідують майже 700 млн осіб.

5. Що знали давні індійці про світ?

Давньоіндійська культура створена багатьма народами, що населяли Індію в III–I тис. до н. е. Індійська культура також впливала на культурний розвиток сусідніх народів. Завдяки спостереженням за явищами природи в індійців формувалися знання в царині медицини, астрономії та математики.

Для виготовлення ліків давні медики використовували різноманітні трави. Виникла спеціалізація — лікування внутрішніх хвороб, захворювань очей, хірургія тощо. Індійці вміли не тільки оперувати, а й виготовляти протези.

Знання з астрономії допомогли установити фази місяця, місячний зодіак, розробити своєрідну форму календаря.

Значного розвитку Індія досягла в математиці, зокрема в III–II ст. до н. е. сформувалась десяткова система обчислення. Саме в Індії вперше було застосовано знак нуля. Та й цифри, які ми називаємо арабськими, були винайдені індійцями.

Виховання та навчання дітей мало сімейно-шкільний характер, причому основну роль відігравала родина. У долині річки Інд школи з'явилися в III тис. до н. е. Після вторгнення арійців шкільна освіта докорінно змінилась через поділ на варни. Найосвіченішими були брахмани. Вони розумілися на священних текстах Вед, уміли читати й писати. Кшатрії

- Як ви вважаєте, чому вчителі-гуру проводили свої заняття саме на відкритому просторі?

Навчання індійців
у «лісовій школі»

і вайш'ї навчалися за подібною, проте скороченою програмою. Також кшатрії здобували знання з військової справи, а вайш'ї — навчалися сільського господарства та ремесел.

Представники вищих каст здобували освіту в інший спосіб. Вони відвідували відомого своїми знаннями вчителя — *гуру*. Поблизу міст почали з'являтися «лісові школи», де навколо гуру-пустельників збиралися їхні учні. Спеціальних приміщень для занять не було; навчання відбувалося просто неба.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Жителі міст Хараппської цивілізації займалися

А землеробством	В торгівлею
Б скотарством	Г ремеслом
 - Належність до певної варни визначали за

А освітою	В походженням
Б професією	Г талантами
 - Представники кількох релігійних напрямів Індії пояснюють поняття «нірвана» як

А душевний спокій	В щастя
Б матеріальний достаток	Г потойбічне життя
2. Де й коли виникла перша цивілізація в Індії? Які зміни відбулися після приходу на землі Стародавньої Індії арійських племен? Які території належали імперії Маур'їв? За правління котрого із царів держава Маур'їв досягла процвітання?

3. Прочитайте уривок із джерела та дайте відповідь на запитання.

«Цар Ашока, улюбленець богів, складає шану послідовникам усіх віровчень. Щоб не було вихваляння свого вірування й осуду чужої віри. Той, хто чинить в такий спосіб, і своє вірування звеличує, і чужому віровченню сприяє. Той, хто чинить інакше, і своє віровчення занапащає, і чужому шкодить».

- Яку позицію обстоював цар у релігійній справі? Як ви вважаєте, якими були наслідки такого підходу?

4. Проаналізуйте наведений факт, скориставшись запитаннями.

«IV–II ст. до н. е. — доба розквіту давньоіндійської архітектури. У цей період було збудовано багато буддійських храмів — ступ. Зокрема, за наказом царя Ашоки було споруджено 84 тис. ступ».

- Що таке ступа? Чому цар Ашока так опікувався спорудженням ступ? Чи приділяв цар таку ж увагу храмам інших віровчень?

5. За допомогою ілюстрації опишіть одяг населення Індії. Чим це можна пояснити? Чим відрізнявся одяг давніх індійців від одягу жителів Дворіччя чи Єгипту?

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «буддизм», «варни», «касти».

7. Уявіть себе біографом царя Ашоки. Про що ви обов'язково напишете в його життєписі?

8. Поцікавтеся історією найпопулярнішої настільної гри — шахів. Знайдіть у літературі чи інтернеті легенду про винайдення цієї гри.

Поміркуйте та розкажіть

- Як природні умови визначали заняття населення, що проживало в долинах річок Інд та Ганг.
- Як утворилася держава Маур'їв.
- Як здійснювався поділ населення на варни/касти.
- Якими досягненнями відзначилася Стародавня Індія.

§ 24–25 Стародавній Китай

Великий китайський мур — давня архітектурна споруда й найвідоміша пам'ятка Китаю. Його загальна довжина з відгалуженнями становить 8851,8 км. На будівництві муру працювало майже 300 тис. солдатів і сотні тисяч селян. За оцінками дослідників, за час його будівництва загинуло дуже багато людей.

- Поміркуйте, з якою метою збудували цю унікальну споруду. Чому мур став символом ненависті населення країни до імператора та його чиновників?

1. Природно-кліматичні умови Стародавнього Китаю

Стародавній Китай займав тільки частину території сучасного Китаю. Від інших осередків цивілізації він був відокремлений високими горами Тибету й пустелею Гобі. Місцеві жителі називали свою країну Піднебесною, адже 80 % її території займають височини й гори. Тибетські гори захищали долину від пронизливих північних вітрів. Високо в горах беруть початок дві великі річки — *Хуанхе* та *Янцзи*. Береги Хуанхе («жовта річка») складаються з гірських осадових порід сірувато-жовтого кольору, через що під час повені вода набувала жовтого кольору. Річка поглинала селища, сади й лани, а доволі часто пробивала собі нове русло за кілька кілометрів від попереднього. Китайці прозвали її «рікою бідувань». Життя тут було б неможливе, якби не родючі ґрунти.

Інакші були природно-кліматичні умови на півдні Китаю — у долині річки Янцзи («блакитна річка»). Цю територію вкривала пишна тропічна та субтропічна рослинність, а повені були не такі руйнівні, як у долині Хуанхе. Населенню тут доводилося розчищати непрохідні джунглі й боротися з особливостями клімату.

- За допомогою QR-коду прочитайте «Легенду про Великого Юя» та дайте відповіді на запитання.
- Як ви вважаєте, із чим пов'язана поява цієї легенди? Пригадайте міфи, що мають подібний зміст. Як китайці врятувалися від потопу?

2. Яким було господарське життя давніх китайців?

Основною їжею був рис. Вирощувати його доволі складно, адже потрібно було по коліна у воді орати й висаджувати розсаду. У греблях робили отвори-ворота, через які в разі потреби на поля пускали воду з річок і каналів. Найчастіше рис просто варили та їли дерев'яними паличками.

Давні китайці навчилися розводити шовкопрядів — метеликів, які на стадії гусениці (личинки) завивають кокони, виділяючи дуже довгу тонку нитку. Китайці розмотували кокони та ткали з ниток *шовк* — надзвичайно тонку тканину. Шовк дуже високо цінувався, а тому він правив за гроші. Ви-

Вирощування чаю.
Мініатюра

готовлення шовку тримали в таємниці. У II ст. до н. е. було прокладено *Великий шовковий шлях*, яким каравани, навантажені китайським крамом, зокрема й шовком, прямували на Захід.

Також китайці першими навчилися вирощувати чай. Китайською це слово звучить як «тцай-іє», що означає «молодий листок». Спочатку на-

пій із чайних листків був доступний тільки найзаможнішим. Із часом чайний кущ потрапив до інших країн світу.

- Складіть розповідь ланцюжком про господарське життя в Стародавньому Китаї, додаючи по одному реченню.

У VI ст. до н. е. китайські майстри винайшли порцеляну, з якої почали виготовляти вази, чашки та інший посуд. Існує гіпотеза, що порцелянову глину спочатку закопували в землю на кілька десятиліть, і тільки після цього приступали до виготовлення посуду. Вироби з порцеляни були дуже красиві й дорогі.

3. Як виникла перша китайська імперія?

У VIII ст. до н. е. в Стародавньому Китаї існувало до двохсот самостійних царств. Боротьба між ними не припинялася ні на мить. У результаті залишилося сім найвпливовіших царств. Цей період історики називають *добою семи царств, що воюють*. Наймогутнішим серед них виявилось царство **Цінь**. А його правитель *Ін Чжена* розгромив своїх супротивників. Так постала перша імперія в Стародавньому Китаї. Імператор почав називати себе *Цінь Шіхуанді*, що означає «перший імператор Цінь». Після об'єднання країни він розпочав завойовницькі походи, значно розширивши межі країни. На півночі довелося воювати проти кочівників, серед яких найбільше допікали гуни (хунну). Для захисту від нападників він наказав будувати Великий китайський мур. Також імператор провів ряд реформ.

Реформи Цінь Шіхуанді

- Країну поділено на 36 округів під контролем намісників.
- Проведено перепис населення.
- У населення вилучено всю зброю.
- Уведено єдині закони.
- Запроваджено єдину систему мір, ваги та площі.
- Вироблено єдину для всього Китаю систему ієрогліфічного письма.
- Створено 500-тисячну армію, бойові колісниці замінено кіннотою.
- Узаконено приватну власність на землю.
- Податки збільшено більше ніж у 20 разів.
- Велосся активне будівництво шляхів, дамб і зрошувальних каналів.

- *З якою метою було здійснено ці реформи? Як ви вважаєте, чи досягнув імператор очікуваного результату?*

Усе суспільство Стародавнього Китаю поділялося на стани — **ранги**. Кожна суспільна група мала певні привілеї та обов'язки. Ранги були спадковими.

Суспільний устрій у Стародавньому Китаї

На вершині піраміди влади стояв імператор, який мав необмежену владу. Імператорську владу обожнювали, тому його називали «Сино́м Неба».

Вищі щаблі ієрархічної драбини займали знать, воїни та жерці. Правитель і чиновники опікувалися військовими справами, веденням будівництва тощо.

На нижчому щаблі перебували селяни, містяни й раби. Основними виробниками залишалися селяни. Вони сплачували податки та служили у війську.

- *Уважно розгляньте схему. У чому подібність і відмінність «соціальної піраміди» в Стародавньому Китаї й аналогічним устроєм суспільств інших цивілізацій Сходу?*

4. Що таке конфуціанство?

У різних царствах виникли свої світоглядні вчення. Одним із таких учень, що мало багато прихильників, було **конфуціанство**, засновником якого став Конфуцій (Кун Фу-цзи). Він належав до знатного, але збіднілого роду, був жерцем, а згодом відкрив власну школу. Учення Конфуція викладено у формі бесід з учнями.

- Прочитайте уривки з «Бесід і суджень» Конфуція та дайте відповіді на запитання.

- «Три шляхи ведуть до знання: шлях роздумів — це шлях найблагородніший, шлях наслідування — це шлях найлегший і шлях досвіду — це шлях самий гіркий.
- Є три помилки в спілкуванні людей: перша — це бажання говорити раніше, ніж потрібно; друга — сором'язливість, тобто не говорити, коли це потрібно; третя — говорити, не спостерігаючи за слухачем.
- Якщо в людині природність затьмарить вихованість, вийде дикун, а якщо вихованість затьмарить природність, вийде знавець письменства. Тільки того, у кого природність і вихованість перебувають у рівновазі, можна вважати гідним мужем».

- Поясніть, як ви розумієте наведені висловлення. Чи слушні ці поради для сучасної людини?

5. Якою була освіта в Стародавньому Китаї? Які відкриття подарували світові давні китайці?

У Стародавньому Китаї для письма послуговувалися **ієрогліфами**, яких існувало майже 10 тис. Відтворити їх на письмі було доволі складно, адже в одному ієрогліфі може бути понад 50 рисок. Спочатку писали на дерев'яних і бамбукових дощечках, а згодом на папері.

Здобували освіту китайці в приватних і державних школах. Поштовхом для розвитку освіти стало запровадження іспитів для тих, хто хотів обійняти державні посади.

Освічена людина в Стародавньому Китаї мала опанувати шість мистецтв: ритуали, музику, стрільбу з лука, вміння правити колісницею, читати, писати й лічити.

Китай подарував світові багато відкриттів і винаходів. Це папір, компас і сейсмограф, паперові гроші, лак, що проти-

діяв кислотам і витримував температуру до 500 °С. Це далеко не вичерпний перелік того, що винайшли давні китайці.

- Уважно розгляньте ілюстрації, які стосуються винаходів давніх китайців. Підготуйте стислий коментар до кожної з них.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. З півночі Стародавній Китай захищений горами

А Гімалаями

В Кісо

Б Тибетом

Г Альпами

2. Культура, що в перекладі з китайської означає «молодий листок», — це

А чайний кущ

В хлібне дерево

Б кавове дерево

Г лимонне дерево

3. Китайці називали свого імператора

А «Батьком народу»

В «Сином Неба»

Б «Сином народу»

Г «Братом Неба»

2. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- Відомо, що імператор Цінь Шіхуанді помер у 210 р. до н. е. у віці 48 років. У якому році народився імператор?

3. Дізнайтеся, як виготовляли папір у Стародавньому Китаї.

Бамбук, ганчір'я, рис і коноплі подрібнювали, замочували у воді та варили до розчинення. Масу переливали в ємність, а потім зачерпували з неї рамкою з натягнутою сіткою із шовкових ниток. Вода сті-

кала, а на сітці залишався шар паперу. Вологий аркуш знімали із сітки й висували.

- Яке значення для людства мало винайдення паперу?

4. Повчання Конфуція «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі» вважають золотим правилом моралі. Як ви вважаєте, чому? Чи є в інших релігіях подібна настанова?

5. Позначте на контурній карті Великий китайський мур і межі держави Цінь Шіхуанді. Хто загрожував жителям імперії з півночі?

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «Піднебесна», «конфуціанство».

7. Складіть історичний портрет Цінь Шіхуанді.
8. Поцікавтеся історією винаходів у Стародавньому Китаї. Підготуйте розповідь про один із них (на вибір). Доберіть ілюстрації.

Етапи виготовлення паперу

Поміркуйте та розкажіть

- Як природні умови визначали заняття населення, що проживало в долинах річок Хуанхе та Янцзи.
- Як утворилася імперія Цінь.
- За яким принципом здійснювався поділ населення на ранги.
- Якими досягненнями відзначився Стародавній Китай. Як і де використовують ці винаходи сьогодні?

Перевіряємо свої досягнення

1. Виконайте тестові завдання.

1. Вислів «Єгипет — дарунок Нілу» належить

- А Істру
- Б Геродоту
- В Діогену
- Г Геродіану

2. На ілюстрації зображено винахід давніх єгиптян —

- А компас
- Б сейсмограф
- В шадуф
- Г водяний годинник

3. Першою пірамідою, спорудженою в Стародавньому Єгипті, вважають піраміду

А Хеопса	В Тутанхамона
Б Джосера	Г Міни
4. У єгипетських школах дітей НЕ навчали

А арифметики	В геометрії
Б медицини	Г письма
5. Основна рослина Месопотамії — це

А очерет	В кедр
Б бамбук	Г фінікова пальма
6. Зображений на ілюстрації предмет найімовірніше винайшли у

А Стародавньому Єгипті	
Б Месопотамії	
В Фінікії	
Г Стародавній Індії	
7. Шумери вперше у світі запровадили

А водний транспорт	В суд присяжних
Б шкільну систему	Г бібліотечну справу
8. За роки правління Хаммурапі НЕ було

А ухвалено закони	
Б збудовано нові зрошувальні канали	
В запроваджено митну службу	
Г скасовано податки для громадян	
9. Винахід, зображений на ілюстрації, належить

А єгиптянам	
Б шумерам	
В фінікійцям	
Г китайцям	
10. Письмо, яким послуговувалися фінікійці, — це

А клинописне	
Б ієрогліфічне	
В вузликове	
Г звуко-буквене	
11. Походження персів дослідники й дослідниці пов'язують із

А аріями	В гіксосами
Б шумерами	Г амореями
12. Реформа, яку здійснив перський цар Дарій I, — це

А запровадження суду присяжних	
Б запровадження поштового зв'язку	
В забезпечення віротерпимості в державі	
Г забезпечення будівництва зрошувальних каналів	
13. Хараппська цивілізація виникла в долині річки

А Тигр	В Інд
Б Євфрат	Г Ганг

14. У «лісових школах» у Стародавній Індії викладали
А гуру	В монахи-аскети
Б жерці	Г писарі
15. Засновником буддизму став
А Ашока	В Сідхарха Гаутама
Б Чандрагупта	Г Конфуцій
16. Засновником конфуціанства став
А Цінь Шіхуанді	В Сідхарха Гаутама
Б Кун Фу-цзи	Г Ашока

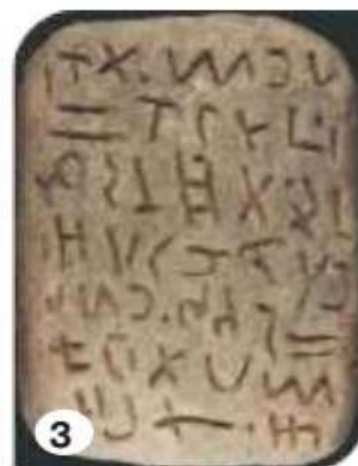
2. Розгляньте зображені на ілюстраціях зразки письма. Яким цивілізаціям вони належать? Складіть у зошиті розповідь про значення письма для розвитку суспільства.

1

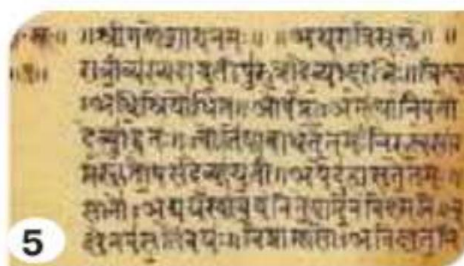
2

3

4

5

3. Про навчальні заклади якого регіону стародавнього Сходу йдеться? Оберіть правильне твердження.

- А** Перші навчальні заклади, у яких готували писарів, називали «Будинками табличок» (едубби), що походить від назви табличок на глині, на яких виконували клинописання.
- Б** Для представників трьох вищих каст навчання розпочиналося після особливого ритуалу посвячення в дорослі.
- В** Гаслом школи тих часів можна вважати вислів, записаний в одному з давніх папірусів: «Дитина має вухо на своїй спині, необхідно бити її, щоб вона почула».

- Яке значення мають школа та освіта для суспільства?

3. Прочитайте уривок із джерела.

«Володар Цінь був людиною з великими очима й грудьми хижого птаха. Він не вирізнявся добротою. У нього був голос шакала і серце тигра й вовка одно-

часно. Коли він потрапив у скрутне становище, з легкістю підкорявся іншим. Але якщо домагався свого, він так само легко міг розчавити людину».

- Порівняйте джерело з портретом історичного діяча. Чи втілює художник риси його вдачі? Що вам ще відомо про нього?

4. Прочитайте інформацію і складіть хронологічну задачу. Розв'яжіть її. Чому сад назвали *висячим*?

Найуспішнішим правителем Вавилону називають Навуходоносора II (605–562 рр. до н. е.). Він створив висячий парк для своєї дружини Амітіс. Жінка, яка виросла в Мідії (місцевості з пишною рослинністю), страждала в шумному Вавилоні. Рукотворний парк нагадував їй про батьківщину. Однак в історії залишилася помилкова назва парку — «Висячі сади Семіраміди», хоча ця правителька царювала на 200 років раніше.

Висячі сади Семіраміди.
Художня реконструкція

5. Пригадайте матеріал розділу 2 та заповніть у зошиті таблицю.

	Стародавній Єгипет	Дворіччя	Близький Схід	Стародавня Індія	Стародавній Китай
Річки, з якими пов'язане виникнення перших цивілізацій	Ніл				
Перші цивілізації, які виникли в регіоні				Хараппська	
Письмо			звуко-буквене		
Заняття мешканців					
Хто перебував на вершині суспільства					
Винаходи, які пов'язують із регіоном					

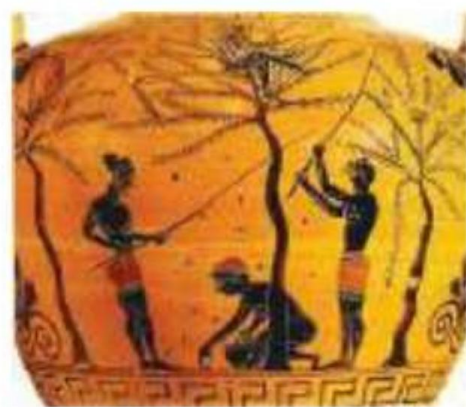

РОЗДІЛ 3

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 26 Природа й населення Стародавньої Греції

Давні греки вважали, що оливкові дерева наділені магічною силою. Побутувала думка, що оливкові дерева були посередниками між богами й простими людьми. Згідно з легендою, богиня Афіна в змаганні з Посейдоном змогла завоювати серця і прихильність греків тоді, коли піднесла їм оливи. Відтоді дерево оливи стало уособленням мудрості, достатку, миру й родючості. Вінок переможців Олімпійських ігор містив гілки саме оливкового дерева, їх також використовували для оздоблення весільних церемоній.

Збирання оливи.
Давньогрецька ваза

- Як ви вважаєте, що відрізняло давньогрецьку цивілізацію від інших цивілізацій стародавнього світу?

1. Які особливості природного та географічного положення Стародавньої Греції?

Стародавню Грецію вважають колыскою європейської цивілізації. Давньогрецьку та давньоримську цивілізації називають *античними*. До території поширення давньогрецької цивілізації належали південна частина Балканського півострова, острови Егейського та Іонічного морів, узбережжя Малої Азії.

Римляни назвали цю дивовижну країну *Грецією*. Однак народи, що населяли цю землю, дали їй іншу назву — *Елла-*

да. Себе ж називали *еллінами*. Це гірська країна, оточена морями. Гори вкриті лісами, а між ними долини, де течуть невеликі річки. Бурхливі в осінньо-зимовий сезон дощів, під час літньої посухи вони перетворювалися на маленькі струмки. Тому грекам бракувало прісної води, яка була на вагу золота. Цілком логічним видається побажання давніх греків подорожнім — «щасливої дороги та свіжої води».

Земля кам'яниста, однак зігріта південним сонцем і захищена горами від пронизливих північних вітрів. Доволі багата на корисні копалини: залізо, мідь, срібло та глину. На кам'янистому ґрунті добре росли виноград та оливкові дерева. Значно гірше — овочі й зернові культури.

Берегова смуга утворює безліч затишних бухт. Мабуть, саме тому греки стали мореплавцями. Увесь півострів поділений горами на *Північну, Середню та Південну Грецію* (півострів Пелопоннес). Південна Греція була ідеальним місцем для землеробства та скотарства. Північну й Південну Грецію сполучала єдина дорога, прокладена через *Фермопільську ущелину*. Особливе місце в історії Еллади посідає область Аттика, але про це згодом.

2. Якими були заняття давніх греків?

Народ Еллади став великим виключно завдяки своїм наполегливості та працьовитості. Кам'яниста земля малопридатна до землеробства, тому еллінам доводилося навіть переносити землю в кошиках із заболоченої місцевості на підвищення, утворюючи тераси.

Вирощували пшеницю, жито, оливи та виноград. Особливу роль у землеробстві відігравало маслинництво. Оливкову олію використовували як харчовий продукт, лікарську та косметичну речовину, нею освітлювали домівки. З винограду робили вино, яке розводили джерельною водою і так рятувалися в спеку. Схили гір використовували як пасовища для худоби. Греки тримали овець, кіз, мулів, коней і свиней.

Завдяки багатству надр розвивалися ремесла. Поклади заліза в Лаконії, міді на о. Евбея та Кіпрі сприяли розвиткові металургії та ковальства. Червону й сіру глину використовували в гончарстві та виготовленні черепиці, мармур з родовищ Аттики та о. Парос — у будівництві.

Греки були сміливими мореплавцями. Поступово вони вивчили все узбережжя Середземного й Чорного морів. Чорне море греки називали *Понт Евксинський*, що в перекладі означає «гостинне море».

- Розгляньте розписи на грецьких вазах. Про що може свідчити такий вибір сюжетів?

3. Рабство в Стародавній Греції

У Стародавній Греції рабство було звичною практикою. Основним джерелом поповнення рабів була війна. Рабами були здебільшого люди з негрецьких племен, яких греки, а згодом і римляни, зневажливо називали *варварами*. За армією рухалися торгівці, які скуповували рабів у воїнів. Ще одним джерелом рабів було піратство. Усі, хто не міг відкупитися від піратів, перетворювалися на рабів. Часом і самі греки могли стати рабами, зокрема за наявності боргів. Рабами були й діти рабів.

Рабів продавали й купували на ринках. На «особливому камені продажу» торгівці виставляли свій «живий товар». Вважають, що найбільше рабів було в Атиці. Тут раби становили майже третину населення.

Зазвичай працю рабів використовували в копальнях і ремісничих майстернях, значно рідше в сільському господарстві. Крім того, раби були слугами, а також допомагали виховувати дітей. Використовувала працю рабів і держава. Вони були писарями, службовцями, судовими приставами й катами.

- Розгляньте ілюстрації. Як ви розумієте висловлення: «В Афінах рабів, немов мурах»? Чи згодні ви з тим, що рабство неприпустиме в цивілізованому світі?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Давні греки називали свою батьківщину

А Грецією	В Балканами
Б Елладю	Г Месопотамією

2. Надра Стародавньої Греції НЕ були багатими на поклади

А алюмінію	В срібла
Б мармуру	Г міді

3. Область у Стародавній Греції, у якій було найбільше рабів, — це

А Фессалія	В Лаконія
Б Беотія	Г Аттика

2. Порівняйте природні умови Стародавньої Греції та країн Сходу. Як це впливало на заняття її мешканців?

3. Оберіть у переліку зайве. Відповідь обґрунтуйте.

- Оливи, виноград, фініки, зернові культури.
- Віслик, кінь, свиня, верблюди.

4. Складіть кілька запитань до одного з пунктів параграфа (на вибір), використовуючи питання чому?. Обміняйтеся запитаннями з однокласником чи однокласницею. Дайте на них відповідь.

5. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «античність».

6. Якби вам довелося провести екскурсію Стародавньою Грецією, про що б ви розповіли?

7. Складіть і запишіть у зошит сенкан до слова *Еллада*. Обговоріть у класі результати роботи. Оберіть найкращий варіант.

Поміркуйте та розкажіть

- Якою була система рабства за часів античності.

§27–28 Мінойська й ахейська палацові цивілізації

Римська мозаїка на тему грецького міфу про Тесея

Писемних джерел з історії Стародавньої Греції мало. Проте є грецькі міфи. Хоча це літературне джерело, але все ж таки...

«Був собі верховний бог Зевс. Він украв фінікійську принцесу, яку звали Європою. У них народилося троє синів — Радамант, Сарпедон і Мінос. Європа втекла від Зевса й вийшла заміж за критського царя Астерія. Коли він помер, новим царем, за традицією, мав стати хтось із синів. Ця роль випала Міносу, який переконав одноплемінників, що має силу від бога і зробить Крит величним, сильним і могутнім».

Чи можуть міфи слугувати джерелом у вивченні історичного минулого? Що в цьому переказі міфу може виявитися історичною дійсністю?

- Чи можуть міфи слугувати джерелом у вивченні історичного минулого? Що в цьому переказі міфу може виявитися історичною дійсністю?

1. Хто населяв Грецію в давні часи?

Про найдавніших жителів Балкан майже нічого не відомо. Наприкінці III тис. до н. е. сюди прийшли племена **ахейців**. Припускають, що до цього вони мешкали в Придунайській низовині або й Північному Причорномор'ї. Наприкінці II тис. до н. е. тут з'явилися **дорійці**. Історики називають ще дві групи племен, що населяли давню Елладу: **іонійці** та **еолійці**. Так унаслідок переселень сформувалася на основі зазначених чотирьох племінних об'єднань грецька народність.

2. Яку цивілізацію вважають найпершою в Європі?

Найдавніша цивілізація в Європі виникла на острові Крит. Її називають палацовою, бо палац був не тільки резиденцією царя, а й місцем здійснення релігійних культів, тут розміщувалися продовольчі склади й ремісничі майстерні. Критяни навіть не будували захисних мурів, адже мали потужний флот. Цивілізація Криту існувала приблизно в 2000–1400 рр. до н. е.

Найбільшого розквіту держава досягла за часів правління царя **Міноса**, коли відбулося об'єднання палаців. Від його іме-

ні походить назва критської цивілізації — *мінойська*. Кносський палац царя Міноса став центром царства. Критська держава панувала в ті часи у східному Середземномор'ї. Крит володів потужним військовим і торговельним флотом. Критяни продавали оливкову олію, вино, керамічні вироби, вовну. Купували метали та знаряддя праці.

- Чи можна припустити, що Кносський палац царя Міноса та міфічний лабіринт Мінотавра це одна й та сама споруда?

Кносський палац.
Реконструкція

- Чому мінойську цивілізацію вважають найпершою в Європі? Обчисліть, на скільки століть мінойська цивілізація молодша за єгипетську чи хараппську.

3. Хто і за яких обставин відкрив мінойську цивілізацію?

До початку XIX ст. Мінойська цивілізація існувала тільки в міфології. Міфи про Тесея та Мінотавра підтвердилися завдяки розкопкам, хоча й фрагментарним. У 1900 р. великий поціновувач грецьких міфів *Артур Еванс* придбав землю на одному з пагорбів і розпочав розкопки, які тривали понад 40 років. Було виявлено палац із 300 кімнат — житлових і господарських приміщень. Це й був Кносський палац. У палаці вперше в історії людства було застосовано такі інженерні та архітектурні дива, як природне та штучне освітлення, водогін і каналізація, вентиляція, опалення тощо. Приміщення були сполучені складною системою коридорів і переходів. До того ж вони не мали зовнішніх вікон, а тому освітлювалися через стельові отвори. Для чужинця споруда дійсно була подібна до лабіринту. Подальші розкопки засвідчили, що на Криті, окрім Кносського, існувало ще три палаці.

- Ознайомтесь з 3D-реконструкцією Кносського палацу, скориставшись QR-кодом.

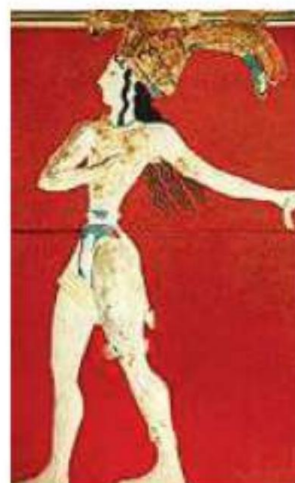
- Розгляньте ілюстрації. Опишіть чоловіче й жіноче вбрання. Що ви можете сказати про майстерність критських художників?

Фреска «Парижанка»
(так її назвав А. Еванс)

Мінойська
жінка

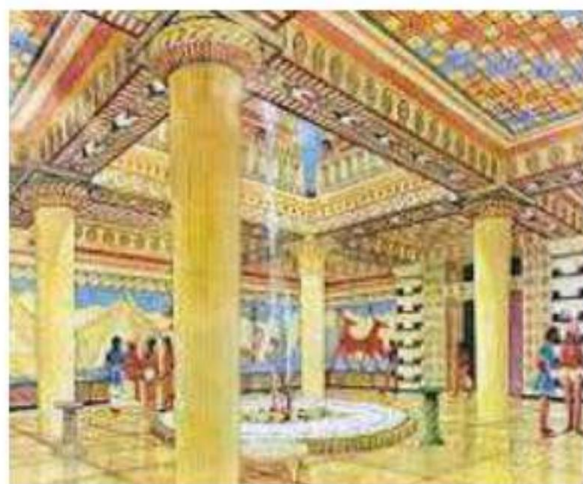
Принц із
ліліями

4. Що нам відомо про ахейську цивілізацію?

Найдавнішими джерелами знань про ахейців також були грецькі міфи. Саме з ахейцями пов'язують нову грецьку цивілізацію, яку ще називають мікенською, бо головним містом царства було м. Мікени. Також існували інші держави ахейців навколо міст Пілос, Афіни, Фіви та Тиринф. Так само, як і на Криті, центрами державного життя в ахейців були палаці. Проте вони були обнесені міцними кам'яними мурами.

- Поміркуйте, у чому причина такої відмінності.

Приміщення в палацах були розташовані планомірно. У центральній частині знаходилася парадна зала з культовим вогнищем. До неї прилягали житлові й господарські приміщення. У Пілоському палаці були ванні кімнати, водогін, каналізація, а в коморах посудини для зберігання олії та інших продуктів. Також у палаці знайдено глиняні таблички, з яких ми дізнаємося про соціальне життя в ахейських державах.

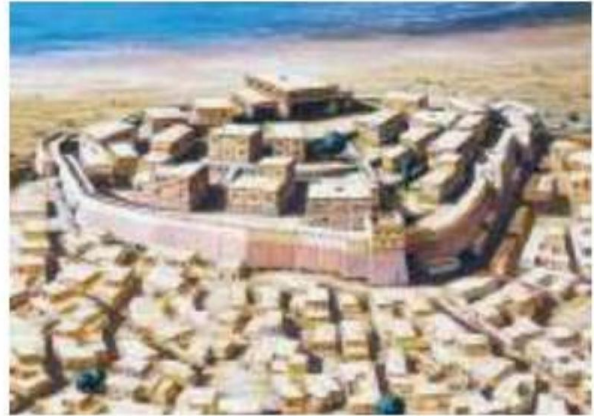
Центральна зала палацу
в Пілосі. Реконструкція

На чолі держави були володар і його міністр, а також свита

володаря. Держава була поділена на округи-общини, якими управляла місцева знать — великі землевласники. Населення ділилося на дві групи: демос (народ) — представники ахейських племен і підкорений місцевий люд. Земля належала володарю та общинам. З-поміж богів найбільш шанованим був морський володар Посейдон.

5. Як грецькі міфи допомагають нам вивчати історію Стародавньої Греції?

І знову ми звертаємося до міфів. Міф про Троянську війну вказує на ахейців, які воювали з троянцями. Приводом до збройного конфлікту стало викрадення сином царя Трої Парісом дружини царя Спарти — Єлени. Ахейці, очолювані царем Мікен Агамемноном, довго намагалися взяти Трою, але їм це не вдавалося. Тоді цар острова Ітаки Одиссей запропонував перехитрити троянців. Було побудовано велетенського дерев'яного коня, порожнього всередині. Ахейці сіли в кораблі й удали, що відступають. Троянці зраділи закінченню війни. Вони вийшли за мури міста, де їх зустрів один з ахейських воїнів, який пояснив, що кінь є подарунком богині Афіні. Троянці йому повірили й втягнули дерев'яного коня до міста. Уночі, коли містяни спали, із черева коня вибралися Одиссей і 30 найкращих ахейських воїнів. Вони відчинили міську браму і впустили військо. Так ахейці захопили Трою і повернули до Спарти царицю Єлену.

Троя. Реконструкція

Саме міфи й твори грецького поета *Гомера* про життя царя Ітаки Одиссея надихнули німецького археолога-аматора *Генріха Шлімана* на пошуки легендарної Трої. Довгі роки розкопок увінчалися успіхом — Трою було знайдено.

Із міфами Троянського циклу пов'язано чимало крилатих висловів. Наведемо пояснення деяких із них.

Генріх Шліман

Дари данайців. Троянський кінь — підступні дари, що несуть із собою загибель тим, хто їх отримує. Данайці (так троянці називали греків) після тривалої і безуспішної облоги Трої вдалися до хитрощів, про що говорилося вище. Коли жрець Лаокоон побачив біля брами велетенського коня, він вигукнув: «Боюся я данайців, навіть коли вони приносять дари!».

Яблуко розбрату (яблуко незгоди) — богиня незгоди Ерида, яку не запросили на весілля Фетіди і Пелея, кинула в натовп гостей яблуко з написом «найпрекрасніший». Гера, Афіна та Афродіта ніяк не могли дійти згоди і, пересварившись, звернулися до троянського царевича Паріса з проханням їх розсудити. Паріс присудив яблуко Афродіті. На знак подяки вона допомогла йому викрасти Прекрасну Єлену, що стало приводом до Троянської війни.

- Як ви вважаєте, чим можна пояснити, що міфи є джерелом найбільш влучних крилатих висловів?

Після завершення війни грецькі царства пересварилися між собою, бо ніяк не могли поділити військову здобич. Мікени перестали бути головним містом, чим скористалися дорійці. Наприкінці XII ст. до н. е. ахейська цивілізація припинила своє існування.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Палац царя Міноса пов'язаний із містом

A Пілосом

B Кноссом

B Мікенами

Г Тиринфом

2. З відкриттям для нас Кноського палацу пов'язане

A XVII ст.

B XX ст.

B XIX ст.

Г XXI ст.

3. Залишки загадкової Трої відкрив

A Роберт Пешлі

B Артур Еванс

B Мінос Калокерінос

Г Генріх Шліман

2. Які факти можна навести для підтвердження існування в II тис. до н. е. на о. Крит цивілізації? Чим можна пояснити її назву, адже вона не пов'язана ні з назвою народу, ні зі столицею держави?

3. Складіть коротку розповідь про мінойську палацову цивілізацію. Ровесницею яких цивілізацій стародавнього Сходу вона була? Обґрунтуйте відповідь.

4. Складіть у зошиті сенкан до слова *міф*. Обговоріть у класі результати роботи. Оберіть найкращий варіант.

5. Чому навколо ахейських міст, на відміну від критських, споруджували потужні захисні мури? Відповідь обґрунтуйте.

6. Наведіть факти, що підтверджують існування цивілізації на материковій Греції в XIV–XII ст. до н. е.

7. Позначте на контурній карті межі поширення мінойської та ахейської цивілізацій, найважливіші міста обох цивілізацій.

8. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «палацова цивілізація».

9. Знайдіть в інтернеті або в бібліотеці міф про Тесея. Визначте, яка інформація в ньому має історичне підґрунтя, яка є художнім вимислом. Поясніть крилатий вислів *нитка Аріадни*.

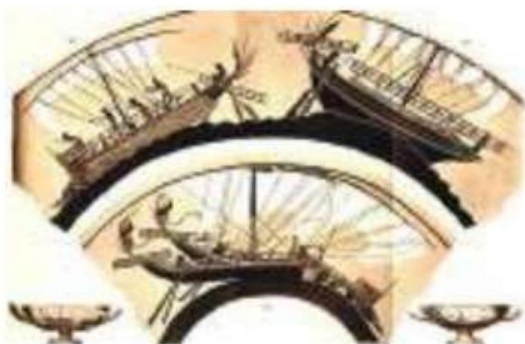
10. За матеріалом параграфа складіть і розв'яжіть хронологічну задачу.

Поміркуйте та розкажіть

- Про розквіт і занепад мікенської та ахейської цивілізацій.
- Хто з дослідників зумів підтвердити існування цих цивілізацій.

§ 29–30 Грецьке суспільство та Велика грецька колонізація

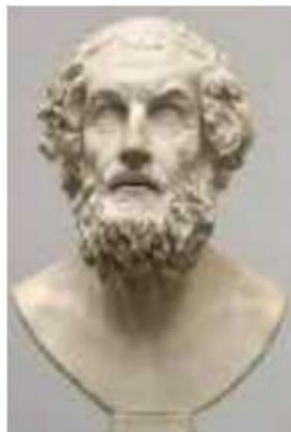
Конструкцію кораблів давні греки запозичили у фінікійців. Для здійснення військових походів, кораблі мали бути витривалими й маневреними. Середземноморські майстри до початку V ст. розпочинали будівництво корабля з обшивки, а вже потім переходили до внутрішнього облаштування. Основною рушійною силою грецьких суден були раби, які сиділи на веслах. Кораблі будували двох типів: *торговельні* — більш широкі й незграбні, але здатні перевозити важкі та об'ємні вантажі; *військові* — легкі й маневрені, оснащені веслами й вітрилами, на носі кожного був таран для атаки на ворожі кораблі під час бою.

Зображення на давньогрецькій чаші

- Поміркуйте, яку роль відігравав у ті часи флот. Уважно розгляньте ілюстрацію (с. 123) і визначте, де зображено військовий корабель, а де торговельний.

1. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера

Гомер

Гомер — легендарний давньогрецький поет, якого вважають автором поем «Іліада» та «Одіссея». Для істориків Гомер цікавий насамперед тим, що він дуже детально описував життя греків, зокрема їхній побут, звичаї, військові походи тощо.

Про що ж ідеться в цих поемах? В «Іліаді» Гомер описав Троянську війну, відтворив побут як ахейців, так і троянців. Автор прославляв не війну, а мужність, відвагу, силу, гідність і почуття обов'язку її учасників.

«Одіссея» стала продовженням оповіді про Троянську війну. У ній ідеться про пригоди царя острова Ітаки Одиссея, який 10 років воював із Троєю, а після війни намагався повернутися додому.

Твори Гомера є безцінними джерелом для дослідників і дослідниць історії. Про що можуть говорити рядки «Іліади»:

«Я ж не заради троянських прийшов списоборців хоробрих
Тут воювати, — нічим-бо мені вони не завинили.

Ані биків не займали у мене вони, ані коней,

В широкоскибій Фтії моїй плодородній ніколи

Нив не топтали, — високі-бо гори лежать поміж нами...»?

Якщо ви вважаєте, що основна роль у господарстві належала скотарству та рільництву, то ви праві. Худобу в ті часи

Мотиви «Одіссеї»
на давньогрецькій вазі

вважали показником багатства. Зокрема, Одиссей володів дванадцятьма чередами великої рогатої худоби та кількома отарами овець і кіз. Худоба в ті часи була обмінними грошима.

З поем Гомера відомо також, що ремісників тоді було доволі мало. Не було майстерень, тому ремісники переміщалися із села до села,

шукаючи заробітку. Отже, господарство греків у ті часи мало ознаки *натурального*. В «Одіссеї» головний герой вихваляється своєю роботою: «Хто ж може зрушити з місця те ліжко, яке я зробив?».

- Яку роль у розвитку давньогрецького суспільства відігравало використання залізних знарядь праці?
- Чому ковалі, на відміну від інших ремісників, працювали в постійних майстернях?

Гефест — бог вогню, покровитель ковальського ремесла. Зображення на давньогрецькій вазі

2. Як було організоване тогочасне суспільство?

- Пригадайте, що таке патріархат.

У грецькому суспільстві панували племінні й родові відносини у формі патріархату. Землі общини розподіляли між родинами за жеребом. Наділ для однієї родини мав назву *клер*, а його володарем був клерник. Про рабовласницькі відносини вам уже відомо, як і про те, що в сільському господарстві працю рабів використовували не так часто.

Суспільний устрій Стародавньої Греції

Аристократи — представники заможних родин, які володіли землями і могли передавати їх у спадок. Становили в суспільстві меншість.

Демос (селяни, скотарі, ремісники) — вільне населення, яке мало певні громадянські права, тобто могло голосувати на народних зборах.

Раби (селяни-боржники, полонені).

Після Троянської війни Греція ослабла, і згодом її завоювали *дорійці*, які жили невеликими родовими общинами. Очолював общину *базилевс* — правитель, якого обирала сама община. Для вирішення важливих питань дорійці скликали народні збори із чоловіків-воїнів.

Із часом влада родової знаті та майнова нерівність посилювалися. Суспільство поділилося на дві групи — аристократів і демос.

- Розгляньте схему (с. 125). Як ви вважаєте, яка група становила більшість у суспільстві? Поясніть свою відповідь.

3. Що таке *тиранія*?

Рано чи пізно між аристократією та демосом мало загостритися протистояння. Так воно й сталося. Аристократія поступово втрачала владу, яку захоплювали представники демосу. Доволі часто нові вожді встановлювали одноосібне правління, яке називали *тиранією*. У сучасному світі цей термін асоціюється з гнобленням, насильством, що пов'язано з необмеженою владою. Однак в Елладі це поняття не мало зловісного забарвлення.

Елліни називали тираном людину, яка могла вирішувати всі питання одноосібно, без скликання народних зборів. Його обирали з-поміж найвпливовіших громадян. Які обставини могли підштовхнути греків передати всю владу в руки одній людині? Це війна, економічна криза або жахливі наслідки протистояння аристократії та демосу. Отже, тиранія була вимушеним кроком за скрутних обставин.

Народні збори

- Як ви вважаєте, чи хотіли тирані з часом віддавати свою владу? Чи була в них можливість правити одноосібно й надалі?

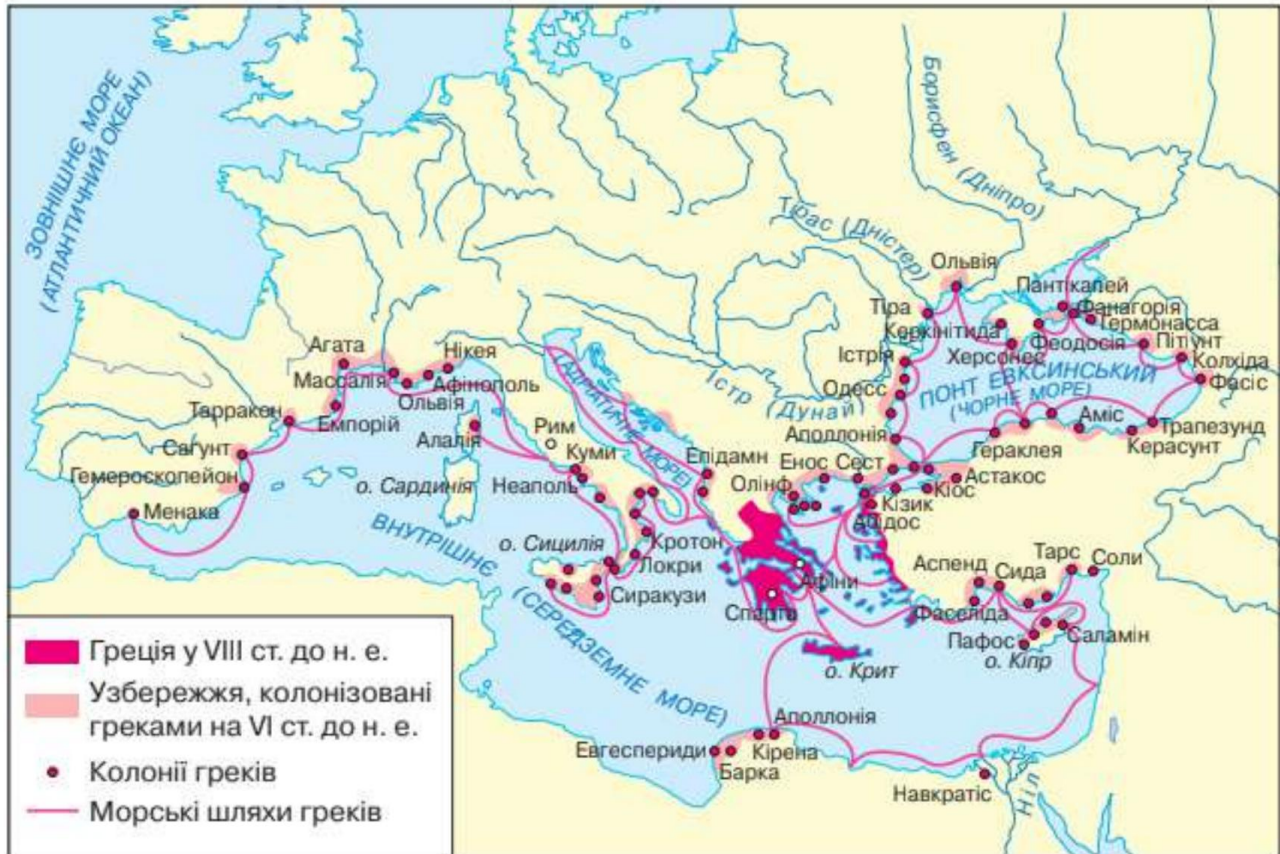
4. Що таке *Велика грецька колонізація* і в яких напрямках вона відбувалася?

Час не стояв на місці, грецькі держави-*поліси* розросталися і ставали численнішими. Постало питання, а як прогону-

вати всіх. Тому частина греків залишала домівки й вирушала на пошуки нових земель, придатних для обробітки. Так розпочалася **Велика грецька колонізація**, яка тривала впродовж VIII–VI ст. до н. е.

- Пригадайте, що таке колонізація, колонія та метрополія.

Велика грецька колонізація

Велика грецька колонізація відбувалася за трьома напрямками.

- **Західний напрям** — це Італія та о. Сицилія. Саме в цьому напрямку було засновано найбільше колоній — майже 500.
- **Північно-східний напрям**. Спочатку грецькі колонії з'явилися на узбережжі Фракії, яка була багата на поклади золота. Потім вони освоїли землі біля протоки Босфор (майбутній Константинополь). Також багато колоній елліни заснували в Західному й Північному Причорномор'ї.
- **Південний напрям** був найслабший, оскільки в Північній Африці вже існували колонії іншої держави. Тож греки наразилися на сильний опір фінікійських торговців та могутніх асирійських, нововавилонських царів і єгипетських фараонів, тому змогли облаштувати всього кілька колоній.

- Розгляньте карту. З'ясуйте, які колонії були засновані на кожному з напрямків колонізації. Чому в Африці було засновано так мало колоній?

5. Якими були причини колонізації та як вона відбувалася?

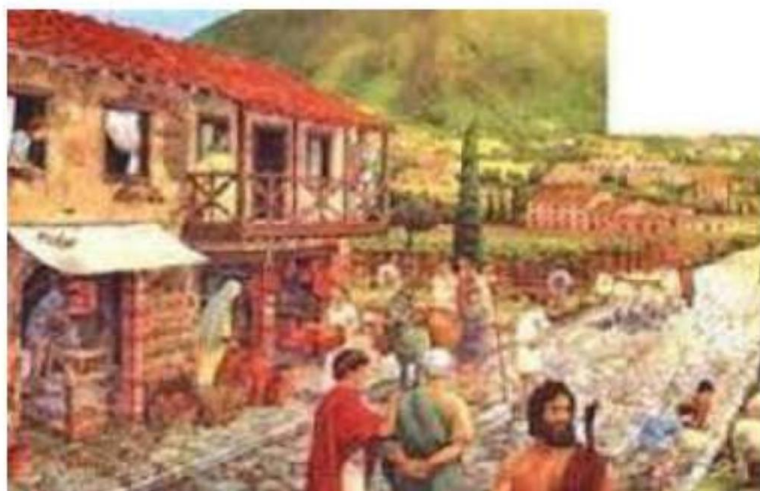
Наважитися покинути власну домівку й відправитися світ за очі не так і просто. Що ж штовхало еллінів в обійми невідомого? Для цього мали бути вагомі причини.

- **Зростання чисельності населення.** Еллінам бракувало земель для обробітку, сировини та ринків для продажу продукції. Усе це було в колоніях.

- **Соціальна нерівність.** Боротьба між аристократією та демосом посилювалася. Ті, хто не мав нічого, охоче вирушали на пошуки кращої долі.

- **Політична боротьба.** З розвитком грецького поліса посилилася політична боротьба між різними групами. Для тих, хто програв, це була можливість уникнути переслідувань.

Як відбувалося заснування колонії? Спочатку спеціальна експедиція знаходила зручне місце — морське узбережжя з бухтою, родюча земля, джерела питної води. Потім у місті-метрополії оголошували запис добровольців для переселення. Хоча ними могли стати й вихідці з інших міст. Потім обирали посадовця, який очолював колоністів. Уже на місці визначали, де саме буде побудовано нове поселення, а де — сільськогосподарська округа. День за днем формувалося нове місто за таким же принципом, як і метрополія.

Грецька колонія на березі Чорного моря.
Реконструкція

- Розгляньте ілюстрацію. За яким принципом будувалося життя переселенців на новому місці?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Показник багатства в еллінів — це

А земельний наділ

В наявність майстерні

Б кількість худоби

Г усе зазначене разом

2. Общинні землі

А розподіляли між селянами за жеребом

Б продавали на торгах

В належали виключно аристократам

Г винаймали селяни

3. Форма правління в Елладі, коли влада належала одній людині без скликання народних зборів, — це

А демократія

В тиранія

Б монархія

Г олігархія

2. Заповніть у зошиті таблиці.

3. Про що йдеться в «Іліаді» та «Одіссеї» Гомера? Чи можна вважати Гомера істориком?

4. Пригадайте схему, що відображає суспільний устрій Еллади. Назвіть ці групи населення. Які наслідки мало перетворення громадян-боржників на рабів? Хто з уже відомих вам історичних діячів намагався цьому протистояти?

5. Пісістрат, представник знатного роду в Аттіці, установив тиранію в Афінах у 560 р. до н. е. Свою політику проводив в інтересах демосу: роздавав землі бідноті, надавав пільгові кредити, установлював допомогу людям, скаліченим війною. Скільки років минуло з того часу? Скільки років відділяє цю подію від початку правління Чандрагупти в Індії? Яка з подій відбулася раніше?

6. Складіть запитання до пп. 4 і 5 параграфа, використовуючи питання *що? де? коли? хто? для чого? чим? як?* Обмінюйтеся за-

питаннями з однокласником/однокласницею. Дайте відповіді на запитання.

7. Позначте на контурній карті напрямки Великої грецької колонізації.

8. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «демос», «аристократія», «тиранія».

9. Грецькі бойові кораблі називали *трієрами*. Знайдіть в інтернеті інформацію про них, виконайте малюнок (за бажанням) і підготуйте розповідь до наступного уроку. Презентуйте її в класі.

10. Уявіть, що ви опинилися серед переселенців до майбутньої грецької колонії. Складіть коротку розповідь про свої пригоди.

Поміркуйте та розкажіть

- Про грецьке суспільство за часів Гомера.
- Про досягнення господарства еллінів у цей період.

§ 31

Утворення Афінської держави

Місто — центр давньогрецького поліса

Море неодмінно була гавань чи порт. Наприклад, за 5 км від Афін знаходилася гавань Фалери, де було побудовано порт Пірей. Міський центр поліса міг бути оточений захисним муром. На центральній площі міста здійснювали торговельні операції, проводили спортивні змагання та загальнополісні свята. На території поліса було також кілька сільських поселень, однак міський центр був один. Ось чому поліс називають *містом-державою*.

- Пригадайте випадки з історії, коли міста з прилеглими територіями ставали окремими державами.

1. Як утворився Афі́нський поліс?

Аттика, територія Афінської держави, — область Середньої Греції. Спекотний клімат, кам'яністі ґрунти, поклади срібла й глини — характерні ознаки цієї місцевості.

- Поміркуйте, якими були господарські заняття місцевого населення.

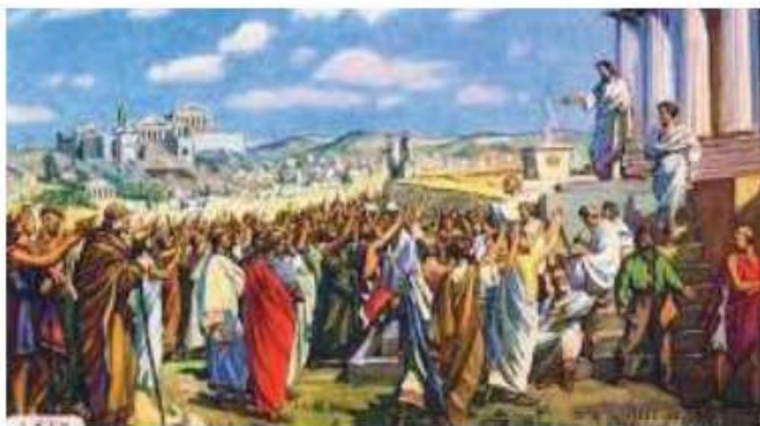
З появою ахейців в Аттиці утворилася держава у формі поліса із центром в Афінах. За міськими мурами розміщувався квартал демосу з лабіринтом вузьких вуличок. Житло знаті — *евпатридів* — у місті було більш просторим. Загалом надзвичайне скупчення людей спричиняло тисняву всюди.

Скелястий пагорб, на якому височів *Акрополь* — укріплена фортеця, оточували житлові квартали. Неподалік вирувала життям *агора* — ринкова площа. В Акрополі розміщувалися головний храм і скарбниця міста.

Під час вторгнення дорійців Аттика відстояла свою незалежність, хоча населення зазнало великих втрат. Посилилася роль демосу в житті поліса, що дало змогу сформува-ти засади *демократичного управління*. Вам уже відомо, що **демократія** — це форма державного управління за активної участі всього населення — громадян. В управлінні державою не брали участі раби та *метеки* — вільні переселенці з інших міст, які не володіли землею та будинками, а також жінки.

Основні державні питання вирішували на народних зборах. Згодом владу прибрали до своїх рук аристократи. Державою правила рада старійшин — *ареопаг*. Щороку на народних зборах обирали 9 архонтів з-поміж аристократів, які й управляли полісом. Демос не брав участі в управлінні державою. Іноді скликали народні збори, але на них тільки оголошували рішення влади.

Народні збори
(еклесії) в Афінах

Родова аристократія багатіла, а народ злидарював. Селяни, не маючи змоги повертати борги, перетворювалися на рабів. Без запровадження змін держава була приречена.

- Поясніть сутність демократичного управління. Ви вже ознайомилися з монархічним правлінням у державах стародавнього Сходу. У чому полягала відмінність між монархічним і демократичним управлінням?

2. Що відомо про реформування життя в Афінах?

Тривалий час елліни керувалися *звичаєвим правом*, тобто у вирішенні суперечливих питань покладалися на традиції та звичаї. Аристократія тлумачила їх на свою користь, та й судьями були представники саме аристократії. Простий люд вимагав упорядкувати закони. За правління *Драконта* близько 621 р. до н. е. в Афінах було створено перший збірник законів. За всі злочини, незважаючи на їхню тяжкість, передбачалося надзвичайно суворе покарання. Злодіїв страчували навіть за дрібну крадіжку. Вираз *драконівські закони* став крилатим та означає «надто суворе покарання».

Сучасний вигляд Акрополя та агори в Афінах

Коли Драконта запитали, чому він призначив такі жорстокі покарання за порушення законів, він відповів: «Я переконаний, що крадій заслуговує на смерть. А суворішого покарання я вигадати не зміг!».

- Кому з правителів уперше спало на думку записати закони? Як ви вважаєте, чому закони Драконта передбачали таке суворе покарання? Порівняйте їх із законами Хаммурапі.

У 594 р. до н. е. першим архонтом обрали Солон, аристократа, який користувався довірою в демосу. Першим законом Солон скасував боргове рабство. В еллінів існував звичай: після взяття позики на землі боржника клали камінь. Якщо борг вчасно не повертали, землю відбирали, а її власник перетворювався на раба. Усі боргові камені було скинуто, а рабів-боржників викуплено на волю за державний кошт.

Селянам повертають землю

Усе населення за кількістю майна поділили на чотири групи.

- *П'ятсотмірники* — найбагатші громадяни, які мали право бути обраними на вищі посади. У часи війни були полководцями.

- *Вершники* — громадяни, які за власний кошт могли придбати коня та обладунки.

- *Зевгіти* — основна маса селянства. Не багаті, але й не бідні. За власний кошт мали купити собі озброєння і служити у важкій піхоті *гоплітами*.

- *Фети* — найбідніші громадяни. Їх не обирали на державні посади, але вони могли голосувати. У війську були легкою піхотою чи матросами на трієрах.

У період між народними зборами всіма справами керувала державна рада із чотирьохсот громадян — *буле*. Також було запроваджено суд присяжних, який розглядав суперечки між громадянами.

Засідання гелілеї — суду присяжних.
Художня реконструкція

Реформи Солона закріпили приватну власність на землю, сприяли розвиткові ремесел. Селянам дозволили продавати вино й олію за кордон. Натомість аристократам заборонили вивозити за межі Аттики зерно.

- Поміркуйте, чому так?

Змінилися й рабовласницькі відносини. Відтепер рабами були тільки чужинці.

- Назвіть причини та зміст реформ Солона.

3. Як завершилося формування Афінської держави?

Закони Солона сприяли економічному розвиткові Афінської держави. Знать прагнула повернути втрачене, однак владу захопив Пісістрат, який захищав інтереси селян. Вам уже відомо про певні нововведення Пісістрата в інтересах народу. Окрім того, він увів податок — 1/10 прибутку. В Афінах було зведено чимало громадських споруд. Щоб догодити селянству, він узаконив свято на честь Діоніса, покровителя виноробства, розвиткові якого посприяли реформи Солона.

- Поміркуйте, чому саме Діоніса. І до чого тут селянство?

Пісістрат, як і його нащадки, був тираном, а безмежна влада, як відомо, розбещує.

За правління архонта Клісфена завершилося формування Афінської держави. Він продовжив перетворення, які розпочав Солон. Аттику поділили на 10 округів. Від кожного округу обирали по 50 представників до **Ради п'ятисот**. А ще обирали 10 стратегів, які керували армією та флотом.

Остракони — черепки для голосування

Щоб запобігти поверненню тиранії, було запроваджено звичай **остракізму**. Громадяни, які мали право голосу, щороку писали на глиняних черепках ім'я найнебезпечнішої, на їхній погляд, людини для держави. Той, хто отримав найбільшу кількість голосів, мав залишити державу на 10 років.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Місто-державу в еллінів — це

А поліс Б ном	В цивілізація Г держава
--------------------------------	--
2. Головна торговельна площа міста в еллінів — це

А акрополь Б торжище	В ринок Г агора
---------------------------------------	----------------------------------
3. У роки правління Солона було

А створено Раду п'ятисот Б запроваджено звичай остракізму В уведено податок — 1/10 на прибуток Г населення поділено на чотири групи за кількістю майна

2. Заповніть у зошиті таблицю.

3. Порівняйте реформи Солона та Клісфена. Які з них мали на меті послаблення впливу аристократів на рід? Чому ми називаємо ці зрушення реформами?

4. Покажіть на карті область Аттика, місто Афіни та порт Пірей. У якій частині Еллади розташована Аттика?

5. Складіть і запишіть у зошит сенкан до слова *демократія*. Презентуйте в класі. Чому систему управління в Аттиці називають *демократією*?

6. Розгляньте ілюстрацію. Чим був вигідний остракізм демосу? Чи можна вважати це проявом демократії?

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «поліс», «демократія», «реформи».

8. Складіть історичну загадку, яка б стосувалася одного з громадських діячів, про яких ішлося на уроці. Загадка повинна мати кілька речень, які вказують на діяльність персонажа, але не називають його. З кожним реченням він має бути дедалі упізнаванішим.

Звичай остракізму
в Афінах

Поміркуйте та розкажіть

- Про становлення Афінської держави.

§ 32 Становлення Спарти

Виступ оратора

У XII ст. до н. е. на території Стародавньої Греції виникло місто Спарта. Основним заняттям місцевих жителів стала війна. Ще вони вирізнялися небагатослівністю, хоча решта еллінів цінувала красномовство. Лаконічна мова спартанців — це здатність викладати думки коротко й доступно. Про це зга-

дується у творах багатьох античних авторів. Зокрема, македонський цар Філіпп II залишив послання, у якому говорилося про завоювання Еллади, про сильне військо і про намір захопити Спарту. Відповідь на це послання була лаконічною: «Якщо».

- Що таке «ораторське мистецтво» та «лаконічна мова»? Чи можна поєднати ці поняття? Що, на вашу думку, було вкладено в оте спартанське «якщо»?

1. Як виникла Спартанська держава?

На південному сході Пелопоннесу розташована область **Лаконія**. Ґрунти тут більш родючі, ніж в Аттіці, а от морські береги незручні для мореплавства. Замість тихих гаваней, як в Аттіці, тут високі й стрімкі скелі або заболочені береги. Тому основним заняттям жителів було землеробство.

У X ст. до н. е. *дорійці* заснували в Лаконії кілька поселень. Незважаючи на відчайдушний опір ахейців, вони підкорили місцеві племена. Дорійці також зазіхали на сусідню Месенію, однак тут усе складалося не зовсім вдало. Месенці захищали свою незалежність у двох Месенських війнах. Проте їхній опір зрештою було здолано. Так утворилася дорійська держава **Лакедемон (Спарта)**.

Що ж сталося з місцевим населенням, якого було в 5–6 разів більше за спартанську громаду? Основним завданням дорійців було збереження свого панування. Поневолених ахейців, які відважно протистояли загарбникам, називали **ілотами** (полоненими). Зазвичай вони працювали на землі

Експансія Спарти у VIII–V ст. до н. е.

або випасали худобу. Ілоти не могли володіти землею, і їх не допускали до участі в громадському житті Спарти.

Були й ті, хто визнав владу дорійців і підкорився. Їх називали *періеками* (тими, що живуть довкола). Вони зберегли свободу, мали право займатися ремеслом і торгівлею. Проте так само не володіли землею і не брали участі в громадському житті Спарти.

Повноправними громадянами були тільки нащадки завоювальників-дорійців — *спартіати*, чоловіки у віці від 30 років. Спартіати не мали права займатися торгівлею або ремеслом. Їхнім головним завданням було воювати та дбати про фізичний розвиток.

- Як ви вважаєте, чи не дивно, що п'ята частина населення зуміла тримати в покорі решту? Чому селяни-ілоти не могли володіти землею?

2. Якою була організація влади в Спарті?

Життя спартіатів було суворим. Щоб утримати владу в суспільстві, існували жорсткі закони організації життя — закони *Лікурга*. Як наслідок, уся країна перетворилася на військовий табір. Усі спартіати носили однаковий скромний одяг, споживали однакову їжу в громадських їдальнях тощо. Це було суспільство рівних. Роль грошей виконували масивні залізні пруті. Отже, накопичувати гроші чи, боронь боже, вкрати ні в кого не виникало бажання. Були заборонені поїздки спартіа-

Герусія — рада старійшин

тів за межі батьківщини, щоб не запозичити звідти нічого «лихого». Мабуть, саме через повну ізоляцію Спарта не подарувала світу філософів, поетів, першовідкривачів у науці.

На чолі Спарти стояли два царі, але їхня влада була обмежена. Важливі питання обговорювала рада старійшин із 28 осіб похилого віку. Царі також входили до складу ради. Питання, схвалені радою, вино-

сили на народні збори, участь у яких брали чоловіки-спартіати, котрим виповнилося 30 років. Якщо народні збори ухвалювали «неправильне» рішення, старійшини чи царі його відхиляли. Таку систему владарювання називають **олігархією**, що означає владу над суспільством невеликої групи людей.

Важливу роль відігравали *ефори* — тогочасна поліція. Ефори наглядали за порядком, а також стежили за вихованням молоді. Час від часу вони влаштовували побоїща ілотів, аби інші були покірними.

- Чи вважаєте ви справедливим спосіб ухвалення рішень у Спарті? Чи позначилися нововведення Лікурга на розвиткові держави?

3. Яким було становище дівчат і жінок у Спарті?

Чоловіків-воїнів змалку вчили бути мужніми. Про витримку спартанських дітей свідчить переказ про хлопчика, який узяв до школи лисеня. Щоб його не сварили, він заховав лисеня під плащем. Під час заняття воно почало дряпатися і кусати, однак хлопчина сидів непорушно. Тільки після того, як лисеня прокусило йому живіт, знепритомнів.

А як виховували в Спарті дівчат? Так само, як і хлопців. Заняття спортом — біг, боротьба, метання списа та диска. Вважали, що заняття спортом потрібні для здоров'я майбутніх дітей. Жінки вміли користуватися зброєю не гірше за чоловіків.

Дівчата й жінки Спарти брали участь у всіх святкуваннях, що в Афінах було неможливим. Заміж вони виходили у віці

18–25 років, тоді як афінянки — у 14. Заміжні жінки займалися домашнім господарством, але зовсім не прядінням і ткацтвом, як афінянки. У Спарті ці справи вважали обов'язком рабів. На відміну від афінянок, спартіатки трималися незалежно. Дружини афінян були слухняними й мовчазними, натомість спартіатки вільно висловлювали й обстоювали свою думку, могли спокійно спілкуватися зі сторонніми чоловіками.

Згідно з переказом, дівчину-спартіатку, яку захопили в полон, збиралися продати в рабство. Покупець поцікавився в неї, що вона вміє робити. «Бути вільною!» — відповіла дівчина.

Костюм
спартіатки.
Художня
реконструкція

- Що для спартіаток означало «бути вільною»? Чи можна вважати цю відповідь лаконічною?

Запитання та завдання

- Виконайте тестові завдання.
 - Область у Стародавній Греції, з якою пов'язане заснування Спартанської держави, — це

А Месенія	В Аттика
Б Аркадія	Г Лаконія
 - Творцем законів, які перетворили Спарту на військовий табір, був

А Солон	В Пісістрат
Б Лікурґ	Г Клісфен
 - Згуртуванню спартанського суспільства сприяла

А родина	В звичаї
Б релігія	Г сувора дисципліна
- Порівняйте, як утворилася держава в Спарті та в Афінах. Обговоріть висновки з однокласниками й однокласницями.
- За допомогою QR-коду прочитайте уривок із твору давньогрецького історика та письменника Ксенофонта «Лакадемонська політія» («Державний устрій Лакадемонії»). Поясніть мету таких нововведень щодо підлітків.
- Прочитайте історичний факт і спробуйте його пояснити.

«Усупереч поширеному переконанню, спартіати не знали мистецтва війни, наприклад, вони не вміли осаджувати

укріплені міста і воювати на морі. Усе, чому їх учили, — битися в пішому строю, сам на сам та у фаланзі».

5. Поясніть термін «олігархія». Доберіть кілька іменників і прикметників для розповіді про олігархічне правління в Спарті.
6. Порівняйте становище жінок у Спарті та в Афінах. Як ви вважаєте, у чому причина такої відмінності?

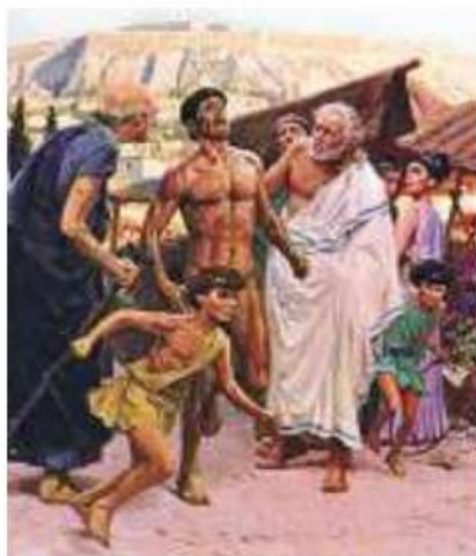
7. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «олігархія».
8. Знайдіть в інтернеті інформацію та ілюстрації про становище жінок в давньогрецькому суспільстві. Також знайдіть інформацію про життя Єлени Прекрасної (Троянської). Вона поводитися як спартіатка чи як афінянка?

Поміркуйте та розкажіть

- Про становлення Спартанської держави.

§ 33

Військова справа в Стародавній Греції

Фідіппід, грецький воїн, який, згідно з переказами, приніс радісну звістку афінянам

Перси неодноразово намагалися захопити Стародавню Грецію. Під час запеклої битви на мілководді загинули два афінські стратеги й полемарх (командувач). І ось уже залишки перської армії у відкритому морі. Афіняни захопили сім трієр (гребці й екіпажі становили чималу частину втрат персів). Воювничими криками вони проводжали супротивника, що тікав. До Афін одразу відправили гінця з радісною звісткою. Стрілою помчав він стежками та кручами. Досягнувши Афін, він прокричав: *«Радійте, ми перемогли!»* — і впав замертво.

Відстань від Марафона до Афін становить 42 км 195 м. На згадку про воїна, що передав ціною свого життя радісну звістку, у спортсменів таку дистанцію називають *марафонською*.

- Пригадайте, як формувалося військо в афінян згідно з реформами Солона? Як здійснювалася військова підготовка в Спарті?

1. Що відомо про конфлікт?

У будь-якого протистояння є причина. У протистоянні демосу й аристократії в Афінах такою причиною було незадоволення демосу своїм становищем у суспільстві, економічні утиски аристократів. Причина протистояння ілотів і спартіатів — позбавлення волі ілотів, страх спартіатів утратити владу над значно більшою кількістю ілотів. В обох випадках йдеться про **конфлікт**, що означає «зіткнення».

Під конфліктом розуміють одну з форм людської взаємодії з метою вирішення проблем. Добре, якщо вдається вирішити конфлікти за допомогою компромісу. **Компроміс** — це досягнення згоди в чомусь завдяки взаємним поступкам. Зокрема, реформи Солона стали своєрідним компромісом між демосом та аристократією. Подолання цього конфлікту сприяло розвитку держави, а отже, пішло на користь обом групам. Зовсім інакше вирішувався конфлікт між спартіатами й ілотами в Спарті — шляхом *насильства*.

Одним із різновидів конфлікту є *збройний конфлікт*, тобто збройне зіткнення між державами чи ворожими сторонами. Із часом збройний конфлікт може перерости у війну, у ході якої сторони можуть погодитися на *перемир'я*, тобто припинення воєнних дій на певний час. Та рано чи пізно війни закінчуються, і сторони укладають мир. Котрась зі сторін перемагає або ж сторони досягають компромісу. Проте не можна говорити про компроміс тоді, коли йдеться про свободу нації, боротьбу за свою державність.

2. Яким було озброєння війська в Стародавній Греції?

В Афінах усіх громадян було поділено на чотири групи залежно від доходів. Саме належність до однієї з груп визначала рід війська, у якому афіняни несли службу в разі потреби. У віці від 18 до 20 років чоловіки проходили військовий вишкіл, і тільки після цього їх допускали до участі в управлінні державою. Чоловіки-громадяни у віці до 60 років становили ополчення — допоміжне військо.

Військова система в Спарті була інакшою. Там військовий вишкіл проходили і чоловіки, і жінки. Для чоловіків військова справа була своєрідним ремеслом. Основним родом військ

Афінський
гопліт

Спартанські воїни. Сучасна
реконструкція

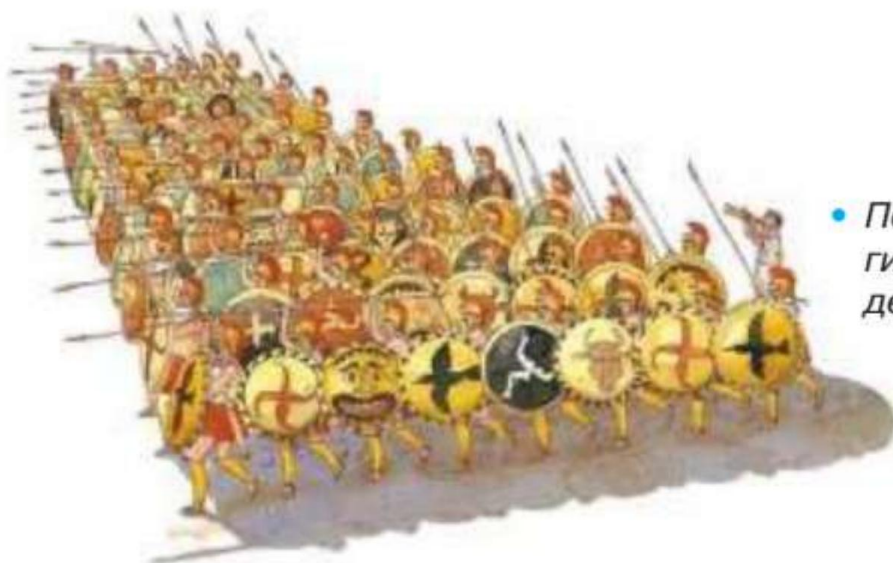
в еллінів були важкоозброєні піхотинці — *гопліти*. Спартанські воїни першими серед греків застосовували стрій *фаланга*, коли воїни б'ються щільно зімкнутими рядами.

Проводжаючи своїх синів на війну, мати казала їм: «Повертайтеся зі щитом або на щиті!». Це означало, що вона бажала їм перемоги, а якщо й загинути, то тільки героїчно. У Спарті існував звичай повертати тіла загиблих у бою воїнів на щиті.

Фаланга відома ще із часів Троянської війни, але остаточно оформилася в VI ст. до н. е. Вона мала від 8 до 16 рядів, зрідка до 25. У ряду було до 1000 воїнів.

3. Що відомо про боротьбу греків із персами?

Вам уже відомо, що в залежність від Персії потрапило й малоазійське узбережжя. Грецькі міста мусили терпіти вла-

- Поміркуйте про переваги й недоліки такого ведення бою.

Грецька фаланга

ду поставлених персами тиранів і платити непосильну данину. У жителів Мілета увірвався терпець, але вони не отримали належної підтримки від інших еллінів. У 493 р. до н. е. перси, очолювані *Дарієм I*, вирушили в похід у Середню Грецію, щоб покарати поліси, передовсім Афіни, які надали підтримку Мілету. На щастя еллінів, буря розтрощила майже весь перський флот. Через три роки перси знову рушили на Грецію, висадилися в Аттиці біля селища *Марафон*. Афіни попросили допомоги в Спарти, але так її і не отримали. Дехто з істориків вважає, що Фідіппід біг саме до Спарти як посланець. Греків очолював полководець *Мельтіад*. Завдяки його вмілій *тактиці* афіняни перемогли, хоча вороже військо втричі перевищувало афінське.

Поразка не зупинила персів. Але й греки не сиділи склавши руки. Усвідомивши, що поодинокі не вистоять, вони змінили *стратегію* захисту. Афіни уклали військовий союз зі Спартою і збудували потужний флот.

У 480 р. до н. е. перси на чолі із *Ксерксом* (сином Дарія I) почали наступ із півночі. Спартанський цар Леонід улаштував у *Фермопільській ущелині* засідку із 7 тис. вояків. Два дні перси не могли пройти ущелиною. Однак знайшовся зрадник, який показав ворогам стежку, що дало їм змогу оточити Леоніда та 300 спартанців. Решті воїнів наказали відступити. Прорвавшись в Аттику, перси спустошили Афіни. Але цього ж року греки виграли морську битву. Надалі воєнні дії відбувалися саме на морі. Афіняни об'єднали всіх у морський союз. На кошти союзу здійснювалося будівництво кораблів.

Війна була тяжкою і довгою. Тільки в 449 р. до н. е. між Афінами та Персією було укладено мир, відомий як *Калійв*. Завдяки миру грецькі поліси знову здобули незалежність.

Пізніше на місці Фермопільської битви було споруджено пам'ятник мужнім воїнам у вигляді лева. На постаменті викарбувано слова:

Цар Леонід, кадр із кінофільму «300 спартанців»
(реж. Зак Снайдер)

«Подорожній, повідай Спарті про нашу загибель;
вірні законам її, тут ми кістьми полягли».

- Чому для пам'ятника обрали образ саме лева? Яку роль відіграли Леонід і спартанці в боротьбі проти персів?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Згода між сторонами завдяки взаємним поступкам, — це

A конфлікт	B мирна угода
Б компроміс	Г перемир'я
- Полководець, під проводом якого афінські війська зуміли здолати втричі більше військо персів, — це

A Солон	B Мельтіад
Б Лікурґ	Г Леонід
- Греки перемогли в греко-перському протистоянні завдяки

A життю за демократичним устроєм
Б тому, що Стародавня Греція була найбільшою державою
B наявності ресурсів
Г згуртованості полісів
- Порівняйте особливості війська в Стародавній Спарті й Афінах. Який спосіб формування війська був кращим? Чому? Поділіться своїми думками з однокласниками й однокласницями.
- За допомогою QR-коду прочитайте уривок із твору давньогрецького історика Геродота. Дайте відповідь на запитання.

 - Про який період греко-перської війни йдеться у творі?
 - Чому у війні проти еллінів на стороні персів брали участь фінікійці та єгиптяни?
 - Що хотів довести такими діями перський цар Ксеркс?
- Прочитайте історичний факт і спробуйте його пояснити.

«Після перемоги греків у битві почалися перегони за перемогу у війні. Перські кораблі з більшою частиною війська пливли до незахищених Афін. Грецькі воїни після багатогодинної битви побігли захищати рідне місто. Вони встигли. Перси спрямували кораблі додому. Через день підійшли війська зі Спарти».

- Про яку битву згадується в тексті? Чому спартанці не поспішали на допомогу?

- Як ви розумієте слово *доблесть*. Придумайте головоломку із цим словом. Презентуйте її в класі.

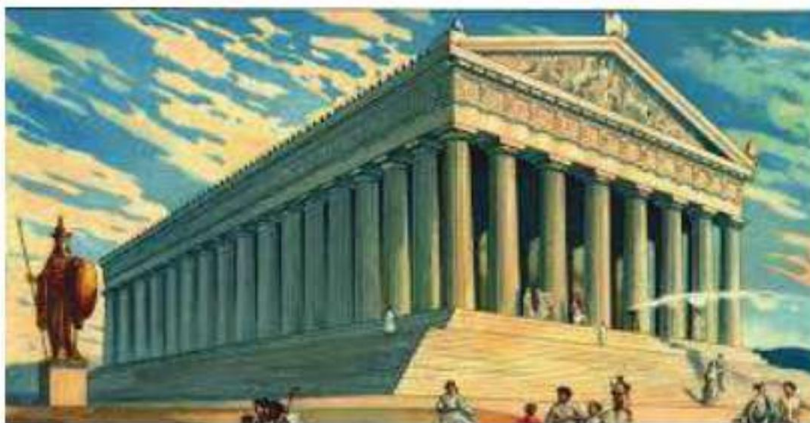
6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «збройний конфлікт», «перемир'я».
7. Уявіть, ніби в битві біля селища Марафон узяли участь спартанці. Як розгорталася б подія? Якими були б наслідки протистояння, якби елліни не згуртувалися? Чи можна було уникнути цієї війни та за яких умов це могло статися? Для якої зі сторін ця війна була справедливою, а для якої загарбницькою?

Поміркуйте та розкажіть

- Що таке «конфлікт» та яка особливість військових протистоянь.
- Як було влаштоване давньогрецьке військо.

§ 34 Розквіт Афінської демократії

Афіну Парфенос афіняни звеличували здавна. На її честь було збудовано храм на Акрополі на знак подяки за допомогу богині в битві з персами біля Марафона. Політичний діяч Перікл звеличував славу Афін, не шкодуючи грошей. Неодноразово його звинувачували в марнотратстві, але Перікл був непохитний. Храм мав увічнити славу міста й століття. На будівництво храму витратили 450 талантів (за 1 талант можна було спорудити трієру), тобто на ці гроші місто могло збудувати флот із 450 бойових трієр. Зрештою всі погодилися, що найкращою інвестицією в розвиток міста буде спорудження Парфенону.

Парфенон.
Реконструкція

- Чому Перікл готовий був витратити чималі кошти на будівництво? Чи погоджуєтеся ви з тим, що, крім військової доблесті, уславити Афіни могли громадські споруди?

1. Чим відзначилося правління стратега Перікла?

Вам уже відомо, що під час греко-перських воєн грецькі поліси об'єдналися. Спочатку спільна скарбниця знаходи-

Перікл

лася на острові Делос, а пізніше її перенесли до Афін. Союзники сплачували до скарбниці 460 талантів на рік, що відповідало 11,5 т срібла. Права голосу союзники не мали, а тому мусили виконувати рішення народних зборів Афін. На півдні Стародавньої Греції виникло об'єднання олігархічних полісів.

Діяльність Перікла сприяла розквіту демократії в Афінах і, власне, самого міста. Перікл був стратегом 15 років — із 444 р. до н. е. Його діяльність виявилася такою результативною, що V ст. до н. е. назвали *століттям Перікла*.

Реформи Перікла	
Зміст реформ	Їхні наслідки
Установив платню за виконання громадських обов'язків і військову службу.	Розширення участі громадян Афін у виборних органах, матеріальна підтримка найбільш бідних громадян.
Усі посади роздавали за жеребом. Виняток становили посади, що потребували особливих знань і чеснот (стратегі, скарбники).	Запобігання приведенню до влади потрібних аристократам політиків.
Розгорнуто грандіозне будівництво, зокрема перебудовано Акрополь, споруджено інші громадські будівлі.	Перетворив Афіни на найбільше й найбагатше місто, громадян-бідняків було забезпечено роботою.

- Прочитайте висловлення Перікла з праці історика Фукідіда. Як ви їх розумієте? Чи актуальні вони нині?

«Свобода — це надійне володіння тих, хто має мужність захищати її.

Обговорення — не камінь спотикання на шляху до дій, а необхідна передумова будь-якої мудрої дії взагалі.

Ми покладаємося не так на бойову підготовку та військові хитрощі, як на власну відвагу».

2. Що відомо про права й обов'язки афінських громадян?

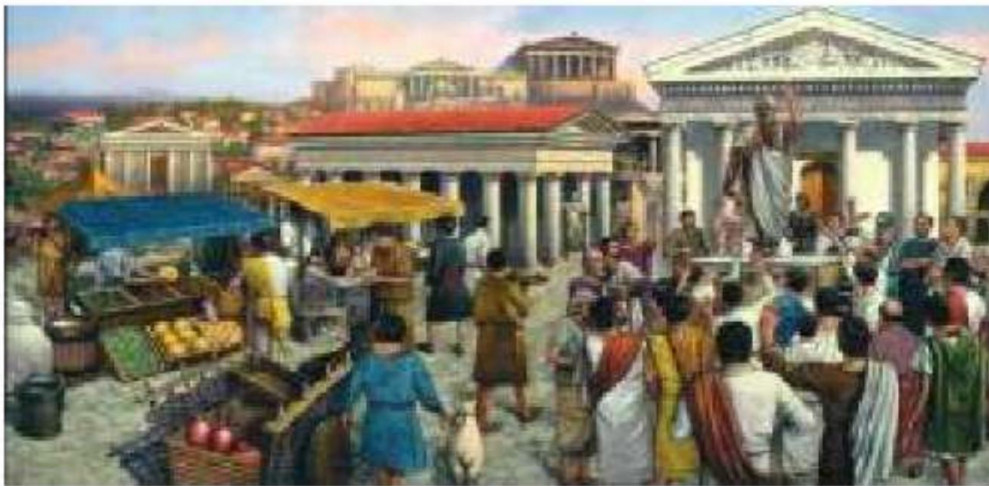
Громадяни-чоловіки у віці від 20 років могли брати участь у управлінні державою. Усі важливі питання життя вирішували *народні збори*, які скликали не менше 40 разів на рік.

На них слухали звіти посадовців, обговорювали державні витрати, відносини з іншими державами, ухвалювали закони, обирали посадових осіб. За виконанням рішень народних зборів, витратами державних коштів стежила *Рада п'ятисот*.

Із часів Солона в Афінах діяв суд присяжних. Щороку обирали 5 тис. суддів і 1 тис. запасних. Кількість суддів під час розгляду справи становила не менше 500 осіб.

Крім того, існувала *колегія з 10 стратегів*, що відала військовими справами і флотом, призначеним також і для захисту союзників.

Збереглася і *колегія архонтів*, яка, проте, не мала колишніх повноважень. Вона опікувалася сиротами, організацією релігійних свят і спортивних змагань.

Агора за часів Перікла. Художня реконструкція

- Розгляньте ілюстрацію. Яку роль у житті громадян відігравала агора? Які події могли там відбуватися? Як ви вважаєте, чому багато уваги приділяли ошатності громадських споруд?

Окрім прав, громадяни мали й певні обов'язки. Діяльність органів влади, функціонування шкіл, театрів, будівництво храмів та інших громадських споруд — усе це потребувало підтримки громадян. Заможні громадяни робили внески на всі державні справи. Чужинці, які жили й працювали в Афінах, сплачували подушний податок.

Афінські громадяни також брали участь у захисті своєї держави.

- Пригадайте, з якого віку та скільки років вони проходили військову службу.

3. Що відомо про протистояння Афін і Спарти?

Чимало полісів були незадоволені зверхницькою політикою Афін і шукали підтримки в Спарти. Протистояння Афін і Спарти переросло в Пелопоннеську війну (431–404 рр. до н. е.). Колишні союзники перетворилися на ворогів. Спарта вимагала надати свободу містам Делоського морського союзу, Перікл відмовився, сподіваючись на перемогу. Місто було добре укріплене, мало сильну армію та потужний флот. У Спарти також були сильні сухопутні війська, однак слабший флот і менше полісів-союзників. Навесні 431 р. до н. е. спартанські війська вступили до Аттики, розоривши її північну частину. Наступного року все повторилося. У цей час афінський флот спустошував узбережжя Пелопоннесу. Більшість жителів Аттики заховалася за потужними міськими мурами, але через велике скупчення населення розпочалася епідемія холери. У 430 р. до н. е. Перікла вперше не обрали стратегом і звинуватили в розтрачанні коштів.

Із часом доля стала прихильнішою до афінян. Щоб перемогти Афіни, Спарті потрібен був сильний флот. Тут на допомогу прийшла Персія. Не зумівши підкорити згуртовану Елладу, перси вирішили в такий спосіб помститися за свою ганебну поразку. Афіни мусили піти на переговори. Навесні 404 р. до н. е. було укладено мир.

Основні положення мирного договору

- Делоський союз припинив своє існування.
- Афінам було заборонено мати військовий флот.
- Захисні мури навколо міста було знесено. Місто мало сплатити контрибуцію — післявоєнні платежі, які накладають на переможену сторону.

Причини поразки Афін можна пояснити їхньою політикою щодо союзників по Делоському союзу. До того ж не було враховано переваг спартанського війська. Та й Персія доклала зусиль до поразки Афін. Але найбільше постраждав демократичний устрій — аристократи знову відібрали владу в народі.

- Як ви вважаєте, що ще стало причиною поразки Афін?
- Гегемонія (панівна роль) Афін в Елладі змінилася гегемонією Спарти. Поміркуйте, які це мало наслідки для всієї Еллади.

Морський бій під час
Пелопоннеської війни.
Художня реконструкція

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Греки називають V ст. до н. е.

А століттям Перікла

В золотим часом демократії

Б золотим часом Еллади

Г століттям Афін

2. Громадяни могли брати участь у народних зборах

А з 30 років

В з 18 років

Б з 20 років

Г після отримання у власність землі

3. Давньогрецький політичний діяч, який жив у період Пелопоннеської війни, — це

А Драконт

В Солон

Б Пісістрат

Г Перікл

2. За допомогою QR-коду прочитайте уривок із твору історика Плутарха. Дайте відповідь на запитання.

• Про що йдеться в документі?

• Що мав на увазі Перікл, коли казав собі, одягаючи плащ під час обрання на посаду стратега: «Будь обачним, Перікле: тобі керманити вільними людьми, і до того ж еллінами, а ще й афінянами»?

3. Чим можна пояснити той факт, що Спарта не подарувала світові видатних філософів і вчених? Яку роль у цьому відіграв демократичний уклад життя?

4. Якби ви жили в часи Пелопоннеської війни, чию сторону ви зайняли б: Афін чи Спарти? Поясніть чому.

5. Доберіть і запишіть у зошит кілька прикметників, за допомогою яких складете історичний портрет Перікла.

6. Складіть схему-таблицю, яка міститиме інформацію про органи управління в Афінах за часів Перікла.

Поміркуйте та розкажіть

- Які зміни відбувалися після греко-перських воєн.
- Які реформи було втілено в життя за часів Перікла.

§ 35–36 Осередки давньогрецької цивілізації та її сусіди на теренах України

- Пригадайте причини та напрямки грецької колонізації.

На правому березі Бузького лиману, поблизу нинішнього с. Парутиного, за 40 км на південь від Миколаєва, виникла Ольвія (з давньогрецької «Щаслива») — найбільший античний центр у Північно-Західному Причорномор'ї.

Ольвія.
Реконструкція
С. Крижицького

Це була демократична рабовласницька держава, однак у виборах брали участь тільки повноправні громадяни. Такого права не було в жінок, іноземців і рабів. Законодавчими органами були народні збори — *екклесії*. Вони ухвалювали закони, вирішували питання війни та миру. Головною виконавчою владою в місті була *колегія п'яти виборних архонтів*, а військовими справами відали *стратеги*. Був також і суд.

- Що ви можете сказати про устрій Ольвії? Чи можете припустити, якою була система влади в місті-метрополії? Що вас спонукає робити такі припущення?

1. Що відомо про грецькі колонії в Північному Причорномор'ї?

У VIII–VI ст. до н. е. греки розселилися на островах та узбережжях Середземного й Чорного морів. Перше грецьке поселення на теренах сучасної України постало в VII ст. до н. е. на о. Березань. Називалося воно **Борисфен**, адже саме

Грецькі колонії в Північному Причорномор'ї

так греки йменували Дніпро. Упродовж наступного століття виникло ще кілька колоній.

Майже всі вони були засновані вихідцями з м. Мілета. Тільки Херсонес заснували колоністи з Гераклеї Понтійської.

- Розгляньте карту й назвіть ці поселення.

Як були облаштовані міста-колонії? Переселенці намагалися збудувати міста такими, як на батьківщині. Серцем міста була його центральна площа — *агора*. У деяких містах центральні установи та храми будували на укріпленому пагорбі — *акрополі*. Щоб забезпечити місто водою, викопували криниці, підводили воду із джерел по трубах.

Щоб захистити місто від варварів, його обносили захисним муром і вежами. Потрапити до міста можна було через ворота, які на ніч зачиняли. Залишки таких мурів добре збереглися навколо Херсонеса й Ольвії. За міськими мурами знаходився *некрополь* — цвинтар.

- Як ви думаєте, чому некрополі розміщували за межами міста?

А ще за містом простягалися поля та пасовища. Кожний громадянин мав право на ділянку землі. Але жити в місті й займатися сільським господарством було не дуже зручно. Тому навколо міст виникали сільські округи.

Давньогрецькі міста на Керченському й Таманському півостровах у V ст. до н. е. об'єдналися в одну державу. Так виникло **Боспорське царство** зі столицею в м. Пантікапеї (нині Керч). Через Пантікапеї велася жвава торгівля зі скіфами. Та й оборонятися гуртом було легше.

2. Що відомо про культурне життя давньогрецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї?

Нині давньогрецькі міста-держави на українських землях лежать у руїнах. Однак 2,5 тис. років тому в них вирувало життя. Оселившись тут, греки принесли із собою письмо, майстерність ремісників, а також дух грецької культури: любов до театру, поезії і спортивних змагань. Ольвійці, які глибоко шанували героя Троянського епосу Ахілла, улаштували спортивні змагання на його честь. На Боспорі, як і в Херсонесі, шанували Геракла. Улюбленим видовищем був театр, залишки якого знайдено в Херсонесі, але з джерел відомо, що він був і в Ольвії, і в Пантікапеї.

Окрасою міст були статуї на честь богів, героїв і почесних громадян. Будівлі оздоблювали розписами й мозаїкою.

- Розгляньте експонати заповідника «Ольвія». Складіть розповідь про життя греків-колоністів на українських землях.

3. Що відомо про народ, з якого розпочався залізний вік на українських землях?

Кімерійці — це кочовий іраномовний народ, який прийшов із Нижнього Поволжя в причорноморські степи в IX ст.

до н. е. і затримався там приблизно на два століття. Це перші племена на землях сучасної України, назва яких нам відома. Згадку про кімерійців знаходимо в «Одіссей» Гомера, а згодом — у працях давньогрецького історика Геродота.

Країна кімерійців у IX–VIII ст. до н. е.

Ранні кімерійці вели осілий спосіб життя. Пізніше, коли клімат змінився на посушливий, вони стали кочовим народом і розводили переважно коней, на яких їздили верхи. Проте скотарство не могло забезпечити всім необхідним, тому ще одним способом виживання для них була війна.

Усі, хто згадував про кімерійців, відзначали їхню войовничість. У походах вони діставались

Кімерійці.
Художня реконструкція

аж до Малої Азії. Основною їхньою силою була кіннота — озброєні мечами, молотами й бойовими луками вершники. Для дальнього бою вони використовували далекобійні луки, а для ближнього — залізні мечі. Кімерійці першими на землях України почали плавити залізо й робити з нього мечі. Важко собі уявити кімерійця без коня. Кінь був для нього товаришем, помічником і за певних обставин рятівником. Завдяки кращій зброї кімерійці воювали із царями Лідії, Урарту та Ассирії.

Проте знайшлася більша за кімерійців сила. На початку VII ст. до н. е. Кімерію захопили скіфські племена.

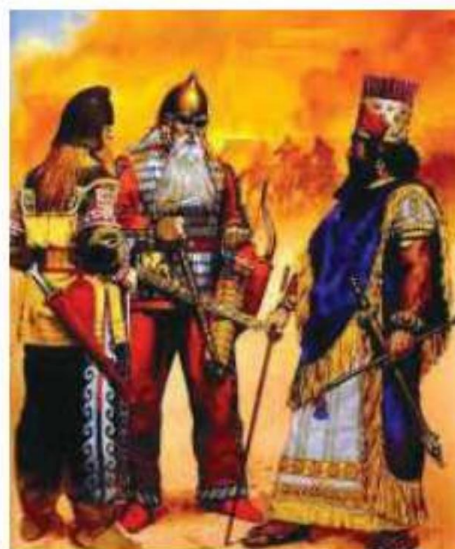
- Прочитайте уривок із праці Геродота. Як він описує клімат українських земель, заселених кімерійцями? Порівняйте його із сучасним. Чи можна стверджувати, що клімат є визначальним чинником щодо способу життя та господарювання людей?

«Замерзає і море, і весь Кімерійський Боспор, тому скіфи юрбами переходять по кризі, переїжджають по ній у візках на інший берег».

4. Хто такі скіфи та який спосіб життя вони вели?

Із VII до III ст. до н. е. на племена й держави Східної Європи та Близького Сходу наганяли жах племена **скіфів**, які прийшли з глибин Азії і захопили Північне Причорномор'я. Скіфи, як і кімерійці, були іраномовним народом.

Велика Скіфія

Скіфські вожді
та Дарій I.
Реконструкція

Скіфи мали свою міфологію, обрядовість, поклонялися богам, здійснювали жертвоприношення. Вони завоювали значні території між Доном, Дунаєм і Дніпром, захопили частину Криму (територію сучасної Південної та Південно-Східної України), утворивши там велику державу Скіфію. Як і кімерійці, скіфи були кочовим народом, тому більшу частину їхнього часу займали війна та догляд за худобою.

Основу скіфського війська становила легкоозброєна далекобійними луками кіннота. Також при собі воїни мали короткий меч і спис. Проте головною ударною силою були загони важкоозброєних вершників, захищених панцирами, шоломами й щитами. Маючи таку потужну армію, скіфи здійснили чимало вдалих походів у Передню Азію і навіть дійшли до кордонів Єгипту. Єгипетський фараон обдарував завойовників і вмовив не йти далі. Але вони все-таки зазнали поразки й тому вирішили повернутись у Причорномор'я.

Однак слави непереможних скіфи зажили після війни з персами. Дарій I сподівався на перемогу в бою, натомість скіфи заманювали персів у глиб степу, несподівано нападали й так само швидко зникали.

5. Що відомо про Велику Скіфію?

Після перемоги над персами Скіфія почала розвиватись і досягла вершини свого розквіту. Тривало це впродовж V–IV ст. до н. е. Учені називають країну скіфів цього періоду Великою Скіфією. Про скіфську могутність того періоду свідчать царські кургани. Найвідоміші з них — Солоха, Чортомлик, Гайманова Могила, Товста Могила.

Скіфи-кочівники та царські скіфи були іраномовними. Скіфи не мали писемності, тому про їхній духовний світ можна довідатися з прикрас, посуду та свідчень давніх греків.

Келих

Гребінь

Чаша

- Розгляньте музейні експонати скіфської доби (с. 155). Що нам може розповісти про життя скіфів «звіриний стиль» в оформленні предметів побуту та зброї?

Найяскравішою ознакою скіфської культури є «звіриний стиль» в оздобленні предметів побуту та зброї, що зумовлено насамперед кочовим способом життя.

У IV ст. до н. е. на чолі Скіфії стояв цар Атей, певно, найвідоміший правитель. Ось деякі з його досягнень:

- об'єднав усі скіфські племена;
- почав карбувати власну монету;
- підкорив та обклав даниною племена на території сучасної Румунії.

Цар Атей. Реконструкція

Утім, у 339 р. до н. е. цар Атей загинув у жорстокому бою з македонським військом.

На межі IV–III ст. до н. е. скіфи залишили степ. Це засвідчило крах Великої Скіфії. Та самі скіфи не зникли, а вирушили на інші території, придатні для землеробства, і перейшли до осілого життя. Вони створили *Малу Скіфію* — у степах і передгір'ї Криму.

6. Що відомо про сарматські племена

Окрім скіфів, степами України кочувало чимало інших племен. Античні автори називають їх загальною назвою *сармати*.

У V–IV ст. до н. е. сармати були мирними сусідами Скіфії. Вони були її вірним союзником у війні проти персів. Скіфські купці, прямуючи до східних країв, вільно проходили їхньою територією. За часів Атея добросусідські відносини збереглися, а сарматські військові перебували на службі при дворі царя. Однак у III ст. до н. е. виникла ворожнеча й розпочався наступ сарматів на Скіфію. Від постійних набігів Велика Скіфія обезлюдніла, а сармати поступово зайняли Північне Причорномор'я. Український степ населяли два сарматські племена: між Доном і Дніпром кочували *роксолани*, а між Дніпром і Дунаєм — *язиги*.

Сармати налагодили мирне співжиття із землеробськими народами, надавали заступництво в міжнародній торгівлі грецьким містам-державам. Близько 125 р. до н. е. вони навіть створили свою державу. Але в III ст. н. е. їхнє панування в українських степах закінчилося під натиском інших кочівників — *готів* і *гунів*. Сармати залишили слід також і в топонімах: Дніпро — сарматське Данапер, Дністер — Данаістр.

Сарматське військо.
Художня
реконструкція

- Розгляньте ілюстрацію. Що спільного й відмінного між кімерійськими, скіфськими та сарматськими воїнами?

7. Що відомо про землеробів українського Лісостепу

Ми не знаємо назви лісостепового народу, адже власної писемності він не мав. Свідчень істориків-чужоземців також обмаль. Вони відносили ці території до Скіфії. Використання залізних знарядь праці спричинило пожвавлення землеробства. Хліба вирощували з надлишком, яким торгували зі скіфами, а також із греками, які вивозили хліб до своїх метрополій. Окрім зерна продавали мед, віск і хутро. Натомість купували вино, оливкову олію, грецький посуд і прикраси.

Про жваву торгівлю місцевих землеробів свідчить знахідка човна на Київщині, у якому знайдено 15 античних бронзових посудин.

Щоб боронитися від кочівників, лісостепове населення зводило невеликі укріплені поселення — *городища*. У разі загрози сюди збиралися мешканці навколишніх сіл. Керували общинами вожді. Місцеве населення платило данину скіфам-кочівникам. Ті потребували дедалі більше хліба, щоб вести торгівлю з греками. Постійне збільшення данини виснажило місцевий люд. Життя поступово завмирало — не зводилися нові городища, якість виробів погіршувалася, занепадала торгівля. Це все ознаки кризи, що охопила Лісостепову Скіфію.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Найбільше міст у Північному Причорномор'ї було засновано вихідцями з

А Афін

В Тіри

Б Мілета

Г Геракліона

2. Поява заліза на українських землях пов'язана з

А кімерійцями

В роксоланами

Б скіфами

Г язигами

3. Стиль в оздобленні предметів і зброї, притаманний скіфам, —

А геометричний стиль

В звіриний стиль

Б рослинний стиль

Г усі варіанти правильні

2. За допомогою QR-коду прочитайте фрагмент присяги громадян Херсонеса та дайте відповіді на запитання.

- Яка форма правління була в Херсонесі? Із чого це видно?
- Яку роль в управлінні відігравали народні збори?
- Чому було заборонено брати й давати подарунки? Продавати зерно не до Херсонеса?

3. Поміркуйте, у чому полягає значення грецької колонізації для греків і сусідніх народів.

4. Прочитайте історичний факт і спробуйте його пояснити.

«На ранніх етапах формування сарматського суспільства панував матриархат, жінки мали високий статус і користувалися широкими правами. Вони володіли зброєю нарівні з чоловіками й також брали участь у військових походах. Можливо, саме тому з'явилися легенди та розповіді про непереможних амазонок».

- Про які особливості сарматського суспільства йдеться в тексті? Наведіть приклади на підтвердження впливової ролі жінок у суспільстві.

5. Розгляньте ілюстрацію. Опишіть деталі костюмів. Визначте, до якої групи племен вони належали.

Реконструкція вбрання скіфів

6. Знайдіть в інтернеті та прочитайте, як описує життя скіфів Геродот. Поміркуйте, які переваги й виклики кочового способу життя.

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «городище».

8. Створіть «хмару» слів про життя греків на українських землях. Презентуйте її в класі.
9. Заповніть у зошиті таблицю.

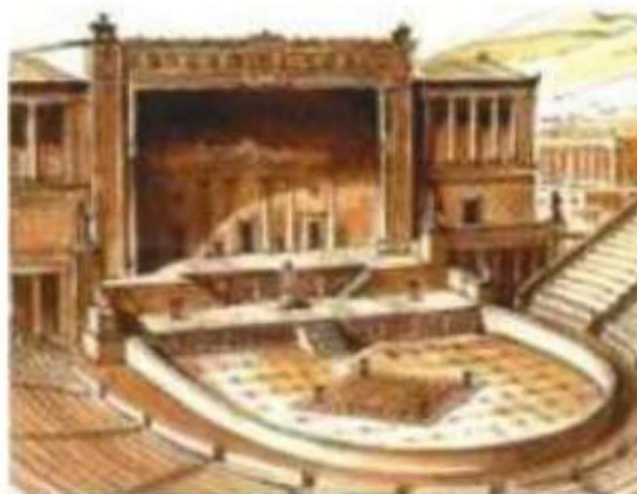
Племена	Спільні ознаки	Відмінні ознаки
Кімерійці		
Скіфи		
Сармати		
Землероби Лісостепу		

Поміркуйте та розкажіть

- Яким було життя населення античних міст-держав, кімерійців, скіфів і сарматів, землеробів Лісостепу.
- Як географічні умови впливали на заняття людей.

§ 37–38 Культура Стародавньої Греції

У наш час будь-хто може відвідати театр і поринути у світ *Мельпомени*! У Стародавній Греції вистави давали двічі на рік: у свята на честь бога Діоніса. Вважають, що саме ці свята сприяли зародженню театрального мистецтва, адже обов'язковим елементом культу Діоніса було хорове виконання гімнів на його честь — *дифірамбів*. Учасники хору вдягалися в козячі шкури й зображували супутників Діоніса — *сатирів*. Танцями вони відтворювали міф про Діоніса. У майбутньому це набуло форми змагань, які так полюбили греки.

Давньогрецький театр

- Яку роль відігравав театр у житті пересічного елліна? Чому зародження театру стало можливим саме в Стародавній Греції?

1. Що відомо про основні ознаки грецької релігії?

Кожне з племен на землях Еллади, поклонялося своїм богам. Однак у процесі формування грецького народу виникла спільна релігія, про яку ми дізнаємося з міфів. У них розповідається також про походження світу, життя богів і випробування героїв. Навіть причини й наслідки історичних подій греки пояснювали за допомогою міфів.

- Пригадайте давньогрецький міф про викрадення Єлени. З якою історичною подією він пов'язаний? Що означає вислів «яблуко розбрату»?

Олімп: обитель богів

Давні греки вірили, що десь на вершині *Олімпу* існують золоті палаці богів. Там безтурботно бенкетують прекрасні, безсмертні та всесильні олімпійці. Проте над богами, як і над людьми, існувала таємнича вища сила, що наперед визначала їхню долю, — *фатум*.

Головним богом греки вважали *Зевса* — бога неба й погоди, порядку та правосуддя. Зевс мав двох братів: *Посейдона* — володаря моря і покровителя мореплавства й *Аїда* — бога підземного царства, де перебували душі померлих. Шанованими були й три сестри Зевса: *Гестія* — богиня домашнього вогнища, *Деметра* — покровителька рільництва та *Гера* — покровителька заміжніх жінок і дітей.

Релігія розвивалася, у ній з'явилися нові боги: *Арес* — бог війни, *Гефест* — бог вогню та ковальства, *Артеміда* — богиня полювання та покровителька тварин, *Афіна Паллада* — богиня мудрості й жіночої праці. Вона також допомагала воїнам, тому її супутницею була богиня перемоги — *Ніка*. З виникненням держави особливе місце посів *Аполлон* — бог сонячного світла, цілительства, покровитель мистецтв.

- Розгляньте скульптури. Як ви вважаєте, яких богів зображено? Чому ви зробили такий висновок?

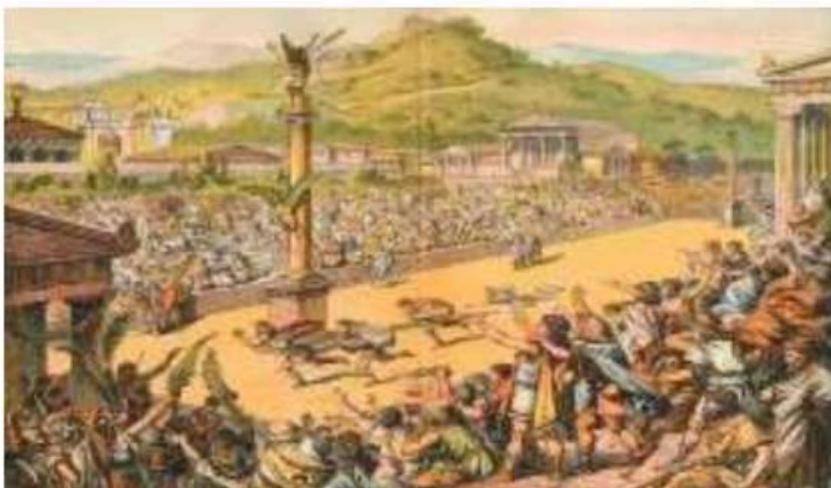
2. Що відомо про Олімпійські ігри?

Елліни змагалися у всьому. Раз на чотири роки в м. Олімпії проводилися *Олімпійські ігри*, які були присвячені Зевсу. Вважали, що ігри започаткував Геракл. Із 776 р. до н. е. Олімпійські ігри почали проводити регулярно. Від цієї дати греки вели своє літочислення.

У змаганнях могли брати участь усі вільні греки, Ігри були суто чоловічою справою, адже це не розвага, а служіння богу. На час ігор навіть припинялися війни. Олімпійські переможці здобували особливу пошану, а в рідних містах на їхню честь установлювали скульптури.

Олімпійські ігри проходили влітку й тривали п'ять днів. У перший день атлети приносили жертви богам, заприсягалися боротися чесно, а судді обіцяли виносити справедливі рішення. Наступні три дні тривали змагання.

Більшість змагань відбувалася на стадіоні. Атлети виступали оголеними. Одне з головних змагань — *п'ятиборство* —

Змагання в
Олімпії. Художня
реконструкція

починалося з бігу. Потім атлети випробовували свої сили в стрибках у довжину, метанні списа й диска, боротьбі. Учасники змагалися також у кулачному бою, у бігу зі зброєю, у перегонах колісниць, які влаштовували на іподромі.

- Розв'яжіть хронологічну задачу.

У 393 р. Олімпійські ігри було заборонено як язичницьке свято. Усього відбулося 293 олімпіади. Відновлено Олімпійські ігри як міжнародні змагання в 1896 р. Скільки років відбувалися Олімпійські ігри античності? Скільки років минуло із часу відновлення Олімпійських ігор?

3. Що відомо про давньогрецьку науку?

У кожній галузі науки греки залишили глибокий слід. Теорему **Піфагора** вчать школярі по всьому світу, а видатний математик **Евклід** створив основи геометрії. Хоча жінки не брали участі в управлінні державою, вони залишили помітний слід у науці. Зокрема, історія зберегла ім'я математикині **Теано**, яка, імовірно, була дружиною Піфагора і згодом очолювала математичну школу. Ще одна відома жінка-вчена — астроном **Аглаоніка**, відома своїми прогнозами затемнень місяця.

У Греції виникла **філософія**, що означає «любов до мудрості». Вона науково пояснює світ і буття людини. Один із філософів — **Сократ** — закликав греків до морального вдосконалення. Він також відомий своїм висловленням: «Я знаю, що я нічого не знаю». Так він наголошував на тому, що одна людина не може пізнати все на світі.

Філософ **Демокріт** увів поняття атома як найменшої складової світу, а **Платон** заснував філософську школу в Афінах — **Академію**. Виступав за ідеальне суспільство. Один

Діоген

з учнів Платона — **Арістотель** — був учителем майбутнього полководця Александра Македонського.

- Грецький філософ Діоген, згідно з переказами, більшу частину життя провів у бочці. Насправді це була велика амфора для зберігання вина чи оливкової олії. Прочитайте висловлення філософа. Поміркуйте над їхнім значенням.

«Основу кожної держави становить виховання молоді.

У нас є два вуха й один язик, щоб ми могли більше слухати і менше говорити.

Я шукаю людину». (Діоген любляв ходити містом удень із ліхтарем. Так він відповідав, коли його запитували, що він робить).

У Греції також зародилася історична наука. Її основоположником вважають **Геродота**. «Батько історії» народився в м. Галікарнасі, багато мандрував, побував і в Ольвії. Докладно описав події греко-перських воєн. Інший історик — **Фукидід** — переповів події Пелопоннеської війни, у якій сам брав участь.

По всій території Греції існували святилища **Асклепія**, сина Аполлона, який, на думку еллінів, володів цілющою силою. При одному з них працював **Гіппократ**. Саме він уперше дійшов висновку, що потрібно лікувати не хворобу, а її причину.

Асклепій

4. Як між собою пов'язані література та театр

У другій половині VIII ст. до н. е. греки створили власне письмо на основі фінікійської абетки. Воно було доволі простим для засвоєння, тому грамотою володіло чимало греків. Вам уже відомо про епічні поеми «Одіссея» та «Іліада» Гомера. Трохи пізніше з'явилися ліричні поеми. Знаменитою поетесою середини VII ст. до н. е. була **Сапфо**.

Водночас із появою театру виникла **драматургія**. У трагедіях оспівували мужність, героїзм, здатність людини пожертвувати життям заради ідеалів. Найвидатнішими трагіками тих часів були **Есхіл**, **Софокл** та **Евріпід**. У трагедії Есхіла «Прометей закутий» оспівано творчі сили людини. Трагедію Софокла «Цар Едіп» донині ставлять у багатьох театрах по всьому світу. Доля надто жорстко пожартувала над царем і він став убивцею батька.

Сапфо

Театральна маска

Відомим автором комедій був *Арістофан*, який у своїх творах прославляв мирне життя та висміював політиків і ниці якості людини. Грецькі театральні дні були своєрідним змаганням між авторами п'єс. У виставах грали тільки чоловіки, вони надягали різні маски, які передавали емоції героїв.

- Визначте, для яких вистав — комедій чи трагедій — використовували зображену театральну маску.

5. Як греки уславили свою батьківщину в пам'ятках мистецтва

Фідій. Статуя Зевса в м. Олімпії.
Реконструкція

Духовною столицею Стародавньої Греції вважають м. Афіни. Тисячі туристів щороку й нині прямують до Акрополя, аби пере-свідчитися у величчї еллінської архітектури. Основним типом громадських будівель були храми. Найбільші храми існували в м. Посейдонії (храм Гери) та в м. Олімпії (храм Зевса). У храмі в м. Олімпії було встановлено гігантську статую Зевса, створену відомим грецьким скульптором *Фідієм*.

Проте найяскравішою архітектурною пам'яткою був комплекс будівель на афінському акрополі, центральною спорудою якого був храм Парфенон, оточений зусібіч колонами. Греки використовували три типи колон, які відрізнялися розмірами та декоративними елементами.

Поліклет.
Поранена амазонка

Значних висот досягла скульптура. Статуї виливали з бронзи, вирізали з каменю, оздоблювали розписом та інкрустацією — уставками з іншого матеріалу. Грецькі скульптури оспівували прекрасне тіло людини. Саме тому грецьке мистецтво називають *гуманістичним*. Скульптори увічнили багатьох знаменитостей.

Одним із найвідоміших художників V ст. до н. е. був **Полігнот**, творчість якого пов'язана з Афінами. Він створював картини в техніці енкаустики — працював рідкими восковими фарбами. За допомогою чотирьох фарб Полігнот першим із живописців зумів відтворити об'ємність простору і фігур, виразність жестів.

6. Що відомо про виховання та освіту в Афінах?

Греки вважали ідеалом гармонійне поєднання краси людського тіла та гострого розуму. До семи років усіх дітей виховували матері на жіночій половині будинку. У багатих родинах за дітьми наглядав *раб-педагог*. Із семи років хлопці відвідували школу. Навчання було платним. У школах навчали читати, писати й лічити. Писали на дерев'яних дощечках, покритих воском, бронзовим стрижнем — стиллом. Протилежний кінець був плоским, ним затирали помилки. Учні читали поеми Гомера, інших поетів, учили напам'ять великі уривки з них. Також у школі навчали співати, грати на флейті та лірі. Із 12 років хлопці відвідували гімнастичні школи — *палестри*, де їх учили бігати, стрибати, кидати диск і спис, боротися. Існували також гімнастичні школи для дорослих, які утримувалися державним коштом. Заняття в них були безкоштовними. *Гімнасії* розміщували за містом у зелених гаях. Тут були майданчики для вправ атлетів, басейни, роздягальні, місця для відпочинку й бесід.

Афінська школа.
Реконструкція

Палестра.
Реконструкція

Дівчата в Афінській державі отримували домашнє виховання. Матері навчали їх господарювати, піклуватися про хворих, дітей, свійських тварин тощо. У заможних родинах дівчат також учили контролювати прибутки й витрати сім'ї, наглядати за рабами.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Греки називали таємничу вищу силу, що наперед визначала долю,

А нікою

В фатумом

Б ерінією

Г мойрою

2. Статуя бога, установлена в Олімпії, яку вважають одним із семи чудес стародавнього світу, — це статуя

А Зевса

В Посейдона

Б Аїда

Г Аполлона

3. Юні елліни вчилися писати на

А папірусі

В глиняних дощечках

Б пергаменті

Г дерев'яних дощечках

2. Запишіть у зошит імена грецьких богів. Зазначте, покровителями яких напрямів людської діяльності вони були.

3. Чому, на вашу думку, саме в громадських спорудах проявилася велич еллінської архітектури?

4. Оберіть один із пунктів параграфа та складіть за його матеріалом запитання для вікторини. Проведіть її серед учнів та учениць класу.

5. Складіть перелік давньогрецьких учених і зазначте, у якій галузі науки вони працювали. Чи є серед них вихідці зі Спарти? Чим це пояснюється?

6. Складіть сенкан зі словом *навчання*. Презентуйте його в класі. Оберіть найкращий варіант.

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «театр», «комедія», «трагедія», «філософія».

8. Знайдіть в інтернеті інформацію про Олімпійські ігри античності. Підготуйте розповідь і презентуйте її в класі. За бажанням можна намалювати комікс до одного з міфів Еллади.

9. Скористайтесь ілюстрацією, а також знайдіть в інтернеті інформацію про житло еллінів. Презентуйте розповідь у класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Якою була релігія еллінів та як із нею пов'язане їхнє дозвілля.
- Про досягнення науки й культури в Стародавній Греції.

§ 39 Становлення держави Александра Македонського

Щоб бути політиком чи громадським діячем в Елладі, потрібно було володіти ораторським мистецтвом, тобто вмінням говорити до гурту людей і доносити до них свою думку. Одним із найвидатніших ораторів Еллади був **Демосфен** — безстрашний захисник афінської демократії. Своїми промовами Демосфен доводив: «Хай би яким сильним, хитрим і жорстоким був македонський цар Філіпп II, Афіни мають боротися з ним, до останньої краплі крові. Адже Афіни — земля свободи, місто, де було створено першу у світі демократичну державу, а цар Філіпп — завойовник, варвар, тиран, пригноблювач Стародавньої Греції». Ці промови лунали, мов грім.

- Чому потрібно володіти ораторським мистецтвом, щоб стати успішним політиком? Про що йдеться в промові Демосфена? Чи актуальні його слова для нас, сучасних українців?

Демосфен практикує красномовство. Художня реконструкція

1. Як Македонія завоювала Стародавню Грецію

Після Пелопоннеської війни більшість грецьких міст потрапила в залежність від Спарти. Але із часом в Елладі розпочалися нові сутички, у які знову втручалася Персія, надаючи допомогу то Афінам, то Спарті. Водночас відбувалося піднесення північного сусіда Греції — **Македонії**. У 359 р. до н. е. царем Македонії став **Філіпп II**. Він створив могутню армію та потужний флот. Тоді ж з'явилася македонська фаланга. Це щільний стрій із 16 рядів воїнів, озброєних довгими списами, мечами та щитами. Проте, як і грецька фаланга, вона була повільна й неповоротка.

Македонська фаланга. Історична реконструкція

- Розгляньте ілюстрацію. У чому подібність і відмінність між македонською та грецькою фалангами?

Філіпп розпочав наступ на Грецію. Елліни розділилися. Одні вважали, що треба підкоритися Філіппу, і це врятує Елладу від Персії. Інші були переконані, що влада сильного царя загрожуватиме демократичному укладові життя. Поки греки сперечалися, македонське військо захопило північ Греції та Егейське узбережжя. У 338 р. до н. е. в битві біля м. Херонеї македонське військо розгромило грецьке. Чимало політиків сприйняли це позитивно, адже Афіни вціліли.

Македонія утворила загальногрецький союз проти Персії. Однак Філіппу не судилося помірятися силами з персами, бо в 336 р. до н. е. його вбили. Владу успадкував його син **Александр Македонський**. Він був освіченою людиною, адже його вчив **Арістотель**, і талановитим полководцем. Недарма ж він залишився в історії під епітетом Великий.

2. Як відбулося підкорення Персії

Насамперед Александр розправився зі своїми ворогами й придушив повстання греків. Також молодий цар розпочав ретельну підготовку до походу на Персію.

У 334 р. до н. е. Александр переправився в Малу Азію. Перший бій був нерівним, бо численне військо персів зайняло крутий берег *р. Гранік*. Ледь не загинувши, Александр усе ж таки виграв цей бій. Захопивши Малу Азію, він рушив до Сирії. Битву біля *м. Ісси* він знову виграв. Усю сім'ю перського царя Дарія III було взято в полон, що змусило його запропонувати мирну угоду та свої землі аж до Євфрату, однак Александр відмовився, бо вже бачив себе володарем світу.

У Єгипті Александра зустріли як визволителя. Вирішальна битва між об'єднаними військами Александра та перською армією відбулася поблизу селища *Гавгамели*. Дарій III утік із поля бою, а за ним охоплене панікою перське військо. Зго-

дом Александр увійшов до перської столиці Персеполя. Так він став господарем величезної азійської території.

Три роки витратив Александр на завоювання середньо-азійських народів. У 327 р. до н. е. він рушив на Індію. І навіть перейшов р. Інд, але втомлені й виснажені тривалим походом і хворобами воїни відмовилися рухатися далі. Александр мусив повернути назад.

Існує легенда, ніби під час походу в Середню Азію війську Александра довелося рухатися безводною пустелею. Воїни потерпали від спраги, однак води ніде не було. Дорогою їм зустрівся караван, і погоничі налили трохи води цареві в шолом. Александр не став її пити, а вилив у пісок і сказав: «Тут замало для всіх і забагато для одного!».

- Як ви вважаєте, чи зріс іще більше авторитет Александра серед воїнів?

Т. Ловелл. Александр відмовляється від води

3. Як була влаштована система управління державою Александра Македонського

Тільки на початку 324 р. до н. е. Александр прибув у Дворіччя. Він не захотів повертатися до Македонії і зробив своєю столицею Вавилон. Унаслідок греко-македонських завоювань утворилася величезна держава, яка простягалася від Балканського півострова до р. Інд. Історики називають її *імперією Александра*.

- Пригадайте, яку державу ми називаємо імперією.

Необмеженим володарем у цій державі була тільки одна людина — цар. Таку форму правління називають **монархією**, що означає «сам володарюю».

Майже в усіх областях держави Александра управителями були його віддані полководці. Для зміцнення своєї влади Александр засновував у завойованих землях нові міста й роз-

міщував у них загони грецьких і македонських воїнів. Життя таких міст було організоване за грецьким зразком: будували театри, храми грецьким богам. Населення поповнювалося за рахунок переселенців із Греції. Александр заснував 20 таких міст, назвавши кожне на свою честь — Александрією.

Із часом змінилися погляди й характер Александра. Він поводився як спадкоємець перського царя: носив розкішне перське вбрання, вимагав, щоб полководці цілували його одяг і поклонялися йому як богу. Це зовсім було не до вподоби волелюбним еллінам і македонянам. Цар став дуже підозрілим і жорстоким, зокрема й до своїх друзів.

У Вавилоні Александр готувався до нових походів, для чого будував величезний флот. Однак цим планам не судилося здійснитися. Улітку 323 р. до н. е. він захворів на лихоманку й помер на 33-му році життя.

- Чи доводилося вам чути вислів «розрубати гордіїв вузол»? Що, на вашу думку, він означає?

Під час завоювання македонянами Фрігії мудреці розповіли великому полководцю легенду про те, що в м. Гордіоні в храмі Зевса знаходиться царська колісниця, ярмо якої прив'язане складним вузлом. Згідно з пророцтвом, той, хто його розв'яже, стане володарем усієї Малої Азії. У 333 р. до н. е. Александр захопив місто. У дивному храмі він дійсно побачив колісницю і складний вузол. Замість розв'язати вузол, він дістав меч і розрубав його. Отже, «розрубати гордіїв вузол» означає «легко розв'язати складну проблему».

Александр Македонський.
Мозаїка з будинку
в м. Помпеях

- Про які риси характеру Александра оповідає ця легенда?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Афінський оратор, який у своїх промовах обстоював думку про важливість боротьби еллінів за свободу від македонян, — це

А Демосфен	В Перікл
Б Ісократ	Г Сократ

2. Вирішальна битва греко-македонського війська з персами відбулася

А поблизу м. Херонеї

В біля м. Ісси

Б на р. Гранік

Г поблизу с. Гавгамели

3. Місто, яке стало столицею держави Александра Великого, — це

А Персеполь

В Вавилон

Б Александрія

Г Самарканд

2. За допомогою QR-коду прочитайте уривок із твору історика Плутарха. Чому Плутарх вважав Александра великодушним? Чи поділяєте ви точку зору історика?

3. Порівняйте події 480 та 338 рр. до н. е. Яку з них називають ганьбою грецької історії?

4. Позначте на контурній карті межі держави Александра Македонського та місця найважливіших битв.

5. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «монархія».

6. Оберіть одного з видатних діячів Еллади, про якого розповідалося на уроках. Складіть опис інформації, ілюстрацій, які плануєте використати для створення сторінки у фейсбуці.

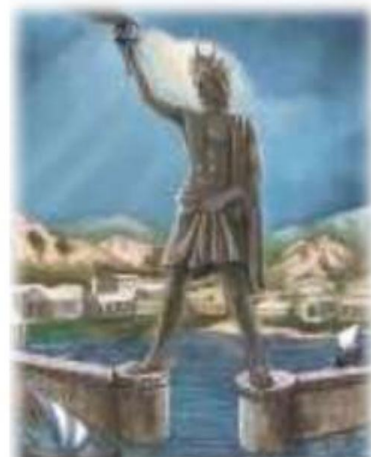
Поміркуйте та розкажіть

- Як Македонія поширила свою гегемонію на Грецію.
- Охарактеризуйте східний похід Александра Македонського.

§ 40 Елліністичні держави

Колос Родоський — величезна статуя грецького бога Сонця Геліоса заввишки понад 30 м. Це була найвища статуя в античному світі, яка символізувала свободу й незалежність для жителів Родосу.

Землетрус зруйнував статую: її коліна зламалися і вона впала на землю. Скульптори прорахувалися, адже залізний каркас, обшитий бронзовими пластинами, був заповнений глиною. Уламки Колоса лежали на землі майже тисячу років.

Колос Родоський.
Реконструкція

- Чому статуя Колоса на о. Родос належить до семи чудес світу? Чи є підстави вважати, що Колос став прототипом Статуї Свободи в Нью-Йорку? З'ясуйте за допомогою інтернету, чи пов'язаний зі статуєю вислів «Колос на глиняних ногах».

1. Що таке еллінізм?

Після смерті Александра Македонського його держава розпалася на кілька царств, які постійно воювали між собою. Найсамкінець залишилися *Македонське царство*, яке включало також Грецію; *Пергамське* і *Греко-Бактрійське царства*; *держави Селевкідів* та *Єгипет*. Їхніми правителями стали колишні соратники та полководці Александара, *діадохи*, як їх називали в ті часи. Усі вони були еллінами за походженням. Ставши правителями східних держав, усіляко намагалися зберегти зв'язок із культурою батьківщини. Вони радо приймали поетів, філософів, скульпторів із Греції. Ремісникам з Еллади також були раді в нових державах, хоча процес переселення греків на підкорені території започаткував ще Александр Македонський.

Так розпочався процес взаємопроникнення античної та східної культур, унаслідок якого утворилася нова культура, що ввібрала найкращі здобутки еллінів і східних народів. Таке перетворення було надзвичайно важливе для подальшого розвитку людства. Цей період отримав назву *еллінізм*, а нову культуру було названо *елліністичною*.

Початком еллінізму вважають рік смерті Александра Македонського — 323 р. до н. е. Нова епоха завершилася в 30 р. до н. е., коли остання елліністична держава впала під натиском Риму.

2. Що відомо про елліністичні держави?

Найбільшою за територією новою державою було *царство Селевкідів*, у якому проживало багато народів і племен. Саме його територією проходила славнозвісна «царська дорога» (про неї йшлося в § 21).

- Пригадайте ім'я царя, за якого була облаштована «царська дорога».

Розвиткові цієї держави сприяла міжнародна торгівля, зокрема численні караванні шляхи та порти Сирії.

На узбережжі Малої Азії виникло *Пергамське царство*, у якому правителями були Атталіди. Воно мало сильну армію та прекрасну столицю — м. Пергам. Сучасники свідчили, що місто поступалося красою тільки Александрії Єгипетській. Держава проіснувала лише два століття і вже в II ст. до н. е. її підкорили римляни.

Наймогутнішою з елліністичних держав був *Єгипет* зі столицею в м. Александрії. Саме тут поховали Александра Македонського. У державі правила династія Птолемеїв. Александрія доволі швидко стала найбільшим культурним центром і портом Середземномор'я.

Стародавня Александрія.
Реконструкція

Александрійський маяк.
Комп'ютерна реконструкція

- Уважно розгляньте ілюстрації. Чи підтверджують вони тезу, що Александрія була найкрасивішим містом тогочасного світу?

У місті було засновано науково-культурну установу *Мусейон*, тобто храм, присвячений музам. Тут можна було не тільки поспілкуватися з мудрецами, а й здобути ґрунтовні знання. Славилася місто і своєю бібліотекою, у якій зберігалося майже 700 тис. книг і сувоїв. Бібліотека мала каталоги з коментарями, у яких зазначалося, хто й коли отримував книгу. За подібним принципом бібліотеки працюють донині.

3. У чому особливості елліністичної культури?

Елліністична культура стрімко розвивалася. Найбільші наукові досягнення пов'язані з Мусейоном в Александрії. Серед найславетніших учених, які там працювали, були Архімед, Евклід та ін. **Зокрема**, Архімед уславився багатьма технічними винаходами, **Евклід** написав перші теоретичні праці з математики, астроном **Ератосфен** доволі точно обчислив довжину окружності земної кори, допустивши похибку в 50 км. З Мусейоном пов'язана також діяльність *Гіпатії*, яка відзначилася дослідженнями в га-

лузі астрономії, математики та філософії. Гіпатія також брала активну участь у громадських справах міста.

Здобутки в медицині пов'язані з діяльністю **Герофіла**, який досліджував внутрішні органи людини, а лікар **Ерасистарт** наблизився впритул до відкриття кровообігу.

Високого розвитку набула філософія. Найславнішими філософами були **Епікур** і **Зенон**.

Античні митці виявляли інтерес до внутрішнього світу людини. Найвидатнішими скульпторами епохи стали **Праксітель**, **Скопас**, **Лісіпп**. Скульптор **Харес** створив велетенську статую Колоса Родоського.

Рафаель.
Гіпатія

Праксітель. Гермес
із малюком Діонісом

Скопас.
Молодий Геракл

Лісіпп. Гермес, що
відпочиває

Однією з визначних архітектурних споруд був Александрійський маяк заввишки майже 150 м, споруджений архітектором Состратом на о. Фарос біля входу в Александрійський порт. Маяк мав систему дзеркал, які відбивали світло на велику відстань, і подавав звукові сигнали за туманної погоди. Його вважають одним із семи чудес світу.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Елліністичне царство, яке включало також землі Еллади, — це

А Македонське царство	В царство Селевкідів
Б Пергамське царство	Г Єгипет

2. Розвиткові царства Селевкідів найбільше сприяло
 - А** скотарство й рільництво
 - Б** виготовлення матеріалів для письма
 - В** виготовлення обладунків
 - Г** торгівля
3. Місто, де було споруджено найбільший маяк античності, — це
 - А** Персеполь
 - Б** Александрія
 - В** Вавилон
 - Г** Самарканд
2. Назвіть хронологічні межі еллінізму. Яка подія символізувала початок епохи, а яку ми вважаємо її завершенням? Обчисліть, скільки років тривала епоха еллінізму.
3. Поясніть, як ви розумієте висловлення Епікура: «Не можна жити солодко, не живучи розумно, добре і праведно».
4. Заповніть у зошиті таблицю. Зазначте галузь науки чи культури, ім'я вченого чи митця та їхні здобутки.

Галузь	Ім'я	Досягнення

5. Позначте на контурній карті елліністичні держави. Заштрихуйте державу, у якій була прокладена «царська дорога».
6. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «еллінізм».
7. Складіть запитання для вікторини за темою «Доба еллінізму». Презентуйте їх у класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Досягнення елліністичного світу, науки й культури.
- Як утворилися елліністичні держави.

Перевіряємо свої досягнення

1. Виконайте тестові завдання.
1. Побажання для подорожніх, яке існувало в давніх греків, — це
 - А** погожого вітру
 - Б** щасливої дороги та свіжої води
 - В** легких стежин
 - Г** гарної подорожі
2. Рослина, плоди якої мали найширше використання, — це
 - А** маслинове дерево
 - Б** виноградний кущ
 - В** фінікова пальма
 - Г** шовковиця
3. Головним містом ахейської палацової цивілізації було
 - А** м. Афіни
 - Б** м. Пілос
 - В** м. Троя
 - Г** м. Мікени

4. Державного діяча, який мав одноосібну владу й вирішував усі питання без скликання народних зборів, греки називали

А базилевсом	В тираном
Б клерником	Г царем
5. Місто, вихідці з якого заснували колонію, називають

А материнським містом	В метрополією
Б батьківським містом	Г полісом
6. Події, зображені на давньогрецькій вазі, могли відбуватися

А в Аттиці	
Б у Лаконії	
В у Фессалії	
Г в Олімпії	
7. Створення писаних законів, що відзначалися надмірною жорстокістю, пов'язано з політичним діячем в Афінах

А Лікургом	В Драконт
Б Пісістратом	Г Тесеєм
8. Докорінні реформи в системі власності на землю та управління полісом, що забезпечили утвердження демократії та розвиток Аттики, здійснив

А Драконт	В Клісфен
Б Солон	Г Перікл
9. Особисто вільну групу населення в Спарті, що не мала громадянських прав, називали

А спартіатами	В метеками
Б ілотами	Г періеками
10. Система владарювання, яка утвердилася в Спарті, — це

А тиранія	В олігархія
Б демократія	Г диктатура
11. Перше грецьке поселення на українських землях — це

А Херсонес	В Пантікапей
Б Ольвія	Г Борисфен
12. Початок залізного віку на українських землях пов'язують із

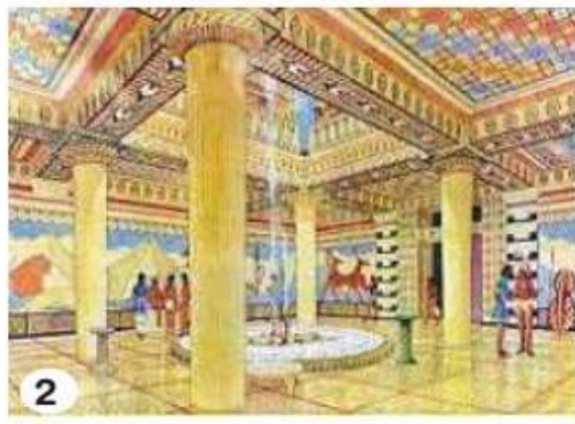
А греками	В скіфами
Б кімерійцями	Г сарматами
13. Перський правитель, який намагався підкорити Скіфію, — це

А Кір II	В Дарій I
Б Ксеркс	Г Дарій III
14. Общинами землеробів Лісостепу керували

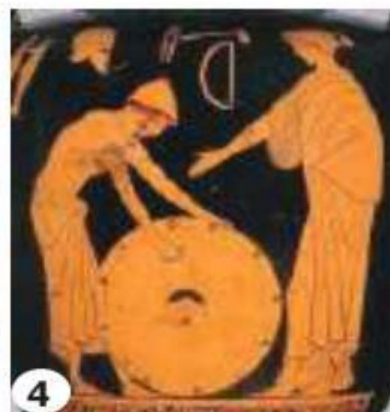
А вожді	В рада старійшин
Б народні збори	Г усі варіанти правильні

2. Поясніть, як ви розумієте крилаті вислови: *троянський кінь, дари данайців, яблуко розбрату, розрубати гордіїв вузол.*

3. Яких цивілізацій стосуються наведені ілюстрації? Обґрунтуйте відповідь. Чому ці цивілізації називають палацовими? Пам'ятки якої з них краще збереглися. Чому?

4. Яких богів зображено на давньогрецькій кераміці? Покровителями яких явищ чи професій вони були?

5. Прочитайте уривки з «Одіссеї» Гомера.

«І ячмені, і пшениця, і лози вино виноградне
В гронах розкішних дають, що примножує Зевс їм дощами».
«Великих старань ти доклав тут, і жодна рослина —
Ні виноград, ні оливка, ні груша, ні грядки городні,
Ані смоківниця — тут без твого не росте піклування».

- Про які особливості господарського життя еллінів свідчить цей уривок? З якими труднощами стикалися греки, розвиваючи рільництво?
- 6. Знайдіть в інтернеті та прочитайте інформацію про давньогрецького філософа Діогена (IV ст. до н. е.).
 - Охарактеризуйте рабовласницьку систему в Елладі. Які джерела постачання рабів вам відомі? Де використовували працю рабів в Афінах/Спарті?

7. Заповніть у зошиті таблицю.

Форма державної влади			
	тиранія	олігархія	демократія
Визначення			
Поліси, у яких була така форма правління			
Політичні діячі			

- Яку із цих форм державної влади ви вважаєте кращою для того періоду? Чому не може бути єдиної правильної відповіді на це запитання?

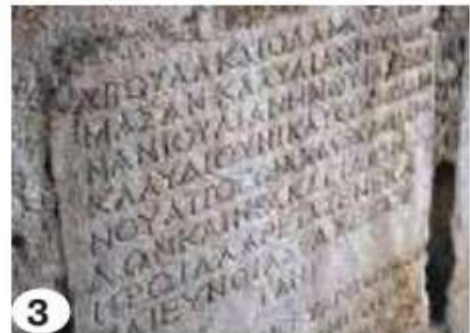
8. Оберіть із запропонованих предметів ті, що стосуються скіфів.

1

2

3

4

5

6

- Складіть повідомлення про суспільний устрій і життя племен, які населяли українські землі в цю епоху.

РОЗДІЛ 4

СТАРОДАВНІЙ РИМ І ЙОГО СУСІДИ

§ 41 Природа й населення Апеннінського півострова

Етруська пара.
Музейний експонат

Греки, а потім і римляни по-важали народ етрусків. Розквіт їхньої цивілізації припадає на VIII–V ст. до н. е. Щодо походження етрусків існують різні теорії: Геродот стверджував, що вони прийшли з Лідії, натомість Діонісій Галікарнаський вважав їх корінним народом. Етруски справили значний вплив на римлян, які перейняли в них чимало культур-

них досягнень. До того ж у Римі тривалий час правили царі етруської династії, які перетворили його на повноцінне місто. Водночас Рим став головним їхнім супротивником.

- Як греки могли дізнатися про етрусків? Яка доля, на вашу думку, очікувала на цей народ?

1. Які особливості географічного положення та заняття населення Стародавнього Риму?

Ще в давнину греки почали називати Апеннінський півострів, де виникла Римська держава, *Італією*. Це рівнинна, укрита лісами й широкими луками країна. Місцеві жителі здавна займалися землеробством і скотарством. Природа створила для цього всі умови: від холодних вітрів Італію з півночі захищають високі Альпи, а зі сходу — хребти Апеннінських гір. Тому тут завжди теплий і м'який клімат, хоча бракує затишних бухт.

Апенніни багаті на корисні копалини: залізо, срібло, олово, мармур і глину. В Альпах багато міді й золота. Усе це сприяло розвитку ремесел. Отже, основними заняттями населення півострова стали землеробство, садівництво, скотарство й ремесло.

Стародавній Рим

- Розгляньте карту. Що вам нагадує форма Апеннінського півострова? Назвіть моря, води яких омивають півострів. Знайдіть річки По, Рубікон і Тибр.

2. Що відомо про народи, які здавна населяли Італію?

Півострів був заселений різними народами. Зокрема, тут жили *лігурійці*, згадку про яких знаходимо в Геродота. У Середній Італії оселились *італіки* та споріднені з ними *латини*, а на схід від них — *самніти*. Південно-східну частину півострова населяли греки, а о. Сицилію — вихідці з Карфагена.

- Пригадайте, який народ заснував це місто.

Приблизно у XII ст. до н. е. північніше від Тибру оселилися *етруски*. Дехто вважав, що між релігією етрусків і народів Близького Сходу існує певна подібність. Натомість італійські археологи доводять, що етруски жили тут завжди і були споріднені з іншою, більш ранньою цивілізацією. Етруски вирощували пшеницю, ячмінь та овес, культивували виноград. Також вони осушували заболочені ділянки й перетворювали їх на родючі поля. Для виготовлення одягу й вітрил використовували льон.

А ще займалися морською торгівлею. Торгували керамікою, мідними, бронзовими й залізними речами, ювелірними виробами, тканинами. Етруски заснували перше державне утворення, яке об'єднало 12 міст. План міського будівництва, як і абетку, вони запозичили в греків.

Невдовзі етруски розчинилися серед інших племен, імовірно, не витримавши конкуренції з карфагенянами та греками. У IV ст. до н. е. до Італії з півночі прийшли племена *галлів*.

Етрусська ваза

Фігура жінки на саркофазі

- Розгляньте ілюстрації. Що можна сказати про досягнення мистецтва етрусків?

3. Де й коли виникло місто Рим?

Серед латинських громад області Лацій у 753 р. до н. е. утворилося місто **Рим**. Латинів, які його населяли, згодом почали називати *римлянами*. У них існував патріархальний родовий уклад, ознаки якого зберігалися протягом усього періоду існування Римської держави.

Найдавніші поселення на березі р. Тибр, посеред семи пагорбів, археологи датують серединою VIII ст. до н. е. Згодом ці селища об'єдналися, утворивши місто. Однак іще в давнину щодо виникнення Рима склали легенду про нащадків

Енея — Ромула й Рема. На честь Ромула місто назвали Римом, і він став його першим правителем. Це було місто-держава на кшталт грецьких полісів.

- Про заснування міста існують різні легенди. Прочитайте їх за допомогою QR-коду. Яка з них вам імпонує? Як ви вважаєте, чому з виникненням будь-якого міста зазвичай пов'язана легенда?

Склад громади

Патриції — корінні жителі, нащадки перших поселенців.

Плебеї — переселенці (ремісники, землероби й торговці).

Раби — спочатку їх вважали молодшими членами родини. Згодом рабство набуло ознак класичного.

Понад два століття в Римі правили царі. Цей період називають **царським** і про нього відомо дуже мало. Люди жили сусідською громадою за патріархальними традиціями.

Уся громада Рима поділялася на 300 родів, а ті — на **фамілії** (окремі родини).

Історія зберегла кілька імен царів, які правили Римом упродовж перших 250 років. Відомо, що в 510 р. до н. е. римляни вигнали свого царя **Тарквінія Гордого** за його нестримну вдачу та зверхнє ставлення до громадян, а наступного року вони обрали перших двох **консулів** — найвищих виборних урядовців. Надалі їх обирали терміном на один рік. Так розпочався період республіки, який завершився в 30 р. до н. е.

Вам уже відомо, що **республіка** — це така форма управління державою, за якої народ обирає державних управлінців на певний термін.

- Уявіть себе істориком/історикинею. Відомо, що римляни вели облік часу від року заснування міста. То в якому році за римським літочисленням розпочався період республіки, а в якому завершився?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Етруски запозичили письмо в

А карфагенян

В

греків

Б єгиптян

Г латинів

2. Місто Рим засновано на берегах річки
А Тибр
Б Рубікон
В По
Г Арн
3. Рим засновано
А в IX ст. до н. е.
Б у VIII ст. до н. е.
В в VII ст. до н. е.
Г в VI ст. до н. е.
2. Накресліть шкалу часу. Позначте на ній рік заснування Рима, а також початок і кінець періоду республіки. Скільки років минуло із часу заснування міста? Скільки тривали «царський» і республіканський періоди в історії Римської держави?
3. Що таке *стан*? Які стани існували в римському суспільстві? Порівняйте становий устрій Рима зі становим укладом в Афінах і Спарті. Які можна зробити висновки?
4. Розгляньте ілюстрацію. Опишіть костюми етрусків. Складіть коротку розповідь про походження, заняття та культуру етрусків.

Етруські танцівники.
Фреска

5. Познайте на контурній карті м. Рим і території, які займали етруски та латини.
6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «патриції», «плебеї», «консул», «фамілія».
7. Складіть у зошиті «хмару» слів до теми. Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Природні умови та заняття жителів Апеннінського півострова.
- Якими були досягнення культури етрусків.
- Яким був суспільний уклад римської громади.

§ 42–43 Римська республіка впродовж V–III ст. до н. е.

Найбільшим мегаполісом античності був Карфаген зі своїм флотом, армією та економікою. Проте римляни презирливо називали карфагенян *пунами*, що означає «божа кара». Ви, певно, розумієте, чому саме таким було ставлення римлян до Карфагена.

Хоча Карфаген міг створити власну армію, міська влада воліла брати на службу представників африканських, іспанських і галльських племен. У ній було всього кілька підрозділів із громадян міста.

Карфаген. Реконструкція

- Як ви вважаєте, у чому причина протистояння Рима та Карфагена? У чому переваги й небезпеки найманої армії?

1. Що відомо про організацію влади в Римській республіці?

Восени на Марсовому полі в Римі відбувалися народні збори — *коміції*, на яких обирали державних посадовців. Ті, хто прагнув бути обраним, приходили вбраними в білу *тогу* (*кандиду*). Ми й нині називаємо *кандидатами* тих, хто бажає бути обраним на будь-яку посаду.

Органи влади в Римській республіці	
Коміції (народні збори)	Обирали вищих державних урядовців, ухвалювали закони, оголошували війни, укладали мир, розглядали скарги на судові рішення.
Два консули	Обирали терміном на один рік. Мали право скликати сенат і брати участь у голосуванні. Могли скасовувати рішення один одного, набираючи легіони та командували ними.
Сенат	Складався з 300 патриціїв. Фактично був головним органом влади. Затверджував рішення народних зборів, заслуховував звіти магістратів, ухвалював декрети.
Магістрати	Вищі державні урядовці: консули, претори, едили, цензори, народні трибуни.
Диктатор	Обирали в разі особливої небезпеки на термін не більше 6 місяців. Мав необмежену владу.

- Розгляньте схему. Якою була система влади в Римській республіці? Як ви вважаєте, чому диктаторів обирали на такий короткий термін?

Громадянське населення поділялося на *патриціїв* і *плебеїв*. Згодом виокремили також *вершників* — римських громадян, які мали змогу утримувати коня та служити в кавалерії. Пізніше вони стали римськими багатіями. Поступово змі-

нювалися й рабовласницькі відносини. «Знаряддя праці, що розмовляють» — так зневажливо казали римляни про рабів, які становили значну частку населення. Але це трапилося згодом, коли Рим заповнили полонені.

2. Що відомо про господарство тих часів?

Основним заняттям італійців було землеробство. Родюча земля і теплий клімат забезпечували стабільно високі врожаї. Землероби використовували плуги з масивним залізним лемішем, рала й мотики. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, ріпу та боби.

Елліни, які населяли південь півострова, сприяли розвитку виноградарства. Римські вина були відомі далеко за межами Італії. Від греків місцеві також навчилися вирощувати маслини та виготовляти з них олію.

Скотарі розводили овець, кіз, свиней, волів і коней.

- Розгляньте фрагменти мозаїк. Які види занять давніх римлян на них зображено? Підготуйте коротке повідомлення про заняття населення Апеннінського півострова.

3. Як розгорталася боротьба плебеїв і патриціїв у Римі?

Після утворення Римської республіки всі виборні державні посади обіймали патриції. Плебеям залишили право голосувати та обов'язок служити у війську під командуванням патриціїв. Майнова нерівність із часом посилювалася, а надто після того, як Римська республіка розпочала активну торгівлю. Значна частина плебеїв мусила брати позики в лихварів, що загрожувало втратою землі й навіть рабством.

Водночас і серед плебеїв з'явилися заможні впливові роди, які, проте, не мали прав. Становище загострювалося — між станами назрівала війна. Плебеї наполягали на наданні пра-

ва обиратися на вищі державні посади, наділенні кожною родиною общинною землею, скасування боргів.

Звісно, патриції не поспішали ділитися ані владою, ані землею, не планували скасовувати боргову залежність плебеїв. Однак у боротьбі з патриціями плебеї мали вагому перевагу — вони становили основу римського війська. І в 494 р. до н. е. під час війни Рима із сусідами плебеї залишили місто й подалися на священну гору за його межами, заявивши, що хочуть створити там свою республіку. Патриції мусили піти на поступки. Плебеям надали право обирати народних трибунів. Магістрати могли забороняти будь-яке рішення сенату, якщо його вважали несправедливим щодо плебеїв (право *вето*). Самі трибуни і все їхнє майно були недоторканні. А в домі трибуна міг переховуватися несправедливо переслідуваний. Трибунам заборонили залишати Рим більше ніж на добу. Спочатку обирали двох трибунів, згодом — десятих.

Патриції та плебеї.
Реконструкція костюмів

У середині IV ст. до н. е. народні трибуни домоглися ухвалення законів, за якими плебеїв наділили землею. У 326 р. до н. е. заборонили продавати римських громадян у рабство.

- Пригадайте, коли це сталося в Афінах.

І тільки на початку III ст. до н. е. плебеї домоглися права впливати на державні справи й ухвалювати закони.

- Розгляньте ілюстрацію. Чи відображають костюми патриціїв і плебеїв їхній соціальний статус? Яких поступок домоглися плебеї в боротьбі за свої права? Чому цей процес тривав так довго?

4. Як відбувалося завоювання Римом Італії?

Якийсь час Рим був одним із міст, що входили до союзу 30 латинських міст. Проте згодом він почав завойовувати території сусідніх народів: латинів, сабінів, самнітів, етрусків.

- Знайдіть на карті (с. 181) території їхнього розселення.

Війни велися заради здобичі й рабів. Власних сил Риму не вистачало, тому він укладав союзи з одним народом проти іншого. Потім наставала черга тимчасових союзників. «*Розділяй і владарюй!*» — гасло римлян у боротьбі за панування над Італією.

У 390 р. до н. е. з півночі на Рим посунули сильні й войовничі племена галлів. Римляни зазнали поразки, тому галли захопили та спалили місто. Частина жителів замкнулася у фортеці на Капітолійському пагорбі.

- За допомогою QR-коду прочитайте оповідь про облогу галлами Капітолійської фортеці.
- Що означає вислів «гуси Рим врятували»?

Пірр

Через поразку Рим утратив усі попередні здобутки. Щоб їх повернути, знадобилося 100 років. Якийсь час на півдні залишалися ще грецькі міста. Жителі м. Тарента покликали на допомогу талановитого полководця **Пірра**. Вишколена армія Пірра здобула дві перемоги над римлянами, але зазнала значних людських втрат. Піррові приписують висловлення: «Ще одна така перемога — і ми загинемо». Так з'явився крилатий вислів «Піррова перемога», тобто успіх ціною великих утрат. У 265 р. до н. е. вся Італія стала територією Римської держави.

5. Чим завершилася боротьба між Римом і Карфагеном за панування в Західному Середземномор'ї?

Місто-державу Карфаген ніколи не здійснювало військових загарбань. Сильний бойовий флот використовували для охорони торговельних кораблів. Карфаген був навіть союзником Риму в боротьбі з Пірром. Але після перемоги Риму над Тарентом відносини між містами загострилися. Розпочалися Пунічні війни — боротьба між двома сильними суперниками за панування на морі. Протистояння тривало 118 років із трьома активними періодами (див. табл.).

Активні воєнні дії	Перебіг подій і наслідки
Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н. е.)	Боротьба велася за о. Сицилію. Карфаген кілька разів переміг римлян у морських битвах, що спонукало Рим побудувати потужний військовий флот. Наслідком виснажливої для обох сторін війни стало укладення миру. Рим отримав о. Сицилію, сплатив 84 т срібла <i>контрибуції</i> та повернув усіх полонених без викупу.
Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.)	Карфагеняни справедливо вважали, що Рим можна перемогти тільки на його землі. Похід розпочався на іспанській землі зі взяття м. Сагунта, союзника Риму. Очолював армію талановитий полководець Ганнібал . У першому ж бою він майже повністю розгромив римлян. Щоб змусити Ганнібала залишити Італію, римляни висадили свої війська біля Карфагена. У 201 р. до н. е. сторони уклали мир: Карфаген мав знищити свій флот, виплатити 270 т срібла впродовж 50 років.
Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.)	Війна тривала на території Карфагена. Римляни захопили всі поселення і взяли місто в облогу. Карфагеняни були налаштовані рішуче обороняти місто. Проте в 146 р. до н. е. римське військо очолив сенатор Сципіон Молодший, який розбив армію і захопив місто. Шість днів тривали бої в місті, за наказом сенатора воно було вщент зруйноване.

Унаслідок Пунічних воєн держава Карфаген припинила своє існування, а Рим перетворився на одноосібного володаря Середземномор'я, здобувши численні заморські *провінції* (підкорені землі, їхніх управителів призначав сенат).

Один із senatorів — *Марк Порцій Катон Старший* — через якийсь час після Другої Пунічної війни відвідав Карфаген і побачив, що місто майже відновило колишню могутність. Він рішуче виступив за початок нової війни й усі промови в сенаті

Руїни Карфагена.
Сучасний вигляд

з будь-якого питання віз завершував словами: «*Карфаген має бути зруйнований*». Помер сенатор у 149 р. до н. е., коли римські кораблі вирушали до Африки.

- У чому, на вашу думку, справжня причина Пунічних воєн? Що дала Риму перемога над Карфагеном?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Верства римського суспільства, що складалася з нащадків перших жителів Рима, — це

А патриції	В вершники
Б плебеї	Г аристократи
- Магістрати, які мали захищати права плебеїв, — це

А консули	В сенатори
Б трибуни	Г цензори
- Жителі м. Тарента покликали собі на допомогу

А Ганнібала	В Гая Варрона
Б Пірра	Г Сципіона Молодшого

2. За матеріалами параграфа складіть у зошиті хронологічну задачу. Запропонуйте її розв'язати сусідові/сусідці по парті.

3. Заповніть у зошиті таблицю.

Функції органів влади в Римі	
Коміції (народні збори)	Сенат

4. Пограйте в гру. Поділіться на дві групи (більша — «плебеї», менша — «патриції»). «Плебеї» мають скласти перелік вимог, які покращать їхнє становище в суспільстві, а «патриції» повинні аргументовано довести, що ці вимоги безпідставні. З'ясуйте, чому патриції так довго не поспішали задовольняти вимоги плебеїв.

5. Після поразки Карфагена в Другій Пунічній війні Ганнібал намагався відновити велич держави, але мусив провести решту життя у вигнанні. Проте для римлян він залишався серйозним супротивником. «Перемогти того, хто без зброї і зраджений усіма, не так уже й складно». Ці слова приписують Ганнібалу, перш ніж він випив отруту.

Ганнібал

- Складіть історичний портрет геніального полководця. Особливу увагу зверніть на його особисті якості.

- Поміркуйте про причини, які призвели до поразки Карфагена в протистоянні з Римом.
- Розгляньте ілюстрацію. Опишіть костюми етрусків. Складіть розповідь про походження, заняття та культуру етрусків.

Армія
Карфагена

6. Під час облоги Карфагена жителі міста відчайдушно його обороняли. Ковалі цілодобово кували мечі й панцирі, а жінки без жалю обрізали коси й плели з них канати для металевих машин.

- Що, на вашу думку, означає бути справжнім патріотом?

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «народні трибуни», «диктатор».

8. Уявіть, що вас обрали народним трибуном. Складіть перелік питань, які, на вашу думку, необхідно вирішити насамперед.

Поміркуйте та розкажіть

- Про органи влади в Римі та боротьбу патриціїв і плебеїв.
- Про загарбницькі війни Римської держави.

§ 44 Військова справа в Стародавньому Римі

Найдосвідченіших ветеранів іменували **тріаріями**. Це були 40–45-річні воїни. Тріаріями ставали ті, хто відслужив у війську щонайменше 15 років. Вони мали повне захисне озброєння, зокрема довгі списи й важкі металеві дротики. У бій тріарії вступали наостанок, якщо в цьому була потреба. Вислів «Справа дійшла до тріаріїв» став крилатим та означає критичний момент у битві.

Тріарій

- Пригадайте, що вам відомо про військові успіхи римлян. Хто становив основу римської армії?

1. Що відомо про військову справу давніх римлян?

Гастат

Принцип

За часів ранньої республіки не існувало професійної армії. Кожний громадянин, який досягнув 20 років, мав пройти дворічну військову службу. Тільки після цього його могли обирати на державні посади. На війну римлянин ішов зі своєю зброєю та конем. Після війни, солдатів розпускали по домівках. Фактично римська армія була *ополченням*. У війську служили громадяни, які володіли землею.

Основну частину війська становила важка піхота, яка поділялася на три види: *гастати*, *принципи* та *тріарії*. Першими вступали в бій гастати. Знесиливши ворога, вони поступалися місцем принципам, які завдали ворогові суттєвих втрат. Далі справа була за тріаріями.

Найбільшим військовим з'єднанням був *легіон*, у якому було 5–6 тис. воїнів. Легіонери були добре навчені й дисципліновані. Легіони поділяли на *маніпули* — підрозділи по 120 воїнів. Сотня легіонерів — *центурія* — мала двох командирів — центуріонів. У першому маніпулі знаходився прапор легіону — *аквіла*.

Римський військовий табір.
Реконструкція

Римські легіони виробили непереможну тактику. Маніпули шикувалися в шаховому порядку, на початку бою ворога обстрілювали лучники й металъники списів. На *флангах* (справа і зліва строю) розміщувалася кіннота. В армії панувала сувора дисципліна. Кожний воїн швидко й точно виконував накази. За порушення дисципліни страчували за жеребом одного з десяти солдатів. Після денного пере-

ходу армія ставала на привал. За 4 год будували укріплений табір. Кожний чітко знав, що йому робити: копати рів, споруджувати частокіл чи розставляти намети. Правило римської армії: «Солдат на війні має працювати».

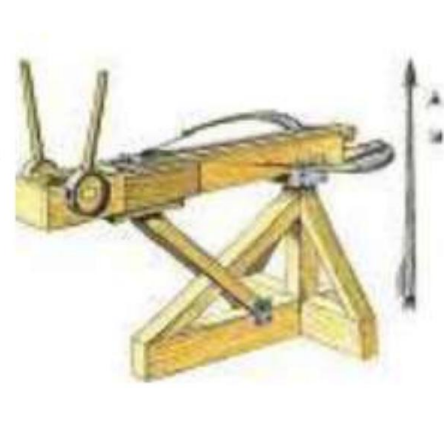
- Розгляньте зображення римських облогових засобів. Які висновки можна зробити про технічний рівень озброєння римської армії?

Онагр

Катапульта

Ручна баліста

2. Реформи римського війська

Численні війни за межами країни змушували селян-легіонерів надовго залишати свої господарства. За час війни господарства занепадали, землю скуповували багатії. Утрата землі означала втрату права служити у війську. Тому кількість громадян, які могли служити у війську, невпинно зменшувалася. Це загрожувало Риму втратою військової могутності.

У 106–105 рр. до н. е. консул **Гай Марій** здійснив військову реформу. Армія стала найманою. До неї набирали громадян, незважаючи на майновий стан, строком на 20–25 років. Солдатам платили та допускали до поділу трофеїв. Гай Марій запровадив систему постійних тренувань, змушував солдатів носити важке екіпірування, за що їх називали *марієвими мулами*. Також солдатів використовували під час будівництва й ремонту доріг, спорудження акведуків-водогонів.

Після завершення служби ветерани отримували землю на завойованих територіях. Солдати були зацікавлені у військовому успіху, вони більше довіряли своєму командирові, ніж сенату. Саме тому сенат побоювався полководців. Повернувшись із війни, вони мали розпустити армію за межами Рима, після чого прибути у «Вічне місто», аби

Тріумф.
Панно

відзвітувати перед сенатом. За видатні досягнення сенат міг нагородити полководця **тріумфом** — урочистим проїздом вулицями Рима в супроводі війська. Колишні солдати охоче віддавали за полководців свої голоси на виборах.

Із часом римляни почали набирати солдатів на завойованих територіях. Їх називали **ауксиларіями**. Виховані в інших традиціях, вони були незамінними на прикордонних територіях. У II ст. до н. е. чисельність ауксиларіїв і легіонерів зрівнялася. Після

виходу у відставку вони отримували римське громадянство і чималий капітал.

Відважних солдатів нагороджували відзнаками — **фалерами** (медалями) або **вінками** — за порятунок командира чи римського громадянина. Римляни пишалися службою у війську та бойовими звитягами.

3. Якими були завоювання римлян у II ст. до н. е.?

Римська держава втручалася у справи сусідніх народів, підкоряючи їх своїй волі. Зокрема, Ганнібалу обіцяла підтримку Македонія, проте Рим розпочав війну проти неї, аби не допустити цього. У II ст. до н. е. Римська держава з успіхом для себе провела кілька загарбницьких воєн (*див. табл.*).

Перша Македонська війна (214–205 рр. до н. е.)	Рим не допустив союзу Македонії та Карфагена. Розпочав проникнення на Балкани.
Друга Македонська війна (200–197 рр. до н. е.)	Македонію було позбавлено влади над Грецією. Але це зовсім не означало незалежності Греції. Вона отримала нового господаря — Римську державу.
Третя Македонська війна (171–168 рр. до н. е.)	Македонія втратила незалежність.

Греки й македоняни намагалися відвоювати свободу, однак зазнали поразки. Згодом і Грецію, і Македонію було перетворено на провінцію Македонія. Водночас із знищенням

Карфагена римляни зруйнували грецьке м. Коринф, а твори мистецтва опинилися на віллах знатних римлян.

Для управління провінціями сенат призначав намісників, які мали цілковиту владу над підкореною країною, відповідали за порядок і збирання податків із населення. Провінції ставали джерелом збагачення для держави та римської знаті. Вони постачали ювелірні вироби, сировину, дорогоцінні метали, твори мистецтва, харчі та рабів.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Найбільше військове з'єднання в римській армії — це

A маліпула	B легіон
B центурія	Г когорта
- Консул, який здійснив військову реформу, — це

A Гай Марій	B Луцій Мумій
B Марк Катон	Г Гай Фламіній
- Підкорена країна, правителі якої призначалися сенатом, — це

A область	B центурія
B поліс	Г провінція
- Накресліть у зошиті шкалу часу. Позначте на ній початок Першої та рік закінчення Третьої Македонських воєн. Скільки років знадобилося для підкорення Греції та Македонії?
- У римській армії існував спеціальний бойовий порядок *черепаха*, призначений для захисту від металевих снарядів під час бою та облоги. Уважно розгляньте ілюстрацію. Чим зумовлена така назва? Як ви вважаєте, чи був цей стрій цілком невразливий?

Римська «черепаха»

4. Що таке *тріумф*? У яких випадках це поняття вживають нині?

5. Доберіть кілька іменників і прикметників, які б розкривали секрет успіху римлян у війні. Запишіть їх у зошит. Обміняйтеся зошитами із сусідом/сусідкою по партії. У кого перелік повніший?

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «легіон», «тріумф».

7. Знайдіть інформацію про те, як давні римляни вшановували своїх воїнів. Підготуйте коротке повідомлення. Презентуйте його в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Як була влаштована римська армія.
- Як здійснювалося управління провінціями.

§ 45 Правова система Стародавнього Риму

Бенкет. Фреска

Можливо, ви чули про безперервні бенкети римської знаті, зокрема імператора Нерона. Однак за кілька десятиліть до його правління в Римі існував закон, який обмежував розкошування в побуті. Цей закон, ухвалений у II ст. до н. е., визначав кількість гостей і граничні суми на їхнє частування. Римляни могли

приймати в себе не більше трьох осіб у будні дні й не більше п'яти — у базарні та свята. Римлян також обмежували у витратах на їжу. Коли ж до влади прийшов Нерон, ці заборони було знято. Його ім'я стало символом страху та сваволі.

- Що таке «закон»? Який орган влади ухвалював закони в Стародавньому Римі? Що спричинило ухвалення такого закону?

1. Що відомо про появу писаних законів у Римській державі?

Давньоримське суспільство керувалося звичаєвим правом, яке патриції тлумачили на свою користь. Для впорядкування римських звичаїв у V ст. до н. е. було створено спеціальну комісію з десяти найшанованіших громадян терміном на один рік. Та оскільки за рік вона не впоралася, довелося продовжити її

Закони XII таблиць

повноваження ще на рік. За цей час було створено закони, які записали на 12 мідних дошках. «Закони XII таблиць» були обов'язкові для всіх громадян, римляни вважали їх вершиною мудрості. Навіть дітей навчали грамоті за цими законами. Самі закони в первісному вигляді до

нас не дійшли. Дослідники й дослідниці вважають, що початковий текст знищили галли під час завоювання Риму.

- Прочитайте окремі положення «Законів XII таблиць».

«Якщо хтось заподіє калічення і не замириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде заподіяно те саме.

Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф у сумі 300 ассів, якщо рабу — 150 ассів.

Якщо образить, нехай штраф становитиме 25 ассів.

Якщо хтось поскаржиться, що домашня тварина заподіяла шкоду, або видати потерпілому цю тварину, або відшкодувати вартість заподіяної шкоди».

- Який пункт підтверджує те, що «Закони XII таблиць» ґрунтувалися на звичаях і традиціях римлян?
- Як закон охороняв приватну власність?
- Порівняйте положення «Законів XII таблиць» із законами Драконта й Хаммурапі.

2. Що відомо про римський суд?

На зорі Римської держави судів не існувало. Громадяни самостійно захищали власні інтереси, потерпілого підтримували родина та друзі. Римляни вважали втіленням справедливості богів, яка завжди допомагала скривдженому. Тому правий був той, хто перемагав, наприклад у бійці.

Згодом усі справи перейшли до державного суду. Справу розглядали у два етапи. Спочатку її вивчав *претор* — наступна за важливістю після консула посадова особа. Претор призначав суддю та дату розгляду справи. Потерпілий мав доправити відповідача до суду, хоча б і силоміць. Справу в суді розглядав тільки один суддя.

Спочатку суддями були виключно сенатори. Із часом суддями могли стати громадяни із числа вершників. За несправедливе рішення суддю могли позбавити майна. Хоча смертну кару до римських громадян застосовували не часто, однак така кара існувала для судді, який у процесі розгляду справи

С. Бакалович. Перед претором

отримав хабар (особисто чи через посередника) за винесення певного рішення.

- Чи вважаєте ви таку норму надто суворою? Порівняйте, як забезпечували справедливе судочинство в Афінах і Римі. Як ви вважаєте, який зі способів був дієвіший?

3. Що відомо про права та обов'язки громадян?

Римські громадяни мали право брати участь у народних зборах, обіймати державні посади чи нести військову службу, підписувати угоди, звертатися до суду для захисту прав чи оскарження рішення, узаконювати шлюб. За ними зберігалося громадянство в разі переїзду до провінції Риму. Громадяни також мали мирно вирішувати взаємні суперечки, допомагати одне одному в разі нападу чи облоги. До них не застосовували тортури чи тілесні покарання.

Способи набуття римського громадянства: народження від громадян Риму; відпущення на свободу з рабства; усиновлення громадянами Риму дитини-іноземця; надання римського громадянства (наприклад, за військову службу).

Жінка, що сидить.
Давньоримська фреска

Римське суспільство було патріархальним. Згідно з римським правом, повноправність була абсолютним привілеєм чоловіків. Жінки не могли укладати будь-які угоди, а також брати участь у політичному житті суспільства. Проте вони не були відсторонені від участі у справах родини й громади, хоча їхній вплив був непрямим. Вони виховували дітей і мали статус господині дому. Повнолітні сини користувалися політич-

ними правами, однак не мали цивільних прав, зокрема не могли розпоряджатися майном, допоки був живий батько.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. «Закони XII таблиць» з'явилися на вимогу

- А патриціїв
- Б плебеїв

- В вершників
- Г царя

2. Посадова особа, яка розглядала справу на першому етапі судового розгляду, — це

А сенатор	В претор
Б консул	Г суддя
3. Абсолютною повноправністю в суспільстві користувалися

А жінки	В вільновідпущені
Б повнолітні юнаки	Г громадяни-чоловіки

2. Накресліть у зошиті шкалу часу. Позначте на ній роки ухвалення «Законів XII таблиць», реформ Перікла, написання законів царя Хаммурапі. Складіть хронологічну задачу й запропонуйте її розв'язати сусідові/сусідці по партії.

3. Чи всі громадяни Риму мали однакові права? Як ви оцінюєте становище жінок у Римській державі?
4. Складіть 3–4 запитання до тексту параграфа, використовуючи питання чому?.

5. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «Закони XII таблиць», «претор».
6. Знайдіть інформацію про те, у яких випадках громадяни Риму могли втратити громадянство. Які переваги надавало людині громадянство?

Поміркуйте та розкажіть

- Як у Римі було влаштоване судочинство.
- Які права й обов'язки мали римські громадяни.

§ 46 Криза Римської республіки в II–I ст. до н. е.

Тільки в Римі були особливі раби — *гладіатори*, що означає «мечоносці». Вони добре володіли зброєю і розважали глядачів у цирку двобоями. Гладіатори були справжніми зірками. Портрети успішних гладіаторів прикрашали стіни громадських будівель. Бійці рекламували харчові продукти, як і кращі спортсмени в наші дні. Але, незважаючи на таку яскраву картинку, гладіаторські бої були вкрай жорстокою розвагою.

Бій гладіаторів.
Давньоримська фреска

- Чи можна стверджувати, що суспільство, яке шаленіє від такої жорстокості, приречене на занепад?

1. Які причини суспільно-політичної боротьби в Римі?

Громадяни, які не володіли землею, не служили у війську. Землі скуповували багатії, а обробляли їх раби. У суспільстві назріла потреба реформ. На захист плебеїв стали брати Тиберій і Гай Гракхи. Старшого з братів — Тиберія, у 133 р. до н. е. обрали народним трибуном. Він провів земельну реформу.

Реформа Тиберія Гракха

- Родина могла мати до 300 га землі. Решту викупала держава.
- Отримані наділи перерозподіляли між громадянами, які не мали землі. На одну родину виділяли приблизно по 10 га.
- Земля мала перейти новим власникам безоплатно та навечно.

Брати Гракхи. Художній портрет на основі давньоримського погруддя

Виступаючи в сенаті, Тиберій Гракх звернувся до присутніх із промовою.

«Римляни завоювали велику територію і володіють нею; вони сподіваються підпорядкувати собі й решту земель. Постає питання: чи придбають вони решту землі завдяки збільшенню чисельності боездатних людей або ж ворог від-

бере в них те, чим вони володіють, через їхню слабкість?».

- Що мав на увазі Тиберій Гракх, коли говорив, що ворог може відібрати в римлян землю?

На наступних виборах противники Тиберія організували змову й убили його разом із 300 прибічниками. Реформи Тиберія спробував утілити в життя його брат, обраний трибуном через десять років. Він домігся зниження цін на хліб, аби працевлаштувати бідняків, розбудовував дороги по всій Італії. Через два роки він загинув під час заворушення. Необхідні земельні перетворення так і залишилися ідеями.

Плебеї хоча й втрачали свої землі, але залишалися громадянами. Римська знать залежала від настроїв плебсу, з огляду на вибори. Цілі ватаги бідноти вешталися містом, отриму-

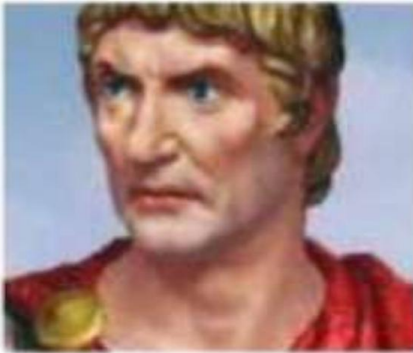
вали пожертви від багатіїв, продавали свої голоси на виборах. Багатії не тільки задарма роздавали хліб, а й улаштовували видовища на кшталт гладіаторських боїв.

«Хліба й видовищ!» — це гасло римського плебсу, про яке згадує римський поет *Ювенал* у своїй сатирі. У сучасному значенні — це вимога юрби, що прагне задоволення своїх інстинктів.

- Як ви вважаєте, чи можна було вирішити проблему зростання кількості бідняків серед громадян? Чи використовують це гасло в сучасному світі?

2. Чому влада в Римі опинилася в руках диктаторів?

На початку I ст. до н. е. в Римській республіці загострилася політична боротьба між прибічниками плебеїв (популярами) і захисниками інтересів аристократії (оптиматами), тобто в боротьбу вступили дві політичні групи.

Луцій Корнелій Сулла —
представник оптиматів

Гай Марій — представник
популярів

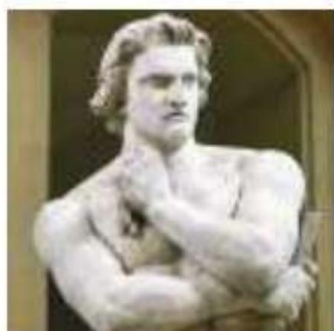
Боротьба між ними завершилася тим, що у 82 р. до н. е. **Корнелій Сулла** захопив владу і став диктатором Риму на необмежений термін. За його наказом було знищено тисячі людей і зруйновано міста. Майно його політичних супротивників конфіскували й роздали прихильникам. Жорстокість Сулли всіх лякала, тому після його смерті відновилося боротьба за відновлення республіканського устрою. Однак чимало було вже втрачено. Сенат отримав великі повноваження, і сенатори не поспішали ними поступатися.

Ще однією проблемою став заколот гладіаторів під керівництвом Спартака в 74 р. до н. е., який переріс у справжнє повстання. Раби обробляли землю, випасали худобу, не пра-

цювали в ремісничих майстернях, де виконували найтяжчу брудну роботу, будували дороги, а також розважали римлян гладіаторськими боями.

Повстанці подалися на гору Везувій. До них приєдналося 70 тис. рабів-утікачів. Спартак планував вивести втікачів з Італії, але його армія прагнула насамперед помсти. Проти повстанців виступили три римські армії. У вирішальній битві в 71 р. до н. е. Спартак загинув, як і більша частина його армії. Чимало повстанців потрапило в полон. Для залякування решти 6 тис. полонених розіп'яли вздовж дороги від Капуї до Рима.

- Прочитайте уривок із праці грецького історика Плутарха про Спартак та дайте відповіді на запитання.

Д. Фуат'є.
Спартак

«Спартак був фракійцем. Він не тільки відзначався великою відвагою та фізичною силою, а й перевершував інших розумом і людяністю...

Римський полководець Красс нав'язав Спартаку бій, найжорстокіший з усіх у цю війну. У ньому полягло понад 12 тис. ворогів. Серед убитих Красс знайшов тільки двох, поцілених у спину. Решта загинула, не залишаючи строю».

- Що розповідає про Спартак Плутарх? Кому він симпатизує більше — Спартаку чи Крассу? Що спричинило таке масштабне повстання рабів?

3. Чим відзначилося правління першого тріумвірату?

Двох полководців, які брали участь у придушенні повстання Спартак, було обрано консулами — **Ліцинія Красса** та **Гнея Помпея**. Реформи Гая Марія зробили полководців впливовою силою в політиці, тому сенат мусив відновити владу трибунів, скасовану Суллою. Також було посилено роль народних зборів і переглянуто склад сенату. Поки Помпей воював із **Понтійським царством**, активізувалися противники нововведень, серед яких був знаменитий оратор **Цицерон**. Водночас на політичному обрії з'явився **Юлій Цезар**, який користувався великою популярністю в народі.

Щоб зламати запеклий опір сенату, Помпей, Красс і Цезар домовилися діяти спільно. Цей союз дістав назву **Перший трі-**

умвірат, що означає «союз трьох мужів». Насамперед вони домоглися роздати землю ветеранам. Згодом Цезар став намісником у Галлії. За 10 років він завоював значні території.

Перший тріумвірат: Красс, Помпей і Цезар

Поки Цезар воював у Галлії, тріумвірат розпався. Красс загинув у боротьбі з парфянами, а Помпей став диктатором Риму та супротивником Цезаря. Між двома полководцями зростала ворожнеча, яка могла перейти у відкриту громадянську війну.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Згідно з реформою Тиберія Гракха, громадянам передавали землю

А тільки в оренду

В за викуп

Б безоплатно й навічно

Г залежно від майнового стану громадянина

2. Розширені повноваження за роки диктатури Сулли отримали

А сенат

В претори

Б консули

Г народні збори

3. До складу Першого тріумвірату НЕ входив

А Ліциній Красс

В Юлій Цезар

Б Гней Помпей

Г Гай Марій

2. Перегляньте матеріал одного з пунктів параграфа. Складіть на його основі хронологічну задачу. Обміняйтеся задачами із сусідом/сусідкою по парті. Розв'яжіть задачу.

3. Цицерон увійшов в історію як один із найвидатніших ораторів. Його промови визнали досконалими ще в епоху античності. Вони справили величезний вплив на становлення і розвиток дипломатії, багато фраз стали крилатими. Проаналізуйте деякі з них.

Марк Туллій Цицерон

«Жити — означає мислити.

Ми приходимо до істини через сумніви.

Дім, у якому немає книжок, подібний до тіла без душі».

4. Чому Перший тріумвірат став можливим тільки в I ст. до н. е.?

5. Складіть 3–4 запитання до тексту параграфа, які починалися б зі слів *що стало причиною...*

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «оптимати», «популяри», «тріумвірат».

7. Складіть головоломку, використовуючи терміни, які вивчали на уроці. Презентуйте її в класі.

Поміркуйте та розкажіть

- Як розгорталися події суспільного життя в Римі.
- Яким було становище плебеїв і рабів у цей період.

§ 47 Диктатура Гая Юлія Цезаря

Перехід Цезарем
Рубікону

«Перейти Рубікон» — крилатий вислів, що означає «наважитися на рішучий вчинок». Грецький історик Плутарх описав, як у 49 р. до н. е. Юлій Цезар зі своїми легіонами всупереч забороні сенату перейшов річку Рубікон, вигукнувши «Жереб кинуто!». Це стало початком війни між сенатом і Цезарем,

унаслідок якої він запанував над Римом. «Жереб кинуто» також означає «ухвалити остаточне рішення».

- Пригадайте, яке правило ввів сенат для полководців, що поверталися з походів. Що означало для Цезаря таке рішення?

1. Як було встановлено диктатуру Гая Юлія Цезаря?

Коли закінчилися повноваження Цезаря в Галлії, він мав повернутися до Риму, розпустивши військо на кордоні. Політичні вороги на чолі з Помпеем чекали на це, щоб віддати полководця під суд. Але перехід Рубікону з одним легіоном означав початок війни. У середині 48 р. до н. е. у битві під м. Фарсалом у Греції Цезар розбив армію Помпея. Той спробував урятуватися втечею до Єгипту, де за трон боролися брат

із сестрою — Птолемеєм XIII і Клеопатрою. Побоюючись протистояння із Цезарем, переможець міжусобиці Птолемеєм наказав убити Помпея. Цезар, прибувши до Єгипту, підтримав Клеопатру в боротьбі за владу. В Александрії він провів кілька місяців, а потім вирушив до Сирії, оскільки нащадок парфянського царя Мітридата IV Фарнак загрожував Римським володінням в Азії. Розбивши військо Фарнака, Цезар відправив сенату найкоротший в історії звіт: «Прийшов, побачив, переміг!» (латиною «*Veni, vidi, vici!*»).

Водночас сини Помпея зібрали військо в іспанських володіннях Риму, однак у 45 р. до н. е. вони зазнали поразки. Громадянська війна закінчилася. Цезар залишився диктатором.

- За допомогою QR-коду прочитайте, як римський історик Светоній охарактеризував Цезаря в праці «Життя дванадцяти цезарів».
- Яке у вас склалося уявлення про Цезаря-полководця? Кого з полководців вам нагадує Цезар? У чому полягає схожість?

2. Якою була політика Цезаря?

Цезар був водночас народним трибуном, консулом, цензором (організував перепис населення з метою оподаткування чи несення військової служби), а також верховним понтифіком — головою жрецької колегії.

Реформи Юлія Цезаря	
Законодавчі зміни	Спираючись на положення «Законів XII таблиць», унормовано відносини провінцій із Римом. На посади в провінції Цезар одноосібно призначав своїх людей.
Дарування громадянства мешканцям провінцій	Насамперед громадянство було даровано мешканцям Галлії, де Цезар був намісником упродовж 10 років.
Колонізаторська політика	Відновлено міста Коринф і Карфаген. Мешканці колоній також отримали громадянство.
Судова реформа	Переглянуто списки суддів. Посади суддів розподілено між сенаторами та вершниками порівну (раніше у вершників була третина місць).
Календарна реформа	У 46 р. до н. е. запроваджено реформу римського календаря. Замість місячного календаря введено сонячний, який складався з 365 днів з одним додатковим днем що чотири роки.

- Оцініть реформи Юлія Цезаря. Чому за його правління ще зберігався республіканський лад?

3. Що відомо про Другий тріумвірат і загибель Республіки?

К. Т. фон Пілоті. Вбивство Цезаря

Серед оптиматів визрівала змова проти Цезаря. 60 сенаторів вважали, що саме Цезар є загрозою республіканському ладу. Насправді республіканський лад уже вичерпав свої можливості, адже Рим перетворився з міст-держави на величезну державу, яка підкорила значні території та багато народів. 15 березня 44 р. до н. е. під час засідання в сенаті

Цезаря було вбито. Наступного дня сенатори своїм рішенням залишили чинними всі нововведення в державі, бо вони відповідали інтересам патриціїв. Натомість заколотникам довелося тікати з міста, бо їх повсюди шукали розлючені плебеї.

У 43 р. до н. е. двоє полководців — **Марк Антоній**, **Емілій Лепід** — і всиновлений Цезарем **Гай Октавіан** утворили **Другий тріумвірат**. Вони розпочали переслідування прихильників республіканського ладу, стративши 2,5 тис. сенаторів, вершників і державних діячів. Згодом тріумвірат розпався. Лепіда усунули від влади. Октавіан та Антоній поділили Римську державу: Октавіан отримав західні провінції, а Антонію дісталися східні. Одружившись із Клеопатрою, Антоній оселився в Єгипті. У 31 р. до н. е. між колишніми союзниками спалахнула війна, яка завершилася наступного року перемогою Октавіана, котрий став цілковитим володарем величезної держави.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Подія, яка в 49 р. до н. е. стала початком громадянської війни, — це
 - А підкорення Цезарем Галлії
 - Б розпад Першого тріумвірату
 - В перехід Цезарем р. Рубікон разом із легіоном
 - Г підкорення Цезарем Єгипту

2. Будучи диктатором, Цезар НЕ обіймав посади

А сенатора	В верховного понтифіка
Б консула	Г народного трибуна
3. Учасник Другого тріумвірату, який отримав усю повноту влади, — це

А Емілій Лепід	В Марк Антоній
Б Юлій Цезар	Г Гай Октавіан

2. Чи можна вважати Ю. Цезаря першим імператором у Римі? По-дискутуйте із цього питання.
3. Порівняйте Перший і Другий тріумвірати. Заповніть у зошиті таблицю.

	Перший тріумвірат	Другий тріумвірат
Роки правління		
Політики/полководці, які входили до його складу		
Подія, що поклала край тріумвірату		
Чим відзначився		
Державний лад у Римі після завершення правління тріумвірату		

4. Складіть 3–4 запитання до тексту параграфа, які починалися б зі слів *що стало наслідком...*

5. Складіть хронологічну задачу за матеріалом параграфа та розв'яжіть її.
6. Запишіть у зошит прикметники, необхідні для складання історичного портрета Ю. Цезаря.

Поміркуйте та розкажіть

- Як розгорталися події суспільного життя в Римі в роки диктатури Цезаря.

§ 48 Римська імперія за Октавіана Августа та його наступників

Чи чули ви приказку «Всі дороги ведуть до Рима»? Якщо подивитися на тогочасну карту Рима, його транспортна розв'язка подібна до сонця, адже промені-дороги сходилися в

Залишки «Золотого мильного каменя»

центрі міста. Там знаходився Палатинський пагорб — місце проведення народних зборів і засідань сенату. На площі стояла колона, так званий «Золотий мильний камінь», споруджений за часів імператора Августа. На колоні було зазначено відстань до всіх столиць провінцій Римської держави.

- Поміркуйте, яке значення для розвитку держави мають дороги.

1. Яким був принципат Октавіана Августа?

За правління Октавіана припинилися громадянські війни. Коли в 27 р. до н. е. Октавіан удавано відмовився від влади, сенат «наказав» йому бути володарем довічно й надав почесне ім'я *Август* («священний, великий»). Його офіційна посада — *принцепс*, тобто перший у списку senatorів, той, хто головує на засіданнях. Форма правління за Октавіана — *принципат*, за якого зберігалися республіканські установи, але фактично влада належала одній людині. Октавіан став першим *імператором* у Римі, а Римська держава перетворилася на імперію.

Октавіан Август створив могутню армію, яка налічувала 300 тис. солдатів. Він не мав таланту полководця, але вмів розпізнати здібності в тих, кого призначав на державні посади. Для власної охорони створив гвардію з 9 тис. найкращих воїнів.

Август завоював прихильність senatorів і вершників, бо сприяв їхньому збагаченню. Плебеям роздавав хліб, гроші й улаштовував для них різноманітні розваги. Також налагодив добросусідські відносини навіть із непримиренними ворогами Риму.

Храм Марса на форумі Августа.
Реконструкція

А ще Август, наслідуючи Цезаря, продовжив грандіозне будівництво по всій імперії. Для забезпечення Рима харчами й водою він наказав збудувати нові склади й водогони, а

також нові дороги. У місті було споруджено нові храми, театр, нову площу — форум Августа. Імператор оточив себе поетами та скульпторами.

- Поміркуйте й наведіть аргументи на підтвердження висловлення римського історика Светонія: «Август отримав Рим цегляним, а залишив його мармуровим».

2. Що відомо про правління наступників Августа?

Октавіан Август помер у 14 р. н. е. Його нащадки були жорстокі й розбещені владою люди. Зокрема, його внук, імператор **Калігула**, досить швидко розтринькав гроші на різноманітні свята, а себе вважав божеством. За три роки правління (37–41 рр.) він улаштував у Римі справжній терор. Нічим не кращим був **Нерон**, який правив з 54 по 68 рік. Він так боявся змови, що отруїв дружину й матір. У 64 р. в Римі сталася пожежа, яка вирувала 6 днів. Містом поповзли чутки, що його підпалили за наказом імператора. Щоб припинити поширення чуток, імператор наказав стратити християн і прибічників східних релігій, звинувативши їх у пожежі.

Найбільшої могутності Рим досяг за правління імператорів із династії Антонінів, що правила в II ст., яке називають *золотим віком* імперії. Імператор Траян покінчив із системою доносів, наказавши топити донощиків. Також він опікувався сиротами й бідняками. За його правління Рим здійснив останні завоювання: було підкорено даків на теренах сучасної Румунії. На честь цієї події в Римі встановили 40-метрову колону із зображенням військових сцен, яку увінчувала статуя імператора Траяна.

Саме за часів його правління почали з'являтися римські гарнізони в колишніх грецьких полісах на теренах сучасної України (Херсонес, Тіра, Ольвія).

Колона Траяна в Римі.
Сучасне фото

- Покажіть на карті (с. 181) території Римської республіки в 33 р. до н. е. та кордон Римської імперії в II ст. н. е. Які території було включено до складу імперії за часів Октавіана Августа?

3. Що потрібно знати про розвиток Римської імперії?

На початку нашої ери спостерігається криза рабовласницького ладу. Низька *продуктивність праці* рабів гальмувала технічний розвиток. Крім того, потрібно було утримувати цілу армію наглядачів. Тому дехто з патриціїв-землевласників надавав рабам землю, залишаючи собі частину врожаю. Раби могли збудувати житло та вести домашнє господарство. Саме тому їх прозвали *рабами з халупами*. У провінціях орендарів землі називали *колонами*. Згодом вони стали *кріпаками*, тобто повністю залежними від власника землі. Але про це ми поговоримо в 7 класі.

У римських провінціях було неспокійно. Спалахували численні повстання, які влада жорстоко придушувала. Зокрема, повстання в Юдеї призвело до руйнування Єрусалима та знищення його мешканців. Щоб захистити себе від світу, за правління імператора Траяна на кордонах імперії споруджували земляні вали, які називають *Траяновими*.

Окрім неспокою в провінціях, за імператора-філософа *Марка Аврелія* в імперії спалахнула епідемія чуми. Почастішали напади германців і сарматів. Його син, імператор Коммод, уклав мир із германцями. Імперія мала сплачувати германським вождям данину, щоб ті не грабували провінцій.

- За допомогою QR-коду прочитайте інформацію про життя імператора Марка Аврелія. Складіть перелік його якостей як державного діяча та звичайної людини.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Офіційна назва посади, яку обіймав Октавіан Август, —
А принцепс **В** верховний понтифік
Б консул **Г** народний трибун
- II ст. в історії Римської держави називають
А століттям процвітання **В** «золотим віком» імперії
Б століттям імперії **Г** епохою процвітання
- Імператор Риму, відомий як імператор-філософ, — це
А Октавіан Август **В** Траян
Б Нерон **Г** Марк Аврелій

2. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- Гай Октавіан народився в 63 р. до н. е. У січні 27 р. до н. е. після тривалої та запеклої боротьби із супротивниками він зосередив у своїх руках усю повноту влади. Помер імператор у 14 р. н. е. Скільки років тривало одноосібне правління Октавіана Августа? У якому віці він отримав необмежену владу?

3. Чим принципат Октавіана відрізнявся від диктатури Цезаря?

4. Прочитайте, як римський історик Светоній описує пожежу в Римі.

«Шість днів і ночей бушувала пожежа. Люди шукали порятунку в кам'яних склепах. ...Цією пожежею милувався Нерон із Меценатової вежі, насолоджуючись, за його словами, прекрасним полум'ям, і, одягнений у театральний костюм, співав арію з трагедії "Падіння Трої". І такого правителя Рим терпів майже 14 років, але зрештою повстав».

- Що уможливило правління такого імператора, як Нерон?

5. Складіть 3–4 запитання до тексту параграфа, які починалися б зі слів *унаслідок чого...*

6. Якби ви опинилися в Римі в той час, прихильником/прихильницею якого з імператорів ви стали б? Аргументуйте відповідь. Обговоріть це в класі.

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення терміна «принципат».

8. Порівняйте Юлія Цезаря та Октавіана Августа, заповнивши в зошиті таблицю.

Критерії для характеристики	Юлій Цезар	Октавіан Август
Завойовник чи миротворець		
Рішучий правитель		
Хитрий політик		
Безжальний до інших претендентів на владу		
Покровитель мистецтв		

Поміркуйте та розкажіть

- Охарактеризуйте суспільне життя в Римі в роки принципату Октавіана.
- Яким було правління імператорів у Римі впродовж I–II ст.

§ 49 Життя та побут у Стародавньому Римі

Знамениті римські лазні — *терми Каракалли*, — побудовані в 215 р., могли одночасно вмістити 2,5 тис. осіб. Оздоблені терми були мармуром, скульптурами та мозаїками. У термах були фонтани, басейни й ванни, складна система опалення підігрівала підлогу та нагрівала воду. Терми Каракалли мали бібліотеку та стадіон, причому змагання можна було спостерігати безпосередньо з терм.

Відвідування лазень у Стародавньому Римі було ледь не обов'язковим. За цим стежили спеціально призначені «доглядачі».

Терми Каракалли.
Реконструкція

- Який висновок можна зробити про гігієну в Стародавньому Римі?

1. Як було облаштоване життя в столиці?

На початку свого існування Рим був звичайним містом з непоказними спорудами та брудними захаращеними вулицями. Його населення жило із землеробства та скотарства. Розпочавши завоювання, римляни запозичували досвід інших народів у міському будівництві.

Життя римлян було контрастним. Плебеї мешкали в інсулах — 3–6-поверхових переважно цегляних будинках. На

Інсула Арачелі.
Реконструкція

першому поверсі розміщувалися крамниці та майстерні, на другому й третьому поверхах — комфортабельні квартири з кількох кімнат, а на горішніх поверхах — кімнати для бідняків, які здавали в оренду. Хоча умови проживання там були жалюгідними, на таке житло все одно був попит, бо Рим дедалі більше наповнювала біднота.

- Чому зuboжілих плебеїв так приваблював Рим?

Розріз
римського
домусу

Зовсім іншими були *домуси* — міські будинки патриціїв і заможних вершників. Окрім міських будинків, вони володіли також заміськими віллами. Домус — це прямокутна одноповерхова споруда, яка тягнулася вздовж двору. До приміщень входили через *вестибул* — майданчик між лінією фасаду та зовнішніми дверима. Домуси мали *атріум* — критий двір зі світловим колодязем. Друга половина будинку — *перистиль* — завжди була закрита для стороннього ока. Це був затінений дворик із чарівними клумбами. Римські багатії селилися переважно на Палатинському пагорбі.

Римляни, як і греки, значну увагу приділяли будівництву громадських споруд — *храмів, портиків, терм*. Центром політичного й громадського життя Рима був *форум* — центральна площа разом із прилеглими будівлями. Саме на форумі можна було почути останні політичні новини.

2. Що відомо про побут римлян?

Одяг давніх римлян засвідчував їхнє суспільне становище. Римлян називали «народом, одягненим у тогу». *Тога* — це полотнище 5 м завдовжки і 2 м завширшки з одним заокругленим краєм. Мистецтву драпірування навчали так само, як і красномовству. Практичнішим одягом була *туніка*, яку вдя-

гали через голову й підперезували поясом. Римські чоловіки охоче носили замість тоги плащі. Від кельтів вони запозичили штани, у яких було набагато зручніше їздити верхи. Жінки одягали поверх золотистої, блакитної, зеленої або сірої туніки яскраві накидки.

- Розгляньте чоловічі й жіночі костюми давніх римлян. Оцініть їх з погляду естетичності та практичності.

Взувалися римляни в різноманітні сандалі. Зокрема, сандалі з відкритою п'яткою називали *перо*, були сандалі для носіння в домі та поза ним. Взуття воїнів було міцнішим і грубішим.

Хоча римляни вимагали від правителів «хліба й видовищ», проте жили вони не хлібом єдиним. Їжа римлян була різноманітною — каші, супи, салати, заправлені сумішшю олії, меду й вина, сири, страви з м'яса та риби. Кулінарія із часом набула ознак мистецтва, а створення кулінарних рецептів займалися навіть імператори.

3. Якими були сім'я та виховання дітей у Стародавньому Римі?

Давньоримська фреска з Помпеї

У римлян зберігалися патриархальні відносини. Батько мав право розпоряджатися не тільки майном родини, а й долею родичів. Поки діти жили в батьківському домі, вони в усьому корилися батькові. Коли дівчина виходила заміж, вона переходила під опіку глави нової родини. Шлюб вважа-

ли священним таїнством, хоча більшість шлюбів укладали з розрахунку й ніхто не питав у наречених згоди на шлюб.

Жінки в давньоримському суспільстві мали трохи більше свободи, ніж в елліністичному. Знатні жінки керували великими маєтками, бо чоловіки часто були відсутні через військові справи. Багато з них мали хорошу освіту, адже заможні родини постійно приймали впливових гостей, і треба було підтримувати бесіди на різні теми, зокрема й політичні. Із часом жінки здобули право на розлучення.

До семи років дітей виховували вдома. Потім їх віддавали до школи, де навчали історії, геометрії, літератури та музики. Дівчат навчали також кулінарної майстерності, в'язання та шиття. Освіта дівчат після закінчення початкової школи завершувалася. Хлопчики ж із 14 років приступали до вивчення філософії та красномовства. Після 18 років тільки діти найзаможніших римлян могли продовжити навчання в елліністичних філософських школах, зокрема в Александрії.

4. Яких богів шанували римляни?

Римляни вірили в життєдайні сили природи, добрих і злих духів. Вищим божеством був *Юпітер* — бог неба, грому та блискавки. Він також був покровителем Римської держави. Саме на його честь спорудили перший храм у Римі та проводили громадські ігри.

Творцем світу і людей вважали дволикого *Януса*. Одне його обличчя символізувало минуле, а інше — майбутнє. Під час війни двері храму Януса були відчинені, а в мирний час зачинялися. Воїнами опікувався *Марс*, ковалями — *Вулкан*, а медициною та лікарями — *Ескулап*. Мабуть, ви чули, що лікарів і нині називають ескулапами.

Саме до богів зверталися римляни з проханнями. Окрім храмів, існували вівтарі — місця принесення жертв і поклоніння. Що важливішим було прохання, то більш значущим мало бути жертвоприношення.

Дволикий Янус

Римляни святкували різноманітні релігійні свята. Зокрема, із землеробським циклом було пов'язане свято *сатурналії*, адже *Сатурна* вважали покровителем землеробства. Римлянам були відомі й «державні» свята: Новий рік, День Рима. Відзначали також дні народження та дні духа-покровителя, якого називали *генієм*.

- Знайдіть відповідники римським богам у грецькій міфології.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

- Міські будинки заможних римлян — це

A інсули	B вілли
B домуси	Г еклесії
- Ознака статусності володаря — це

A тога	B плащ
B туніка	Г балахон
- Вищим божеством римлян був

A Марс	B Вулкан
B Юпітер	Г Янус

2. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- Римляни святкували початок нового року 1 березня, коли пробуджується все на землі. Після реформи календаря Юлія Цезаря в 46 р. до н. е. початком нового року стало 1 січня. Яке це століття? Скільки років минуло відтоді?

3. Охарактеризуйте різницю між інсулою, віллою та домусом.

4. Прочитайте інформацію та дайте відповіді на запитання.

Храм Януса. Гравюра

За переказами, перший храм Януса було споруджено царем Нумою Помпілієм. Це була велика арка, сполучена поперечними стінами, з двома воротами, які знаходились одні навпроти інших. Усередині стояла статуя Бога, котрий тримав у руці ключ, яким відмикав і замикав небесні брами. Оскільки Янус був богом часу, лічив дні, місяці й роки, то на його правій руці (на пальцях) було зображено число 300 (латинські цифри CCC), а на лівій — 65 (LXV).

- Чому Янус був таким шанованим богом у римлян? Як ви вважаєте, що символізували цифри на руках Януса?

5. Складіть 3–4 запитання до тексту параграфа, які починалися б із слів *що вплинуло на...*

6. Пограйте в гру. Уявіть себе давнім римлянином/римлянкою, які зустрілися на форумі. Про що буде ваша бесіда? За чим ви спостерігатимете на форумі?

7. Дізнайтеся більше про сучасний вигляд і реконструкцію терм Каракалли, скориставшись QR-кодом. Опишіть ваші враження.

8. Складіть коротку розповідь про життя та розваги міських і сільських дівчат та хлопців у Стародавньому Римі.

Поміркуйте та розкажіть

- Яким було життя римлян та як на нього впливало їхнє походження.
- Яким було виховання в римських сім'ях.

§ 50–51 Давньоримська культура

Одним із видатних досягнень світового інженерного мистецтва є давньоримські *акведуки-водогони*. Саме вони подавали воду в терми, фонтани й будинки багатіїв. На початок III ст. в Римі існувало 11 акведуків. Ви, певно, уявляєте величні аркові споруди, які простягаються на далекі відстані? Насправді ж арки становлять усього п'яту частину цих водогонів. Основна частина каналів пролягає під землею. Приміром, водогін Марція, будівництво якого було завершено в 140 р. до н. е., мав протяжність 92 км, а довжина його аркових споруд становила приблизно 11 км.

Акведук Траяна.
Сучасний вигляд

- Що мали знати й урахувати архітектори, щоб побудувати водогони такої протяжності?

1. Якими були досягнення римлян у будівництві?

Пантеон (храм усіх богів) у Римі

Римляни запозичили багато ідей в етрусків, греків та інших народів. У чомусь вони не перевершили ці народи, але в чомусь пішли значно далі. Зокрема, в будівництві вони досягли надзвичайних висот. Римляни винайшли бетон і повсюдно застосовували цеглу. Саме завдяки цьому в архітектурі з'явилися арки та склепіння.

Ще один винахід римлян — купольний дах, який створював відчуття внутрішнього простору. Найбільшою античною купольною спорудою є римський Пантеон заввишки 43 м. Діаметр його купола — також 43 м. Його донині вважають найбільшим у світі.

- Прочитайте міркування культуролога А. Анджелі про одну з особливостей храму.

«У верхній частині храму є отвір “*okulus*”, тобто “око”. Це була справді геніальна ідея. Крізь отвір усередину потрапляють сонячні промені, і в храмі завжди світло... Та в дощову погоду всередині також іде дощ».

- Які емоції хотіли викликати архітектори, створивши «око Пантеону»?

2. Що відомо про архітектуру тогочасного Рима?

Вам уже відомо, що історія Рима розпочалася з *Капітолійського пагорба*. Центральною площею міста був *форум Рومانум*, де знаходилися сенат, ринок, численні мармурові статуї знаменитих громадян.

Серед найвеличніших споруд Рима варто згадати *Circus Maximus* (Великий цирк) — іподром, що міг вмістити до 250 тис. глядачів. Перші перегони на ньому відбулися ще в V ст. до н. е. Ще одна грандіозна споруда — славнозвісний *Колізей* (що означає «колосальний»), збудований на місці палацу Нерона. Чотириповерхова споруда могла вмістити до 50 тис. глядачів, які стежили за гладіаторськими боями. Арена Колізею була сконструйована так, щоб досить швидко наповнити її водою для розігрування морських битв.

Фрагмент макета
Стародавнього Рима

- Розгляньте макет Рима. Знайдіть на ньому Колізей та іподром. Які ще споруди ви можете на ньому побачити?

Рим був добре облаштованим містом: бруковані, хоча й не дуже широкі вулиці, водогін, каналізація, лазні тощо. В оселях заможних римлян були ванни. Місто захищали міцні мури.

- Розгляньте ілюстрацію. Як ви вважаєте, з якою метою встановили камені впоперек вулиці?

Вулиця в м. Помпеях

Проте Рим часто потерпав від пожеж. Густонаселене місто, тиснява в забудові — усе це сприяло їхньому швидкому поширенню. Певно, Рим став першим містом, у якому було створено пожежну службу. Пожежниками були державні раби, які патрулювали міські вулиці вдень і вночі. За часів імператора Августа існувало сім пожежних частин у різних кінцях міста.

3. Чому місто Помпеї вважають великим музеєм?

Завдяки використанню бетону стіни будівель були рівними і їх можна було оздоблювати фресками, а підлогу — мозаїками. Вони добре збереглися в м. Помпеях біля підніжжя Везувію. У 79 р. сталося потужне виверження вулкана, потоки гарячої лави й вулканічний попіл поховали під собою три міста.

Розкопки в Помпеях тривають понад 200 років. У житлах, дворах і на вулицях усе збереглося, як у мить трагедії. Це було місто заможних людей. Тут знаходилися вілли римської знаті. Стіни багатьох будинків прикрашали фрески, на яких зображено сцени з міфів, пейзажі й орнаменти.

Фрески на міфологічні сюжети (*Викрадення Європи, Афродіта*)

- Розгляньте ілюстрації. Чому Помпеї вважають музеєм під відкритим небом?

4. Якими були досягнення римської літератури?

Андронік під час репетиції. Мозаїка

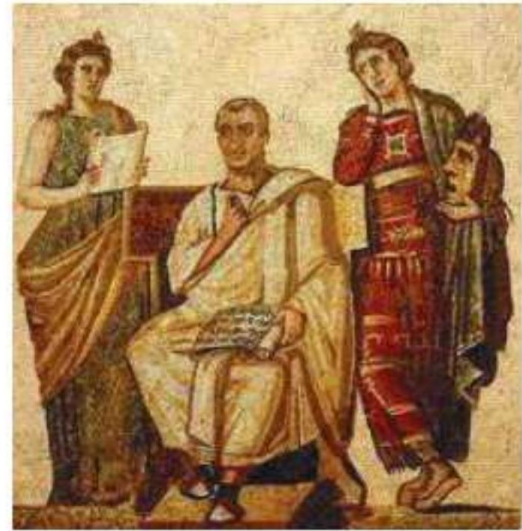
З літературою римляни також познайомилися завдяки грекам, хоча писемність існувала в них із VII ст. до н. е. Першим римським поетом був грек **Андронік**. Він потрапив у полон і був проданий в рабство до заможної родини, де став педагогом-вихователем. Переклав латиною «Одіссею» та інші твори грецьких драматургів. Андронік ознайомив римлян із мистецтвом театру, був водночас артистом і режисером. Ще один раб-вільновідпущеник, який долучився до розвитку римської літератури, — карфагенянин **Теренцій**, автор комедій.

Видатними римськими поетами були **Лукрецій** і **Катулл**. Поема Лукреція «Про природу речей» — це філософський твір, у якому історію людства вперше поділено на кам'яний, бронзовий і залізний віки.

- Пригадайте, за якою ознакою так поділяють історію.

Першим римським прозаїком був **Катон**. Той самий Катон, який вимагав знищити Карфаген. Його праці поповнили скарбницю історії, медицини та красномовства.

В імператорський період літературою займалося чимало молодих і талановитих римлян. Імператори нерідко фінансово підтримували літераторів. Зокрема, імператор Август робив це через свого друга **Мецената**. Саме тому людей, що опікуються мистецтвом, називають **меценатами**.

Вергілій та музи.
Мозаїка

Чи не найвідоміший поет Римської держави **Вергілій** творив у I ст. до н.е. У поемі «Енеїда» він описав мандрівку троянця Енея до Італії. Того самого Енея, якого римляни вважали своїм пращуром. Український поет **Іван Котляревський** переспівав її, зробивши головними героями козаків.

5. Якими були наукові здобутки римлян?

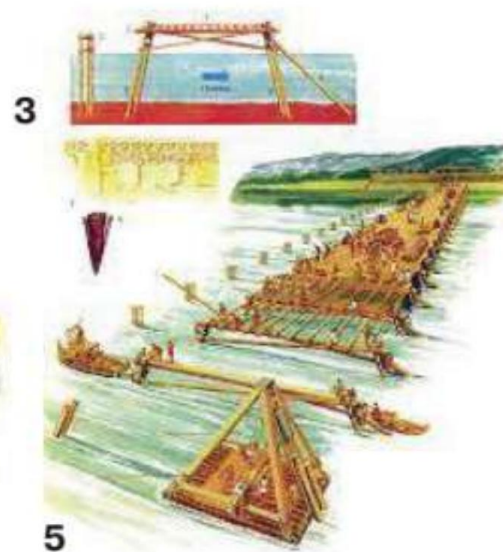
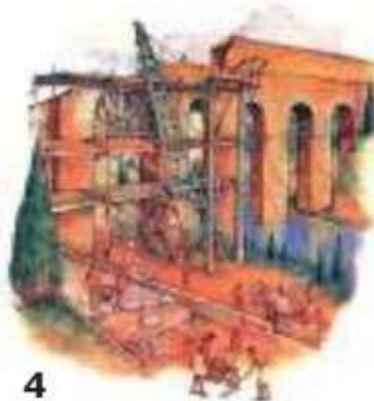
- Опрацюйте інформацію таблиці та зробіть висновки про розвиток науки в Стародавньому Римі.

Представники	Галузь науки	Досягнення
Тіт Лівій	Історія	Автор «Історії Риму». У праці вміщено легенду про Ромула та Рема, описано боротьбу плебеїв і патриціїв, перебіг Пунічних воєн.
Плутарх		Написав біографії 46 видатних політичних діячів.
Светоній		Автор «Життя дванадцяти цезарів», що розпочинається з біографії Юлія Цезаря. Мав доступ до державних архівів, а тому праця має документальну основу.
Гай Юлій Цезар		Автор «Записок про галльську війну», «Записок про громадянську війну».
Октавіан Август		Написав політичний заповіт «Діяння божественного Августа».

Представники	Галузь науки	Досягнення
Катон	Агрономія	Праця «Про землеробство» містить поради, як організувати господарство, перелік необхідного інструменту, рецепт виготовлення оливкової олії та вина.
Колумелла		Праця «Про сільське господарство» навчає, як зберегти родючість ґрунту.
Діоскорид	Медицина	У праці «Про лікарські речовини» описано понад тисячу лікарських препаратів.
Цельс		Надав цінні поради, як зберегти здоров'я, та описав певні хірургічні операції.

6. Якими були технічні винаходи римлян?

- Розгляньте технічні винаходи давніх римлян. Визначте, для чого їх використовували та як вони функціонували. Про які ще винаходи римлян ви дізналися на уроці?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Імператор, який реформував пожежну службу в Римі, — це
- А Юлій Цезар
 - Б Август
 - В Нерон
 - Г Траян

2. Людей, які підтримують митців і мистецтво, називають

А меценатами	В спонсорами
Б благодійниками	Г дарувальниками
3. Автором праць з агрономії є

А Август	В Катон
Б Вергілій	Г Светоній
2. Яких римських учених ви знаєте? Назвіть їхні праці. Хто започаткував римську літературу? Які давньоримські поети вам відомі?
3. Організуйте віртуальну подорож до м. Помпеї. Що ви розповісте про мистецтво давніх римлян?
4. Прочитайте інформацію та дайте відповіді на запитання.

Газети пройшли довгий шлях. Спочатку римляни почали записувати сенатські збори під назвою «Acta Senatus», доступні тільки сенаторам. Після 27 р. до н. е. існувала «Acta diurna» — щоденна ранкова газета для широкого загалу.

- Як ви вважаєте, чому газета народилася саме в Римській державі, а не раніше? Скільки років минуло відтоді, як у Римі почала виходити щоденна газета?

5. Складіть 2–3 загадки чи головоломки за матеріалом параграфа. Презентуйте їх у класі.

6. Знайдіть інформацію про одну з архітектурних пам'яток Стародавнього Риму. Підготуйте коротку розповідь про неї. Презентуйте її в класі.

7. Хто такий *меценат*? Чому це ім'я стало загальною назвою? Пошукайте інформацію про українських меценатів. Що вони зробили для нашої держави?

Поміркуйте та розкажіть

- Про досягнення римлян у різних галузях культури.

§ 52 Виникнення християнства

Римські простолюдни вважали, що християни не задобрюють богів жертвоприношеннями, тому викликають їхній гнів. Через це ранніх християн переслідували. Велику роль у поширенні нової релігії відігравали жінки. Християнство надихало їх, адже проголошувало рівність обох статей перед Богом.

- Як ви вважаєте, серед яких верств римського суспільства було поширене християнство?

1. Що треба знати про походження християнства?

Ж.-Л. Жером. Остання молитва християнських мучеників

Важке життя простого народу та рабів породило зневіру в допомогу римських богів. В останні століття до початку нової ери в Палестині виникло вчення про Спасителя, з приходом якого у світі мала запанувати справедливість. Населення Палестини та інших провінцій потерпало від місцевих чиновників і римської влади. Давньоєврейською мовою Спасителя називали Месія, а грецькою — Христос. Засновником нової християнства став *Ісус*, син Діви Марії, дружини теслі Йосифа. Ісус відрізнявся від однолітків глибиною розуму та незвичними вчинками.

Зустрівши на березі р. Йордану проповідника Іоанна, Ісус прийняв від нього хрещення. Він зібрав довкола себе учнів і прибічників — апостолів, і почав проповідувати серед палестинців ідеї любові, справедливості та милосердя. Нові моральні засади приваблювали бідняків і рабів, однак не всі могли їх збагнути. Юдейські священники віддали Ісуса римлянам під суд, звинувативши його в тому, що він нібито підбурював людей до повстання проти Риму. За наказом прокуратора Юдеї Понтія Пілата Ісуса було розп'ято на хресті. Такий спосіб страти був поширеним у ті часи. Учні Ісуса понесли його вчення у всі кінці імперії.

- Прочитайте в інтернеті одну з притч Ісуса Христа. Розкажіть, який моральний зміст вона несе.

2. Якими були перші християнські громади?

У багатьох містах Римської держави прибічники нової релігії створювали християнські громади. Християнство не визнавало відмінностей між людьми різних національностей, походження та статків, що сприяло поширенню нової релігії. Із часом вона потрапила й до Риму.

Влада, як у Римі, так і в провінціях, боролася з християнами. Прибічників віровчення Христа кидали до в'язниці, страчували, віддавали на розтерзання звірам у цирку для розваги глядачів.

Прибічники християнства мушили проводити богослужіння таємно. У Римі для цього використовували підземні ходи — катакомби. Саме тому християнську церкву тих часів називали *катакомбною*. Так само називали й Українську греко-католицьку церкву в радянські часи через її заборону.

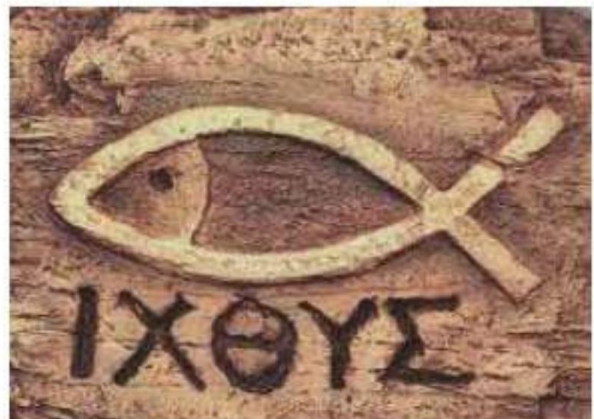
Катакомби — місце, де збиралися перші християни

3. Яким було ставлення римських імператорів до християн?

Римські імператори аж до IV ст. відчайдушно боролися з новою релігією. Вони вбачали в ній небезпечного ворога, адже християнами ставали пригнічені верстви суспільства. Найбільших переслідувань християни зазнали за часів імператора Діоклетіана. Однак це не зупинило поширення нової релігії. Із часом стало зрозуміло, що краще мати християн своїми союзниками, аніж боротися з ними. Адже нова релігія не зазіхала на владу імператорів. Тому наступник Діоклетіана Костянтин у 313 р. проголосив релігійну терпимість на території Римської імперії. Із цього моменту все відбувалося навпаки — той, хто відмовлявся сповідувати нову релігію, зазнавав утисків і переслідувань.

- Прочитайте уривок із Нагірної проповіді Ісуса Христа. Якими новими ідеями було сповнене християнське віровчення?

«Не судіть, щоб і вас не судили; бо яким судом судитимете, таким же осудять і вас, і якою мірою мірятимете, такою і вам відміряють.

Зображення риби — перший символ християнства.
Грецькою мовою зашифровано:
«Ісус Христос, син Божий,
Спаситель»

І чого в оці брата свого ти скалку бачиш, колоди ж у власному оці не помічаєш?

Просіть і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам; бо кожний, хто просить, отримує, хто шукає, знаходить, а хто стукає, відчинять йому».

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Християнство як релігія зародилося в

А Палестині

В Єгипті

Б Галлії

Г Македонії

2. Ранні християни в Римі збиралися в

А катакомбах

В закинутих будівлях

Б гаях

Г термах

3. Християнство стало державною релігією в імперії за правління

А Августа

В Діоклетіана

Б Траяна

Г Костянтина

2. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- Палестина стала провінцією Риму в 63 р. до н. е. Християнство отримало статус державної релігії в 313 р. Скільки років відділяє ці події? Скільки років минуло із часу проголошення Костянтином християнства основною релігією?

3. Ранні християни доволі вороже ставилися до римської культури. Як можна оцінити цей факт? Зіставте свої погляди на ці події.

4. Охарактеризуйте зміни, які відбулися в становищі християн упродовж I–IV ст.

5. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «християнство», «церква», «апостоли».

6. Поясніть значення крилатих висловів, що ввійшли в нашу мову з Нового Завіту: *умивати руки*, *Хома невірний*, *продатися за тридцять срібняків*, *вовк в овечій шкурі*.

Поміркуйте та розкажіть

- Як та де виникло нове віровчення.

§ 53 Римська держава в III–IV ст.

Ми багато говорили про технічні здобутки римлян. На ілюстрації ви бачите *елеполіс* — самохідну багаторівневу облогову вежу з дерев'яних кроків, покритих шкурами і вогне-

захисними матеріалами, яку рухали раби чи запряжені воли. На всіх рівнях розміщувалися пускові установки, тарани й озброєні воїни. За допомогою такої вежі штурмували неприступні стіни фортеці. Висота елеполісів становила від 28 до 50 м.

- Чому римляни мусили утримувати потужну армію?

Елеполіс

1. Що зумовило чергову кризу в Римській імперії?

Процвітання Римської імперії значною мірою ґрунтувалося на праці рабів. Вони працювали скрізь, і їх було багато. Саме тому в Римській імперії переважала ручна праця.

Велика територія, постійні війни змушували Рим утримувати велике військо. Імператори спиралися на численний державний апарат. Усе це потребувало значних фінансів. Зростала кількість населення, і необхідно було виготовляти більше товарів та харчових продуктів. Господарі були зацікавлені в тому, щоб раби працювали краще. Із часом господарям заборонили тримати рабів у кайданках і карати їх. Тільки суд міг визначити ступінь провини раба. Зростала кількість вільновідпущеників.

Водночас чимало селян втрачало свою землю, перетворюючись на *пролетарів* — громадян без майна, які зрештою опинялися в Римі. Їх мешкало там майже 200 тис. На «хліб і видовища» римляни витрачали великі кошти.

Окрім господарської кризи, розпочався наступ племен варварів. Найбільше прикордонню дошкуляли *готи*. Але неспокійно було в усіх провінціях. Одна за одною вони робили спроби звільнитися від Риму.

Роздавання хліба в Римі.
Фреска I ст.

- Чи можна вважати втрату громадянами землі загрозою існуванню держави? Пригадайте, хто з політиків Античності боровся з безземеллям громадян. Чим вони керувалися?

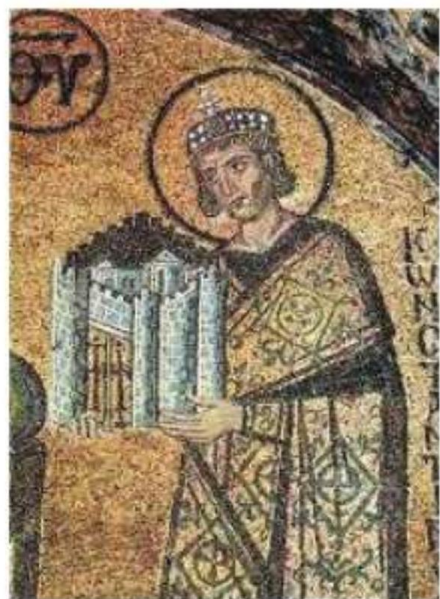
2. Як імператори намагалися подолати кризові явища?

Діоклетіан.
Фрагмент статуї

За такої ситуації ніхто не міг довго втриматися на імператорському троні. Дехто з імператорів правив лише кілька місяців, дехто вмирав не своєю смертю. Частина імператорів посадили на трон легіонери. Так сталося, зокрема, з імператором **Діоклетіаном**, який був сином вільновідпущеника і пройшов усі щаблі військової служби. Зрозумівши, що не зможе вирішити всі проблеми самотійно, він призначив співправителя — **Максиміана**. Імперію було поділено на Західну та Східну. Для своєї резиденції Діоклетіан обрав м. Нікомедію, а Максиміан — м. Медіопан. Тож Рим перестав бути центром імперії.

Щоб упоратися з повстаннями, Діоклетіан збільшив чисельність армії. Для наповнення державної скарбниці було проведено перепис населення і визначено, скільки податків має надходити від певної провінції. Податки сплачували не тільки грошима, а й продуктами та товарами.

Костянтин Великий.
Мозаїка із Софійського собору
в м. Константинополі

Діоклетіан відійшов від справ у 305 р. й оселився у своєму палаці в м. Спліті (на території сучасної Хорватії), де займався вирощуванням овочів. Коли йому запропонували повернутися в політику, Діоклетіан відповів, що якби імператор побачив, яку він виростив на своєму городі капусту, то зрозумів би недоречність пропозиції.

У 306 р. в запеклій боротьбі за імператорський трон переміг один із полководців — **Костянтин**. На честь цієї події він наказав спорудити в Римі тріумфальну арку. За Костян-

тина знецінену срібну монету замінили на золоту. Колонів, тобто залежних селян, прикріпили до землі, а містян — до місця проживання, що допомогло контролювати сплату податків. Своєю столицею Костянтин обрав м. Візантій на узбережжі Босфору, яке мало дуже вдале розташування — на перетині важливих торговельних шляхів. Згодом місто перейменували на честь імператора на Константинополь. Костянтин був першим імператором, який сам став сповідувати християнство, за що церква визнала його християнським святим.

У державі все було підпорядковано владі імператора, яка ґрунтувалася на силі армії та повній покорі підданих. Таку форму правління називають **домінат**.

- За допомогою QR-коду прочитайте уривок з історичного джерела про розбудову Константинополя.
- Чи можна стверджувати, що Костянтин намагався зробити свою резиденцію не менш ошатною, ніж «Вічне місто». Чому імператори намагалися облаштувати свої резиденції подалі від Рима?

3. Коли імперію остаточно поділили на Західну та Східну?

Реформи Діоклетіана та Костянтина на короткий період відродили могутність імперії. Зміцнення влади, грошова реформа сприяли пожвавленню торгівлі. Однак армія найманців, що складалася з колонів і селян, поступово втрачала боєздатність. Тож імператорам доводилося залучати до солдатських лав варварів. Що вагомішою була допомога, то більший вплив мали їхні полководці при імператорському дворі. Варварські народи отримували дозвіл селитися на землях імперії, а за це несли прикордонну службу й отримували інші винагороди. У такий спосіб імператори сплачували відкуп та убезпечували столицю від нападів ними ж найнятих племен. Хоча це не завжди рятувало. У 395 р. після смерті імператора Феодосія імперію було остаточно поділено на Західну та Східну. Західна Римська імперія припинила своє існування в V ст., а Східна, або Візантійська, імперія проіснувала до середини XV ст.

	Римська імперія	
	Західна	Східна
Столиця	Рим	Константинополь
Територія	Італія, Галлія, Іспанія, території колишнього Карфагена на Півночі Африки	Греція, Фракія, Мала Азія, провінції Близького Сходу, Єгипет
Рік падіння	476 р.	1453 р.

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Варварські племена, які найбільше дошкуляли прикордонню Риму, — це

А готи

В франки

Б вандалі

Г англійці

2. Столицею Східної Римської імперії стало місто

А Рим

В Нікомедія

Б Медіопан

Г Константинополь

3. Імператор, який провів грошову реформу, замінивши срібну монету на золотий «солід», — це

А Август

В Діоклетіан

Б Траян

Г Костянтин

2. Яка ситуація в імперії спричинила реформи Діоклетіана та Костянтина? Якими були наслідки реформ імператорів?

3. Як ви вважаєте, поділ імперії на дві частини був необхідністю чи ні? Подискутуйте із цього приводу в класі.

4. Розв'яжіть хронологічну задачу.

- Константинополь було освячено та проголошено столицею імперії в 330 р. Обчисліть, на який рік перебування на імператорському троні Костянтина відбулася ця подія? Скільки років минуло з того часу?

5. Імператор Феодосій уславився боротьбою з язичниками (так християни називали тих, хто не визнавав їхнього віровчення). Своім указом він заборонив викладати математику, бо в ті часи вона асоціювалася з магією. Було знищено бібліотеку з найціннішими рукописами в м. Александрії, а в 393 р. востаннє було проведено Олімпійські ігри.

- Як ви оцінюєте такі дивні заборони? Чим, на вашу думку, вони були зумовлені та який вплив справили на розвиток культури?

6. Укажіть до тлумачного словника пояснення терміна «домінат».

7. Заповніть у зошиті таблицю.

Форма правління	Визначення	Для правління кого з імператорів характерна
Принципат		
Домінат		

Поміркуйте та розкажіть

- Про кризові явища, що охопили імперію в III ст.
- Про реформи, які здійснили Діоклетіан та Костянтин.

§ 54 Загибель Західної Римської імперії

У сучасному світі варварами називають некультурних, грубих і жорстоких людей. Греки ж вважали варварами тих, хто не належав до еллінів чи перебував на цивілізаційно нижчому рівні. Одним із таких племен були *вандали*. Римська імперія багато чого перейняла в грецької держави, зокрема й цей термін, що тепер означає чужинців, які намагалися вторгнутися на землі Римської імперії.

Германці в бою

- Як складалися відносини між Римською державою та сусідніми племенами? Чи перейняли щось ці племена від римлян, і навпаки?

1. Що таке Велике переселення народів?

У III–IV ст. за Рейном та у Верхньому Подунав'ї жили численні *германські племена*, які часто непокоїли Римську державу. За Нижнім Дунаєм та в степах України жили *готи* й *сармати*. А в 370 р. тут з'явилися *гуни*, які раніше мешкали в степах Центральної Азії і на Північ від Китаю, але, зазнавши поразки від китайської армії, рушили на захід. Поява гунів наводила на всіх жах. Досягнувши земель сучасної України, гуни потіснили сарматів із Приазов'я. Готи, рятуючись від

Гуни

сарматів, перетнули Дунай і опинилися на території Римської імперії. Переселяючись, одні народи зрушували з місця інші. Саме тому цей процес називають **Великим переселенням народів**. Він тривав упродовж IV–VII ст. і зумовив початок формування народів на території сучасної Європи та поклав край існуванню Римської імперії.

Рятуючись від гунів, готи звернулися до імператора Валента з проханням пустити їх у Подунав'я. Не маючи осель і харчів, вони мусили продавати своїх дітей у рабство. Готи повстали, й до них доєдналися місцеві жителі. Проти повстанців рушила 40-тисячна римська армія, яка була розбита вщент.

Варварські племена, які селилися на території Західної Римської імперії, утворювали там свої **варварські королівства**. Перше таке королівство створили вестготи в Південно-Західній Галлії зі столицею в м. Тулузі. Із часом виникли й інші королівства: *вандалів* у Північній Африці навколо Карфагена, *англів* і *саксів* у Британії, *бургундів* і *франків* у Галлії.

- Відомо, що перше варварське королівство вестготів на теренах Римської імперії виникло в 418 р. Скільки років минуло після остаточного поділу Римської імперії на Західну та Східну? На теренах якої з них утворювалися варварські королівства?

2. Що відомо про протистояння Риму та варварських племен?

Частина готів оселилася на Балканах. Східна Римська імперія — Візантія — також долучилася до занепаду Західної Римської імперії. Її правителі всіляко підбурювали готів проти Риму. У 410 р. готи захопили Рим. Упродовж трьох днів готи грабували «Вічне місто» й нищили мешканців, що остаточно підірвало віру в його неприступність. Тільки смерть їхнього вождя Аларіха змусила готів полишити Італію та оселитися за Альпами, де вони й утворили свою державу.

Гуни, перейшовши Дон, знищили Боспорське царство та інші грецькі міста-колонії. Потім вони знищили остготську

державу Германаріха й почали здійснювати набіги на землі як Східної, так і Західної імперій. Основна частина гунів оселилася на території сучасної Угорщини в Середньому Подунав'ї, де й утворили гунську державу. Обидві частини Римської імперії намагалися відкупитися від них, сплачуючи данину. У 435 р. гунів очолив *Аттила*. Після походу гунів на Константинополь зросла данина, яку сплачувала Візантія.

Правителі Візантії всіляко намагалися спрямувати гунів на Західну імперію. У 451 р. величезна армія гунів вирушила в Галлію. Там, біля сучасного м. Орлеана, командувач римської армії *Аецій* у битві на *Каталаунських полях* узяв гору над Аттилою. Це була остання велика перемога Західної Римської імперії. Вагому підтримку римлянам надали союзницькі варварські сили, зокрема вестготи, адже спільна загроза може об'єднати навіть непримиренних ворогів.

За свідченням хроністів, Аттила був приземкуватий, мав темний колір обличчя, маленькі запалі очі, плоский ніс і рідку бороду. Однак його гордовита хода й суворий погляд вражали сучасників.

Відомо, що після бесіди з Папою Римським Левом I Аттила, який наводив жах на всю Європу, прийняв викуп (римський імператор віддав йому половину скарбниці на додачу до данини, яку виплачував кочівникам щороку) і повернув своє військо, відступивши від Риму.

Е. Делакура. Аттила.
Фрагмент фрески

- Порівняйте характеристику Аттили з його зображенням на фресці. Чи передав художник цей образ «жаху Європи»? Який вплив на Західну Римську імперію справили варвари?

3. Які події поклали край існуванню Західної Римської імперії?

У 455 р. вже вандали на чолі з королем Гейзеріхом захопили Рим і впродовж 14 днів грабували його. Те, що не вдавалося вивезти, безжально знищували. Значну частину скульптур, архітектурних споруд було сплюдровано. Саме відтоді «вандалізм» означає жорстоке й безцільне нищення культурних цінностей.

К. Брюллов. Нашестя
Гейзеріха на Рим

Імператор Юлій Майоріан зробив останню спробу зміцнити імперію. Він намагався впорядкувати збирання податків, поліпшити життя середніх і дрібних землевласників, відбудувати покинуті міста. Міць імперії почала відроджуватися, однак у цьому не був зацікавлений ніхто, крім пересічних громадян. Імператора було

вбито. Розпочався період швидкої зміни імператорів, які цілком залежали від волі варварських вождів.

У 476 р. германський вождь Одоакр усунув від влади юного імператора Ромула Августа. За іронією долі, ім'я останнього імператора збігалося з ім'ям засновника Рима й першого царя. В Італії було утворено нове королівство — **держава Одоакра**. Корону й пурпурну мантию відправили до Константинополя на знак того, що в Римі більше немає імператора. Напівзруйнованій столиці, у якій проживало менше двадцятої частини населення часів розквіту, було байдуже до падіння Західної Римської імперії. Так завершився найдовший період історії людства — історія стародавнього світу.

Причини падіння Західної Римської імперії

- Поділ Римської імперії на Східну та Західну, після чого вона стала доступнішою для ворогів.
- Військовий і дипломатичний конфлікт між Західною та Східною імперіями.
- Масові заворушення через низький рівень життя населення.
- Часті набіги варварів і неможливість ослабленої армії протистояти їм.
- Боротьба за імператорський трон.

Чи можна було цього уникнути? Певно, що ні. Імперія стала такою великою, що її було складно контролювати. Особливо в умовах Великого переселення народів.

- Прочитайте висловлення римського письменника V ст. Сальвіана Марсельського.

«Чимало римлян доброго роду й освіти знаходили притулок серед готів і франків, шукаючи римської людяності серед варварів, бо вже не могли терпіти варварської нелюдськості серед римлян».

- Чи можна було уникнути соціальних негараздів в імперії?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. Першими створили свою державу на теренах Західної Римської імперії

А вестготи

В франки

Б вандалі

Г англійці

2. Племена, рух яких спричинив процес Великого переселення народів, — це

А остготи

В фракійці

Б сармати

Г гунни

3. Останній імператор Західної Римської імперії — це

А Ромул

В Юлій Майоріан

Б Траян

Г Костянтин

2. Поміркуйте, як Велике переселення народів вплинуло на долю Західної Римської імперії? Якою в цьому процесі була роль готів та гунів?

3. Накресліть шкалу часу та позначте на ній важливі події, про які йшлося на уроці. Складіть хронологічну задачу. Обмінюйтеся задачами із сусідом/сусідкою по парті. Розв'яжіть задачу.

4. За допомогою QR-коду прочитайте уривок з праці польського історика-літописця, автора «Історії Польщі» Я. Длугоша.

- Як вам такий поворот історії? Чи можливо це?

5. Чому загибель Західної Римської імперії поклала кінець історії стародавнього світу?

6. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «Велике переселення народів», «варварські королівства».

7. Сторінку котрого з історичних персонажів, про яких ішлося на уроці, ви обов'язково відвідали б, якби вона існувала в інтернеті? Доберіть матеріал для її наповнення.

Поміркуйте та розкажіть

- Які процеси спричинили Велике переселення народів.
- Про боротьбу Риму з варварами в V ст.

§ 55–56 Давні слов'яни на теренах України

Язичницьке святилище
давніх слов'ян

П'яту частину території Європи населяють слов'яни. Рай у їхньому уявленні — це землі, де завжди тепло, куди відлітають на зимівлю птахи. Окрім назви «ирій, вирій» про них також говорили «тридесяте царство», у яке потрапляли герої народних казок. Пекло в слов'ян — це край холоду й темряви де нічого не росте. Вхід туди знаходиться неподалік р. Смородини.

- Чи відомі вам свята й обряди, які дійшли до нас від давніх слов'ян?

1. Що відомо про походження слов'ян?

Більшість учених переконана в тому, що слов'яни — корінне населення Європи. Це індоєвропейські племена, які з'явилися в Європі понад 2 тис. років тому. Проте триває дискусія щодо того, де саме слов'яни сформувалися як народ.

Частина вчених вважає, що предки слов'ян від часів неоліту утворилися як народність на теренах сучасної України. Їхніми предками були індоєвропейські народи, які наприкінці III тис. до н. е. розселилися по Європі та Азії.

Не менш популярна гіпотеза, що формування слов'янської народності відбулося на землях Балтії. А вже звідти слов'янські племена прийшли на землі між Віслою та Одером. Частина з них залишилася там, а частина помандрувала далі на схід і оселилася в басейні Дніпра.

Першим порушив питання походження слов'ян давньоруський літописець Нестор. У «Повісті минулих літ» зазначено, що прабадьківщиною слов'ян є басейн Дунаю, звідки вони мігрували на землі східних, західних і південних слов'янських народностей. Цей процес, який відбувся в другій половині V–VII ст., отримав назву *Велике розселення слов'ян*.

Достеменно відомо, що в середині I тис. слов'яни (*склавіни*) — це конкретний союз племен. Швидше за все це само-

назва, хоча побутує також думка, що так назвали ці племена візантійці, описуючи нових варварів, що з'явилися на Дунаї.

Яка б з гіпотез не утвердилася остаточно в наукових колах, можна стверджувати, що слов'яни є **автохтонним** населенням Європи, тобто ця спільнота виникла саме на цих землях.

- Розгляньте карту. Покажіть на ній імовірну прабатьківщину давніх слов'ян — предків 15 сучасних європейських народів. У яких напрямках відбулося їхнє розселення? Визначте за картою час освоєння слов'янським етносом території сучасної України.

2. Що відомо про слов'ян із писемних джерел?

Найдавніша згадка про слов'ян міститься в листах римського історика Помпоніума Мели (І ст. до н. е.). Він пише, що римський проконсул в Галлії отримав у подарунок від германців двох «індів» (віндів), що торгували на балтійському узбережжі і яких буря пригнала до берега, де мешкали германці. Ідеться про одну з відомих назв слов'ян — **венедів**, що жили на

Слов'янський костюм.
Реконструкція

Далі на північ від них (утігурів) займають землі незліченні племена антив». Сама назва «анти» проіснувала недовго, до початку VII ст. Назва «склавини» поступово поширилася на

Житло часів черняхівської культури.
Реконструкція

території від берегів Ельби до середньої течії Дніпра. Свідчення про них знаходимо й у працях інших римських авторів — Плінія Старшого, Корнелія Тацита та Птолемея.

Візантійські історики IV–VI ст. називали слов'янські племена по-різному: **анти**, **склавини**. Анти займали регіони на схід від склавинів між Дніпром і Дністром. Прокопій Кесарійський пише, що «народи, які тут живуть, у давнину називали кімерійцями, а тепер їх називають утігурами.

всі слов'янські племена.

Найдавніша археологічна культура слов'ян — **зарубинецька культура** (виявлена біля с. Зарубинці на Київщині). Антські племена розселилися на теренах України між Дністром і Сіверським Дінцем у IV ст. Їхню культуру археологи називали **черняхівською** (с. Черняхів на Київщині).

- За допомогою QR-коду прочитайте уривок із твору візантійського історика Прокопія Кесарійського, який у своїй «Війні з готами» ніяких венедів не згадує, зате описує побут антив і склавинів, яких він хоч і розділяє, але все-таки вважає спорідненими племенами.
- Чим можна пояснити, що свідчення про слов'ян з'явилися в писемних джерелах досить пізно? Кому належать найдавніші згадки про них? Що ви дізналися про слов'ян з розповіді Прокопія Кесарійського?

3. Що визначало господарське життя давніх слов'ян?

Основним заняттям слов'ян було орне землеробство, осіле скотарство та бортництво. Вирощували просо, ячмінь, жито, пшеницю, овес, льон і коноплі. Віддавали перевагу саме ярим сортам, а озимі навчилися вирощувати тільки в другій половині I тис. З городніх культур знали про горох, ріпу, редьку, цибулю, часник.

Тривалий час панувала перелогова система господарювання, коли одну ділянку розорювали кілька років підряд, а потім залишали для «відпочинку». На густо заліснених ділянках для обробітку ґрунту застосовували також підсіку, коли для збільшення площі орної землі дерева вирізали, викорчувували й випалювали. Для розорювання ґрунтів використовували дерев'яне рало із залізним наральником.

З тварин розводили велику рогату худобу, кіз, овець і свиней. Як тяглову силу використовували волів і коней.

Слов'яни не нехтували також тисячолітнім мисливським і рибальським досвідом. Полювання приносило не тільки додатковий харч, а й хутро — найцінніший товар для торгівлі із сусідніми народами. Не забуваймо також про мед і віск, бо розвивали наші предки й лісове бджільництво — бортництво.

Слов'янам також було відоме ремесло. Вони володіли навичками виплавлення бронзи й заліза. Пізніше навчилися виробляти сталь, поєднавши залізо з вуглецем. Розквіт гончарства припав на часи черняхівської культури — III–IV ст. Археологи виявили майже 50 гончарних майстерень представників цієї культури, де виготовляли посудини для зберігання припасів, кухонні горщики, миски, глечики, кухлі та триручні вази. Під час Великого переселення народів гончарство занепало. Натомість поширилося виготовлення ліпного посуду.

- Розгляньте зразки гончарних виробів черняхівської археологічної культури (с. 239). Опишіть колір черняхівської кераміки. Чим можна пояснити раптовий злет гончарного виробництва у слов'ян і його подальший занепад?

Слов'яни торгували з народами Подунав'я, Центральної Європи та Балтії, жителями римських провінцій. Вони охоче купляли посуд, вироби з бронзи, срібла, золота та скла, вино й олію. Натомість продавали хутро, мед, віск, зерно.

4. Яким було суспільне життя слов'ян?

Слов'яни жили об'єднаннями родів — *племенами* та *союзами племен*. Племена очолювали *вожді*, яких обирала громада. Вождю належала верховна влада. Він перерозподіляв надлишок продукції. Окрім того, вождь організовував оборону під час воєн та очолював військову дружину. Особливу роль у житті слов'янських племен відігравали *ради*, на яких ухвалювалися найважливіші рішення. Родоплемінними союзами керувала *рада старійшин*. Щоб ефективно протидіяти ворогам, такі союзи об'єднувалися (наприклад антське об'єднання).

Походи й пограбування візантійських провінцій перетворилися для слов'ян на звичний промисел із метою захоплення земель, скарбів, худоби та рабів. Усе це разом сприяло швидкому накопиченню багатств, які зосереджувалися в руках верхівки, виникненню приватної власності. «Вони стали багатими, — розповідав про давніх слов'ян Іоанн Ефеський, — мають багато золота, срібла, табуни коней та зброю». Такі процеси свідчили про витіснення первіснообщинного ладу слов'ян новим суспільним устроєм — *військовою демократією*.

- Прочитайте опис суспільного ладу, зроблений візантійським істориком Прокопієм Кесарійським у VI ст. Як ви розумієте термін «військова демократія»? Чи можна його використати, розповідаючи про суспільне життя слов'ян?

«Ці племена — склавини й анти — з давніх-давен живуть у народовладді, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони обмірковують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково».

Давні слов'яни в V–VII ст. наблизилися до створення держави. Про це свідчить, зокрема, система облаштування по-

Зимненське городище. Макет захисних споруд

селень. Менші поселення зосереджувалися навколо більших, які були ремісничими центрами, а згодом перетворилися на укріплені *городища*. Залишки такого городища, що відіграло роль міжплемінного центру, археологи знайшли на Волині. Це *Зимненське городище*.

- Розгляньте схему. Охарактеризуйте етапи розвитку суспільного ладу в давніх слов'ян.

Розвиток суспільного ладу в давніх слов'ян

Рід
Союз сімей, які господарювали на певній території, ґрунтувався на кровній спорідненості. Він охоплював кілька поселень, які разом утворювали родову територію.
Родоплемінний союз
Розташований на певній території, союз мав свій центр — військове укріплення (городище), де проходили віча, здійснювалося судочинство й розміщувалися культові споруди.
Племінне об'єднання
Складалося з кількох родоплемінних союзів. Керував князь разом з радою власників-аристократів (рада старійшин).

5. Що відомо про духовний світ слов'ян?

Слов'яни були язичниками й обожнювали сили природи, адже це закономірний етап розвитку релігійних вірувань будь-якого народу на ранньому етапі розвитку суспільства.

Вони вшановували бога грому та блискавки — *Перуна*, бога вітру — *Стрибога*, бога-покровителя, що дарує достаток — *Дажбога*; бога сонця — *Ярила*, покровителя домашньої худоби — *Велеса*. Шанували також богиню, яка уособлювала матір-землю — *Мокошу*. Вона була заступницею джерел, по-

лів і рукоділля. Також ушановували бога вогню — *Сварога*. Сукупність богів у будь-якій релігії — це *пантеон*.

Наші предки вважали, що річки, озера, джерела, гаї та ліси населяють численні духи й демони. Добрих духів називали оберегами та берегинями, а упирів, вурдалаків і бісів — демонами. Демони жили в болотах і хащах, шкодили людям, через що їх боялися.

Давні слов'яни мали святилища — *капища*. Це були переважно кам'яні вимостки зазвичай просто неба у священних для слов'ян гаях. Посеред капища стояв жертовник та *ідол* — витесане з дерева чи каменю зображення божества. На капищах поряdkували служителі культів — *волхви*.

Праслов'яни створили свій календар, а носії черняхівської культури мали навіть власну писемність.

Бог грому та блискавки
Перун

Бог весняних робіт, заступник сівачів
Ярило

Бог родючості, врожайного літа та лікарських рослин
Купайло

Богиня воєнної перемоги та мисливської удачі
Слава

- Поміркуйте, чи пов'язані імена богів із тим, чим вони опікувалися. Назвіть представників слов'янського пантеону. Про яких іще давньослов'янських богів вам відомо?

Запитання та завдання

1. Виконайте тестові завдання.

1. У працях римських істориків слов'ян називають

- А** венедами
Б антами

- В** склавинами
Г германцями

2. Найбільшого розвитку гончарство досягло за часів культури
А черняхівської **В** шнурової кераміки
Б зарубинецької **Г** середньо-стьогівської
3. Богиня родючості, жіночого рукоділля, мистецтва й води в слов'янському пантеоні — це
А Мокоша **В** Морена
Б Лада **Г** Своба

2. Історія зберегла згадку про антського вождя Божа. Готський історик Йордан у праці «Про походження та діяння готів» зазначає, що «в 375 р. король готів Вінитар увійшов із військом у межі антів і в першій битві був ними переможений, та надалі став діяти рішучіше і розіп'яв короля їхнього Божа із синами його та 70 старійшинами для настрахання».

- Які події відбулися приблизно в цей час у Римській імперії? На який рік після перетворення римської держави на імперію антський вождь Божа протистояв готам? Скільки років минуло з того часу? Що вам іще відомо про відносини готів і слов'ян?

3. Складіть у зошиті сенкан зі словом **слов'яни**. Презентуйте його в класі. Оберіть найкращий варіант.

4. Розгляньте ілюстрацію. Опишіть жіночий і чоловічий костюми. Які з елементів збереглися в одязі слов'янських племен — предків сучасних українців?

5. У 1899 р. в могильнику поблизу села Ромашки, на Київщині В. Хвойка знайшов глечик, виготовлений на гончарному крузі, з орнаментами у два «пояси». Як з'ясувалося, це був черняхівський календар. Учені дослідили, що в календарі наших предків було 12 місяців середньою тривалістю 30 днів, а загалом у році було 360 днів. Кількість пір року три: весна, осінь, зима. Три сезони об'єднали в один сонячний цикл — літо.

- Скільки років минуло із часу знахідки? Чи зіткнулися черняхівці з проблемою похибки календаря? Чому?

6. Які заняття були поширені в давніх слов'ян? Які види ремесел розвивалися? Складіть у зошиті схему, що відображатиме, якими товарами торгували слов'яни.

Одяг представників черняхівської культури. Реконструкція

Ромашівський глек

7. Унесіть до тлумачного словника пояснення термінів «слов'яни», «Велике розселення слов'ян».
8. Знайдіть інформацію про весняні, осінні та зимові свята й обряди слов'ян. Які з них дійшли до наших днів?

Поміркуйте та розкажіть

- Про проблему походження та прабатьківщину слов'ян.
- Якими були суспільний устрій, господарство й духовний світ пра-слов'ян.

Перевіряємо свої досягнення

1. Виконайте тестові завдання.
1. Римська держава виникла на півострові
 - А** Балканському
 - Б** Апеннінському
 - В** Піренейському
 - Г** Скандинавському
2. Правом вето щодо рішення сенату, якщо воно йшло всупереч із законними інтересами плебеїв, володіли
 - А** консули
 - Б** претори
 - В** трибуни
 - Г** цензори
3. Понад трьохсотрічне протистояння двох міст-держав, унаслідок якого Рим став фактичним володарем Середземного моря, отримало назву
 - А** Пунічні війни
 - Б** Парфянський похід
 - В** Мітридатові війни
 - Г** Понтійські війни
4. Перші писані закони в Римі, створені на вимогу плебеїв, — це
 - А** Закони XII таблиць
 - Б** Закони XII мідних таблиць
 - В** Закони XII сувоїв
 - Г** Закони для громадян
5. Одне з найбільших повстань рабів у Римській державі, яке розпочалося з бунту гладіаторів, очолив
 - А** Спартак
 - Б** Євн
 - В** Гай Марій
 - Г** Гней Помпей
6. До складу Першого тріумвірату НЕ входив
 - А** Юлій Цезар
 - Б** Гней Помпей
 - В** Цицерон
 - Г** Гліциній Красс
7. Юлій Цезар
 - А** здійснив реформу календаря
 - Б** здійснив судову реформу, переглянув списки суддів, унаслідок чого багато суддівських посад отримали вершники
 - В** відбудував Коринф і Карфаген
 - Г** усі варіанти правильні

8. До складу Другого тріумвірату НЕ входив
А Марк Антоній **В** Гней Помпей
Б Емілій Лепід **Г** Гай Октавіан
9. Імператор Риму, який увійшов в історію як імператор-філософ, — це
А Октавіан Август **В** Нерон
Б Марк Аврелій **Г** Траян
10. На ілюстрації зображено
А туніку **Б** кандиду
В тогу **Г** плащ
11. Технічний винахід, який НЕ належить римлянам, — це
А понтонний міст
Б водяне колесо
В підлога з підігрівом
Г арбалет
12. Техніка настінного живопису, якою виконано подане зображення з м. Помпеїв, — це
А фреска
Б мозаїка
В картина
Г портрет
13. Імператор, який дозволив християнам вільно здійснювати свої обряди, а згодом і сам став християнином, — це
А Діоклетіан
Б Нерон
В Траян
Г Костянтин
14. Велике переселення народів започаткували
А готи **В** гуни
Б слов'яни **Г** германці
15. Західна Римська імперія припинила своє існування в
А 395 р. **Г** 476 р.
Б 435 р.
В 455 р.
16. Укріплене поселення в давніх слов'ян, центр родоплемінного об'єднання, — це
А городище
Б місто
В город
Г усі варіанти неправильні

2. Поясніть значення крилатих висловів «горе переможеним», «хліба й видовищ!», «Ганнібал біля воріт!», «дволикий Янус», «сатурналії не вічні».
3. Кого з політичних діячів Стародавнього Риму зображено на ілюстраціях? У чому подібність і відмінність диктатури та принципату в Римській державі? Які заходи здійснив кожний із політиків, щоб зміцнити Римську державу?

4. Проаналізуйте норми римського права:

«Благо народу — це найвищий закон», «Кожна країна має свої закони», «Нікого не виправдовує незнання закону», «Новий цар — новий закон», «Ніхто не може бути покараний двічі за один і той самий злочин», «Ніхто не може бути суддею у власній справі», «Немає такого закону, який би подобався всім», «Договори потрібно виконувати», «Під час війни закони мовчать», «Один свідок — це не свідок», «Треба вислухати й протилежну сторону».

- Які із цих норм римського права ви вважаєте справедливими, а які ні? Чому? Які з них не втратили актуальності донині?
5. Плутарх у своїй праці наводить уривок із промови одного з політиків Риму: «Навіть дикі звірі мають свої нори й лігвища, і тільки ті, хто гине за Італію, не мають притулку та змушені разом зі своїми дружинами й дітьми жити, як волоцюги. Воєначальники їх обманюють, коли говорять їм, що вони віддають своє життя за батьківщину. Вони воюють і гинуть заради розкошів і достатку інших. Їх називають “володарями всього світу”, а в них немає навіть клептика власної землі».
- З'ясуйте за допомогою інтернету, кому належить ця промова та якій проблемі суспільного життя вона присвячена. Чи вдалося її вирішити? Які це мало наслідки для держави?
6. Розгляньте ілюстрацію. Складіть за нею розповідь про життя в рабовласницькому маєтку.

7. Заповніть у зошиті таблицю.

Римська держава			
	Царський період	Республіка	Імперія
Хронологічні межі			
Історичні діячі			
Основні події			

8. Розкажіть про духовний світ давніх слов'ян. Про яких богів давньослов'янського пантеону ви знаєте? Покровителями яких людських занять вони були?

9. Заповніть у зошиті таблицю.

Давні слов'яни	
Історичні джерела, у яких є згадка	Під якими назвами згадуються
Господарство	
Заняття	Ремесла
Життєвий уклад	
Суспільне життя	Духовне життя

§ 57

Внесок цивілізацій стародавнього світу
в історію людства

- Розгляньте малюнок «печерної людини». Про що, на вашу думку, вона хотіла нам розповісти?

1. Виникнення людини та залюднення Землі

Найтриваліший період історії — залюднення Землі. Як вам уже відомо, про події цього періоду ми дізнаємося виключно завдяки копіткій праці археологів.

Ось що пише Дмитро Степовик про їхню працю: «В уяві школярів/школярок археологія постає романтичною професією. У ній і справді багато романтики, але це одна з найбільш трудомістких професій. Щасливим знахідкам передують тривалі пошуки, невиправдані надії та розчарування».

- Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? У чому, на вашу думку, полягає романтика цієї професії та як ви розумієте словосполучення «щаслива знахідка»?

Виокремлення людини з тваринного світу розпочалося кілька мільйонів років тому в Африці. Перший крок зробила людина вміла (*Homo habilis*). Проте будь-який поступ — процес довготривалий. Сучасній людині важко це уявити, але для тих незначних змін знадобилися сотні, або й тисячі років. Минуло майже два мільйони років, перш ніж свій крок по землі зробила людина розумна (*Homo sapiens*).

Поява людини та зародження історії власне людства відбувалося за кам'яної доби. Адже саме камінь став тим природним матеріалом, з якого виготовляли перші знаряддя праці. Давні майстри вивчили його властивості до тонкощів. Розпочавши з банального розколювання, вони згодом перейшли до

свердління, розпилювання та шліфування. Віртуозна, а часом навіть ювелірна робота.

З появою *Homo sapiens* поступово формується арсенал ознак, притаманних людському суспільству. Насамперед це *мистецтво*. Пригадайте вражаючі малюнки на стінах печер, давні прикраси та статуетки, перші музичні інструменти. Навіть дещо наївні малюнки з відбитків людських рук здатні викликати бурю емоцій у сучасної людини.

Жіноче намисто епохи палеоліту

Це також *архітектура*. Аби так майстерно поєднати камінь, кістки, бивні мамонтів, дерево та шкури тварин, потрібно було володіти неабиякими вміннями. Виходили прості, але практичні оселі. А скільки людських поколінь уперше побачили в них цей дивовижний світ.

Первісна людина намагалася осягнути процеси, що відбувалися в природі. Грім і блискавка, зміна дня та ночі, пори року були незбагненними для неї. Єдине, чим можна було пояснити ці дива, — волею невидимих істот — духів. Так виникла *релігія*. А ще поважне ставлення до померлих. Небіжчиків ховали в могилах і споряджували їх на той світ речами та харчами.

Отже, з появою людини на Землі розпочалася нова сторінка історії. Особливість людської істоти в тому, що вона спроможна змінюватися та змінювати світ, у якому живе та творить.

2. Зміни прискорюються

Приблизно за сім тисячоліть до нашої ери відбувся перехід до *землеробства* та *скотарства*. Це свідчило про новий злет сил людини. Тепер люди самі вирощували для своїх потреб хліб і худобу й менше залежали від примх природи. З часом люди навчилися виводити нові сорти сільськогосподарських рослин, дбати про продуктивність худоби. Згадайте, як трипільці займалися виведенням нових сортів злакових рослин і плодових дерев. Окрім нових харчових продуктів, людина отримала змогу тривалий час мешкати на одному місці, робити комфортнішим свій побут. Та й часу більшало для твор-

Давньоєгипетське
ткацтво

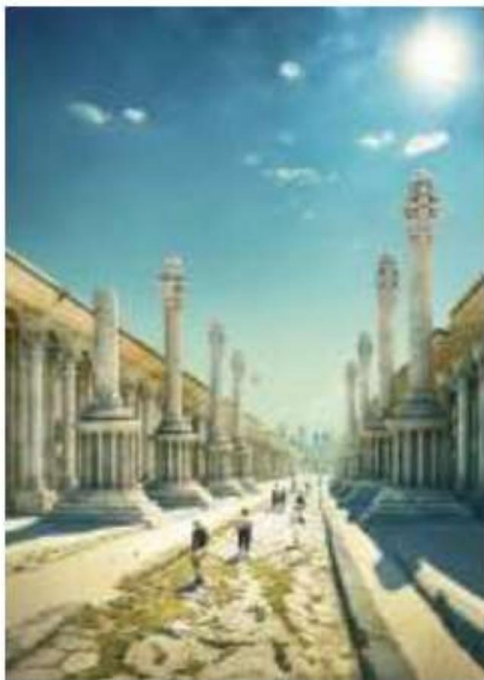
чості. А це означає появу нових винаходів.

У побуті широко використовували *глину*. Добре замішана з різними домішками вона стала чудовим матеріалом для будівництва. У таких житлах були комфортна температура й вологість. Глина також стала прекрасним матеріалом для виготовлення посуду. А з винайденням *гончарного круга* посуд став витвором мистецтва.

Люди швидко навчилися виплавляти метали та їхні сплави. Велике господарське значення мало винайдення плетіння та ткацтва. З'явилися сіті для рибальства та загінного полювання, зручний і комфортний одяг. Життя стало геть іншим.

3. Виникнення держави

Час невблаганно біг уперед, життя поліпшувалося. Виростали міста, подекуди на місці вчорашніх джунглів. Хащі й болота перетворювалися на лани та пасовища, завдяки зрошувальним каналам зазеленіли пустелі. У містах працювало

Руїни стародавньої
базиліки

безліч майстерень. З усіх кінців світу рухалися назустріч одні одним каравани, пливли кораблі, навантажені різним крамом. Усі намагалися продати свої товари й придбати чужоземні. А пропонувати було що.

Так місто стало осередком нового життя. Тут виникла писемність, а згодом і все, що з нею пов'язане, зокрема школи й бібліотеки, література та різноманітні науки: філософія, астрономія, математика, медицина тощо. У містах творили художники, архітектори, скульптори. Здавалося б, сучасну людину важко здивувати, але всі ми із захватом розглядаємо довершені пре-

красні давні твори мистецтва. Сучасників вражає грандіозність античних споруд.

Відбувався процес утворення держав, у яких місце людини в суспільстві визначали не її здібності й розум, а походження. Але й тут усе змінювалося — від деспотії та тиранії до республіканського ладу, формування демократії.

Проте величезним лихом для людства залишалися війни. Жадоба до наживи штовхала на завоювання. Політична карта постійно змінювалася — зникали одні держави та з'являлися інші. І все це ціною людського життя.

Саме людина була творцем усіх цінностей, які викликають захоплення в сучасників. Піраміди, фортеці, зрошувальні канали, захисні мури, палади та храми — пам'ятники титанічній людській праці.

4. Історія України як складова світової історії

Географічно Україна розташована на пограниччі Європи, на порозі Азії. Історія України є важливою складовою всесвітньої історії. Сповнена трагічних подій вона претендує на особливе місце й увагу не тільки сучасних українців, а й інших народів світу.

Розташована на перетині основних торговельних шляхів між Європою та Азією, Україна часто ставала об'єктом впливу різних або й протилежних культур. Через Причорномор'я вона зазнала благотворного впливу грецької цивілізації. Спочатку античної, а згодом візантійської. Проте на східному по-

Давньослов'янське поселення

граниччі Європи Україна часто ставала жертвою нападів воїновничих кочівників. Боротьба з чужинцями вичерпувала людські та матеріальні ресурси.

За скіфської доби Україна стала важливою частиною античної цивілізації. Через грецькі колонії у Причорномор'ї скіфи ввійшли в контакт із грецькою цивілізацією й навчилися цінувати її.

На землях сучасної України відбувається становлення слов'янської спільноти, що нині заселяє значну частину Європи.

Шкода, але наразі наша подорож добігає кінця. Однак подаліше пізнання історії у вас ще попереду. Наступного навчального року ми знову повернемося в 476 р., час падіння Західної Римської імперії. Саме тоді розпочався новий період в історії людства — *Середньовіччя*.

Запитання та завдання

1. Складіть у зошиті перелік здобутків стародавніх цивілізацій у галузі науки, техніки та культури. Кожний із них змінив хід історії. Проаналізуйте ці зміни та обговоріть їх з однокласниками й однокласницями.

2. На уроках ви ознайомилися з деякими пам'ятками з умовного переліку «семи чудес світу». Оберіть одну з пам'яток античності, яка, на ваш погляд, несправедливо залишилася поза списком. Поділіться своїми думками з однокласниками й однокласницями.

3. Підготуйте колаж «Досягнення цивілізацій стародавнього світу». Презентуйте його в класі.

ЗМІСТ

Від автора	3
------------------	---

ВСТУП ДО ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ

§ 1. Що вивчає історія стародавнього світу	4
§ 2. Лічба часу в історії стародавнього світу	11

РОЗДІЛ 1 ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

§ 3–4. Поява людини та її розселення.....	17
§ 5. Життя та заняття найдавніших людей	25
§ 6. Життя людей на теренах України в первісну добу	30
§ 7–8. Здобутки неолітичної революції.....	35
§ 9. Перші землероби та скотарі України	43
§ 10. Форми організації первісних спільнот	48
§ 11. Первісна культура та вірування людей	52
Перевіряємо свої досягнення	57

РОЗДІЛ 2 ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§ 12. Народження Стародавнього Єгипту	61
§ 13–14. Господарське та повсякденне життя	66
§ 15–16. Релігія та культура Стародавнього Єгипту	72
§ 17. Народження цивілізацій Двोरіччя	78
§ 18. Піднесення Вавилону	83
§ 19–20. Фінікійські міста-держави. Ізраїльсько- Юдейське царство	87
§ 21. Перська держава	93
§ 22–23. Стародавня Індія	97
§ 24–25. Стародавній Китай.	104
Перевіряємо свої досягнення	110

РОЗДІЛ 3 СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 26. Природа й населення Стародавньої Греції	114
§ 27–28. Мінойська й ахейська палацові цивілізації	118

§ 29–30. Грецьке суспільство та Велика грецька колонізація	123
§ 31. Утворення Афінської держави.....	130
§ 32. Становлення Спарти	136
§ 33. Військова справа в Стародавній Греції.....	140
§ 34. Розквіт Афінської демократії	145
§ 35–36. Осередки давньогрецької цивілізації та її сусіди на теренах України	150
§ 37–38. Культура Стародавньої Греції.....	159
§ 39. Становлення держави Александра Македонського	167
§ 40. Елліністичні держави	172
Перевіряємо свої досягнення	176

РОЗДІЛ 4 СТАРОДАВНІЙ РИМ І ЙОГО СУСІДИ

§ 41. Природа й населення Апеннінського півострова.....	180
§ 42–43. Римська республіка впродовж V–III ст. до н. е.	184
§ 44. Військова справа в Стародавньому Римі.....	191
§ 45. Правова система Стародавнього Риму	196
§ 46. Криза Римської республіки в I–II ст. до н. е.	199
§ 47. Диктатура Гая Юлія Цезаря.....	204
§ 48. Римська імперія за Октавіана Августа та його наступників	207
§ 49. Життя та побут у Стародавньому Римі.....	212
§ 50–51. Давньоримська культура	217
§ 52. Виникнення християнства	223
§ 53. Римська держава в III–IV ст.	226
§ 54. Загибель Західної Римської імперії	231
§ 55–56. Давні слов'яни на теренах України	236
Перевіряємо свої досягнення	244
§ 57. Внесок цивілізації стародавнього світу в історію людства.....	248

Навчальне видання

МОГОРИТА Віктор Михайлович

Історія України. Всесвітня історія

**Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Для оформлення підручника використано матеріали, що знаходяться у
вільному доступі в мережі «Інтернет».